Robert Adam
Martin Beneš
Ivana Bozděchová
Pavlína Jínová
František Martínek
Hana Prokšová
Lucie Saicová Římalová

Úvodní jazykový seminář: výklad a cvičení

(s terminologickým slovníkem)

KAROLINUM

Úvodní jazykový seminář: výklad a cvičení
(s terminologickým slovníkem)

Robert Adam
Martin Beneš
Ivana Bozděchová
Pavlína Jínová
František Martínek
Hana Prokšová
Lucie Saicová Římalová

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014
© Robert Adam, Martin Beneš, Ivana Bozděchová,
Pavlína Jínová, František Martínek, Hana Prokšová,
Lucie Saicová Římalová

ISBN 978-80-246-2633-8 (online: pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace
bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka
a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275),
který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory
Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

http://www.cupress.cuni.cz

Obsah

Úvod 9

1 Morfematika 11
1.1 Základní pojmy 11
1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů) 11
1.1.2 Morfy vs. morfémy 12
1.1.3 Alomorfy 12
1.2 Typologie morf(ém)ů 13
1.2.1 Nulový morf 15
1.2.2 Předpony (prefixy) 17
1.2.2.1 Slovotvorné předpony 17
1.2.2.2 Tvarotvorné předpony 17
1.2.3 Kořenové morfémy 18
1.2.4 Přípony (sufixy) 19
1.2.4.1 Slovotvorné přípony 19
1.2.4.2 Kmenotvorné přípony 20
1.2.4.2.1 Alternace kmenotvorných přípon – slovesné třídy 21
1.2.4.3 Tvarotvorné přípony 23
1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony 23
1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky 26
1.2.5 Postfixy 28
1.2.6 Interfixy 29
1.2.7 Lexikální morf(ém)y 29
1.3 Morfematický rozbor 30
Literatura 31
Cvičení 33
Řešení 35

2 Slovotvorba 40
2.1 Podstata tvoření slov 40
2.2 Slovotvorné vztahy a prostředky 40
2.2.1 Fundace, motivace 40
2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant 41
2.2.2.1 Hláskové změny 41
2.2.3 Slovotvorné afixy 42
2.3 Slovotvorné způsoby a postupy 42
2.3.1 Derivace 42
2.3.2 Kompozice 43
2.3.3 Konverze 44
2.3.4 Reflexivizace 44
2.3.5 Slovotvorné úpravy 44
2.3.5.1 Univerbizace 44
2.3.5.2 Abreviace 45
2.4 Slovotvorný rozbor 45
Literatura 46
Cvičení 48
Řešení 51

3 Morfologie 57
3.1 Ohýbání (flexe) 57
3.2 Jména a skloňování (deklinace) 58
3.2.1 Morfologické kategorie jmen 58
3.2.2 Deklinační systém češtiny 59
3.2.3 Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů 61
3.2.4 Příklady morfologického rozboru jmen 63
3.3 Slovesa a časování (konjugace) 64
3.3.1 Typy tvarů ve slovesném paradigmatu 64
3.3.2 Morfologické kategorie sloves 65
3.3.3 Konjugační systém češtiny 68
3.3.4 Příklady morfologického rozboru sloves 69
3.4 Neohebné slovní druhy 70
3.4.1 Příslovce 70
3.4.2 Předložky 72
3.4.3 Spojky 73
3.4.4 Částice 73
3.4.5 Citoslovce 73
3.4.6 Příklady morfologického rozboru neohebných slov 74
Literatura 75

Cvičení 76
Řešení 80

4 Syntax 87
4.1 Věta a výpověď 87
4.1.1 Popis stavby věty 88
4.1.2 Vztahy mezi větnými členy 89
4.1.2.1 Vztahy sémantické 90
4.1.2.2 Vztahy formálně syntaktické 91
4.1.3 Několikanásobné, komplexní a víceslovné větné členy 92
4.1.4 Větné členy 94
4.1.4.1 Přísudek 94
4.1.4.2 Podmět 95
4.1.4.3 Předmět 96
4.1.4.4 Příslovečné určení 97
4.1.4.5 Doplněk 101
4.1.4.6 Přívlastek 102
4.1.5 Závislostní strom 103
4.2 Souvětí 106
4.2.1 Souvětí podřadné a souřadné 106
4.2.2 Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami 107
4.2.3 Schematické znázornění stavby souvětí 109
4.2.4 Syntaktický rozbor útvarů s přímou řečí 111
4.3 Příklad syntaktického rozboru 112
Literatura 118
Cvičení 119
Řešení 124

5 Terminologický slovník 140
5.1 S věcným řazením hesel 140
5.2 S abecedním řazením hesel 164
Literatura 189

Doporučená literatura týkající se náplně úvodního jazykového semináře (popularizační práce, příručky, cvičebnice) 190

Úvod

Milí studenti úvodního jazykového semináře,

přijetím ke studiu bohemistiky na FF UK v Praze jste se stali začínajícími odborníky na český jazyk. Abyste mohli uvažovat o jazyce tak, jak je to mezi odborníky obvyklé, je třeba, abyste se seznámili s přístupem, který v jazyce spatřuje hierarchicky strukturovaný systém jazykových prostředků, a abyste se naučili s takovouto představou jazyka pracovat. Jazyk je v ní nahlížen jako určitým způsobem uspořádaný soubor prvků, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu – jako systém; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Hierarchické uspořádání systému spočívá v tom, že ve složité a přitom pevně pohromadě držící budově jazykového systému lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině příslušejí jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má (zvukovou) formu i význam. Disciplína, která se zabývá morfémy, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů) a slovní tvary, třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a jejich tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou.

Zvukové stránce jazyka, a tedy i fonémům se v prvním ročníku bohemistického studia na FF UK v Praze věnuje samostatný předmět. V úvodním jazykovém semináři (a v této příručce) se proto zaměříme jen na morfematiku, morfologii a syntax. Přidáme ještě jednu disciplínu, pro vhled do jazykového systému a orientaci v něm navýsost užitečnou, totiž slovotvorbu. Slovotvorba se na stavbu slova dívá z jiného hlediska než morfematika: nezajímá ji, ze kterých částeček se slovo skládá, nýbrž jak je slovo utvářeno ve vztahu k jiným slovům.

V této příručce Vám nabízíme základní výklady k uvedeným čtyřem disciplínám, doprovázené řadou příkladů, a ke každé vykládané disciplíně několik cvičení (včetně klíče). Výklady nemají být komplexním popisem příslušné roviny českého jazyka: jsou zacíleny k tomu, abyste na jejich základě zdokonalili svou dovednost jazykového rozboru. Z mnoha různých pojetí si vždy jedno vybírají, na jiná jen místy odkazují. V této příručce si vybíráme spíše pojetí formální (zejména se to týká morfologie a syntaxe), protože pro úvodní orientaci v české mluvnici je to jednodušší.

Vedle získání základní orientace v jazykovém systému češtiny a vedle rozvoje dovednosti jazykové analýzy si musí začínající odborník na češtinu rovněž osvojit základní jazykovědnou terminologii. I k tomuto úkolu úvodního jazykového semináře by měla sloužit tato příručka. Terminologický slovník Vám v ní nabízíme v dvojím řazení: v obvyklém abecedním a ve věcném – podle jednotlivých jazykovědných disciplín a jejich tematických oblastí.

Tato příručka vznikala v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze během zimního semestru akademického roku 2012/2013 v rámci projektu OPPA Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka. Výklad o morfematice prvotně koncipoval Martin Beneš, výklad o slovotvorbě Ivana Bozděchová, výklad o morfologii Robert Adam a výklad o syntaxi Pavlína Jínová. O všech částech příručky však platí, že se na jejich výsledné podobě významnou měrou podílel celý autorský kolektiv (s výjimkou M. Beneše).

Přejeme Vám hodně radosti, poučení a zdaru při objevování stavby jazyka a jeho nevyčerpatelných vyjadřovacích možností a krás.

Autoři

1 Morfematika

1.1 Základní pojmy

1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)

V tzv. rovinném nebo úrovňovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u-vid-ě-l-a).

1.1.2 Morfy vs. morfémy

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok' je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (řek-a), *-řec-* (řec-e), *-řeč-* (řeč-išt-ě), *-říč-* (po-říč-í). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů {*-řek-*, *-řec-*, *-řeč-*, *-říč-*}. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-LES-* s významem ‚souvislý porost jehličnatých nebo listnatých (nikoli ovocných) stromů' je vždy realizován jen morfem *-les-* (srov. les-0, les-íč--ek-0, les-n-í, po-les-í, les-o-step-0, pra-les-y atp.).

1.1.3 Alomorfy

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚zaznamenávat písmem' lze tedy každou z jeho následujících možných realizací {*-ps-*, *-píš-*, *-piš-*, *-pis-*, *-pís-*} označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají

nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-piš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).

1.2 Typologie morf(ém)ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

(i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Volné morf(ém)y mají zpravidla význam lexikální (např. předložky *do*, *přede* atp.); volným morf(ém)em gramatickým je *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvratného pasíva (*padělání se trestá podle zákona*).

(ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.

(iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále předpony (prefixy) a určité podtypy přípon (sufixů) na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální (přípona příčestí činného a trpného, přípona přechodníku přítomného a minulého) a finální (osobní, rodové,

infinitivní a pádové koncovky). Jako specifický typ slovotvorné přípony se někdy chápe i postfix. Vedle přípon slovotvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz dále).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap--k-a atp.; viz dále v bodě 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (b) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz bod 1.2.2)
- tvarotvorné (1.2.2.1)
- slovotvorné (1.2.2.2)

kořenové morfémy (1.2.3)
přípony (1.2.4)
- slovotvorné (1.2.4.1)
- kmenotvorné (1.2.4.2)
- tvarotvorné (1.2.4.3)
  - nefinální (1.2.4.3.1)
    - přípona příčestí činného (1.2.4.3.1.1)
    - přípona příčestí trpného (1.2.4.3.1.2)
    - přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)
    - přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)
  - finální (1.2.4.3.2)
    - osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)
    - rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)
    - infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)
    - pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)

postfixy (1.2.5)
[interfixy (1.2.6)]
[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 Nulový morf

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka *-0-*).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfém (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem", lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny typy morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa (□). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfém (KM) – kmenotvorná přípona (KP) –
osobní koncovka (OK)

$$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$$

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. *neseš*, *vidíme*, *děláte* vs. *nesu* atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. *-e-*, *-í-*, *-á-*), jednak však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfém v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou *-e-* a osobní koncovkou *-š* (2. os. j. č.), *-me* (1. os. mn. č.) a *-te* (2. os. mn. č.):

$$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$$

nes-e-š
nes-e-me
nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést* mají podobu *(já) nesu* a *(oni) nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před

osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí“ (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice; daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfematická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. stejná jako pro tvary 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}
nes – □^{KP} – u značí se jako:
nes-0-u
nes – □^{KP} – ou značí se jako:
nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. j. č. ozn. zp. přít. času je *(on) nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.:

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}
nes-e-0
vs.
nes-e-š
nes-e-me
nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*. V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nejrůznějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona příčestí činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (mn. č., r. m. živ.)
děl-a-l-y (mn. č., r. m. neživ. a r. ž.)

děl-a-l-a (mn. č., r. s.)
děl-a-l-a (j. č., r. ž.)
děl-a-l-o (j. č., r. s.)
děl-a-l-0 (j. č., r. m. živ. a r. m. neživ.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě, tj. neobsazeno může zůstat i více funkčních pozic za sebou. Např. tvar přechodníku minulého se skládá z těchto typů morfémů, tj. funkčních pozic:

(slovotvorná předpona –) kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přechodníku minulého – rodová koncovka

U sloves typu *(při)nese* jsou v j. č. m. rodu realizovány nulovým morfem poslední tři typy morfémů, tj. prázdné zůstávají poslední tři funkční pozice: při-nes-0-0-0.

1.2.2 Předpony (prefixy)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov nebo slovních tvarů, jehož hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovotvornými předponami nebo příponami, srov. vy-skoč-i-t > po-vy-skoč--i-t; po-klon-k-ova-t > vy-po-klon-k-ova-t). Slovotvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Za slovotvornou předponu považujeme i záporný prefix *ne-*.

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

Kromě mnohem obvyklejších slovotvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morfém *PO-*, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony

se spojují s tvary ozn. zp. přít. času vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slovotvorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (po-jed-0-u, po-let-í-m, po-nes-0-u, po-kvet-0-e; pů-jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po-* spojena i s tvary rozk. způsobu: po-leť-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po-* však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slovotvornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. po-bol-í-v-a-t, po-táh-nou-t, po-bled-nou-t, po-lež-e-t si atp.). Předponový morf *po-* může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slovotvorná (*kolega teď kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slovotvorná předpona *po-* zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 Kořenové morfémy

Kořenový morfém (radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s týmž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Jeden kořenový morfém může mít v češtině až devět možných realizací, tj. alomorfů (někdy jsou uváděny i vyšší počty; z hlediska současných uživatelů jsou však problematické – současní mluvčí u těchto uvažovaných alomorfů nevnímají stejný význam), srov. např. morfém *-PŘ-* s invariantním významem ‚odpor', který je realizován touto množinou (alo)morfů: {1. *-př-* (o-př-í-t), 2. *-pír-* (o-pír-a-t), 3. *-por-* (pod-por-ova-t), 4. *-poř-* (pod-poř-i-t), 5. *-pěr-* (o-pěr-n-ý, pod-pěr-k-a), 6. *-půr-* (pod-půr-n-ý, od-půr-c-e), 7. *-pour-* (vz-pour-a), 8. *-pur-* (vz-pur-n-ý), 9. *-peř-* (sou-peř-0)}.

Při vydělení kořene určitého slova nebo slovního tvaru se do rozporu často mohou dostat dvě hlediska: hledisko diachronní (historické, etymologické) a hledisko, které je určeno tím, jaké povědomí o kořeni daného slova má většina současných (jazykově vnímavějších) uživatelů češtiny, a které se označuje jako hledisko synchronní. To, že je z diachronního hlediska kořenem slova právě jeho daná část, může totiž být pro většinu běžných (jazykově vnímavějších) mluvčích češtiny (kteří nemají speciální znalosti o vývoji jazyka) neprůhledné.

Odpovědět na otázku, „zda je kořenem slova *hodina* morf *hod-*, anebo *hodin-*“, nelze jednoduše tak, že poukážeme na jeden z obou uvedených morfů. Existují dvě „správné“ odpovědi, z nichž ani jedna v zásadě není hodnotnější nebo „lepší“: odpověď z hlediska diachronního (kořenem je morf *hod-* [hoď-]) a odpověď z hlediska synchronního (kořenem je morf *hodin-* [hoďin-]). (Je sice pravda, že analogicky k výrazu hod-in-a [hoď-in--a] máme i výraz vteř-in-a, což by ukazovalo na to, že i ze synchronního hlediska by bylo možné označit jako kořen slova *hodina* morf(ém) *hod-* [hoď-], proti tomu však mluví kritérium významové – jak morf(ém)u *hod-* [hoď-], tak morf(ém)u *-in-* bychom jen těžko dokázali přisoudit nějaký význam.)

1.2.4 Přípony (sufixy)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *za* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 Slovotvorné přípony

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem.

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovotvorná přípona *-v-* (srov. děl-a^{1}-t > děl-á^{1}-v-a^{2}-t, chod-i^{1}-t > chod-í^{1}-v-a^{2}-t). Takto utvořená habituálně-iterativní slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první^{1} z původního, motivujícího slovesa (děl-a^{1}-t, chod-i^{1}-t), která se závazně dlouží, a druhou^{2} (vždy *-a-*), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovotvorné přípony, např. zdrobňující přípony *-k-* (ťap-a-t > ťap-k-a-t) a *-ink-* (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovotvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovotvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnice

v oddílech věnovaných slovotvorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnice pro jednoduchost uvádějí jako slovotvornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slovotvorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnice slovotvorné přípony *-iště* (*ohniště*) nebo *-ář* (*zahrádkář*), jde ve skutečnosti o spojení samotné slovotvorné přípony a pádové koncovky: *-išt-ě* (srov. *-išt-ěm*, *-išt-i*), *-ář-0* (srov. *-ář-e*, *-ář-em*) atp.

Slovotvornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-o, pol-sk-y, jin-am, krad-mo aj.

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (zív-a-t) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slovotvornou příponou (srov. plat-n-ý > u-plat-n-i-t). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojovat kořenový morfém (rozšířený případně slovotvornou předponou nebo příponou), nesoucí lexikální význam daného slovního tvaru nebo slova, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. nes-e-te vs. nes-0-te).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slovotvorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů stah-ova-t, vy-tuš-i-l-i, vy-pad-á-v-a-l-i, skáč-0-u jsou tedy jejich části stah-ova-, vy-tuš-i-, vy-pad-á-v-a- a skáč-0-. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfologická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfologickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části stah-, vy-tuš-, vy-pad-á-v-, skáč-.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí), která tzv. kopírují strukturu základových sloves, z nichž jsou odvozena. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru,

který je ze slovesného tvaru odvozen určitou slovotvornou příponou, srov.: krot-i-t > krot-i-tel-0, roz-děl-ova-t > roz-děl-ova-č-0 atp.

Zmíněnou výjimkou jsou podstatná jména typu *kuře* (srov. však v oddíle 1.2.4.3.2.4 diskusi o pádových koncovkách přídavných jmen a zájmen), u nichž se vyskytuje jmenná kmenotvorná přípona (morfém) *-ET-* s alomorfy *-et-*, [-eť-] (v písmu *-et-*), *-at-* a *-0-*, srov.: kuř-0-e, kuř-et--e, kuř-et-i, tj. [kuř-eť-i], kuř-0-e, kuř-et-i [kuř-eť-i], kuř-et-em; kuř-at-a, kuř-at-0, kuř-at-ům, kuř-at-a, kuř-at-ech, kuř-at-y (v odvozeném tvaru přídavného jména je tento morfém *-ET-* realizován ještě dalším morfem *-ec-*, srov. kuř-ec-í, nebo *-eč-*, srov. pras-eč-í).

1.2.4.2.1 Alternace kmenotvorných přípon – slovesné třídy

Kmenotvorná přípona může být v rámci různých tvarů téhož slovesa realizována různě.

Nejdůležitějším způsobem variace je pravidelný a výrazný rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony u téhož slovesa mezi jeho tvary oznamovacího způsobu přítomného času, rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného na straně jedné a tvary infinitivu, příčestí činného a trpného a tvary přechodníku minulého na straně druhé. Rozlišují se proto slovesné tvary tvořené od **prézentního (přítomného) kmene** (tvary ozn. zp. přít. času, tvary rozk. zp. a přechodník přítomný) a slovesné tvary tvořené od **infinitivního (minulého) kmene** (infinitiv, příčestí činné a trpné a přechodník minulý). Rozdíl mezi prézentním a infinitivním kmenem téhož typu sloves lze dobře ilustrovat na rozdílu v realizaci kmenotvorné přípony např. u sloves typu *kupuje*, srov. např. tvary tvořené od prézentního kmene kup-uje-š, kup-uje-me s tvary tvořenými od kmene infinitivního kup-ova-t, kup-ova-l-a atp. (máme tu tedy výrazný rozdíl *-uje-* vs. *-ova-*).

Konkrétní podoba slovesné kmenotvorné přípony je kritériem pro klasifikaci sloves do jednotlivých slovesných tříd. Podle toho, jakou podobu má kmenotvorná přípona v jedné a ve druhé uvedené skupině tvarů, se slovesa klasifikují buď do pěti tzv. **prézentních slovesných tříd**, nebo do šesti tzv. **infinitivních slovesných tříd**.

Slovesa patřící k jednotlivým prézentním slovesným třídám mají (ve 3. os. j. č. ozn. zp. přít. času) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-e-* (ber-e-0, maž-e-0, nes-e-0, peč-e-0, tř-e-0);
2. třída *-ne-* (tisk-ne-0, hr-ne-0, za-č-ne-0), výjimečně též *-me-* (vy-j-me-0);
3. třída *-(u)je-* (kry-je-0, kup-uje-0);

4. třída *-í-* (pros-í-0, trp-í-0, sáz-í-0);
5. třída *-á-* (děl-á-0).

Kromě sloves s výše uvedenými prézentními kmenotvornými příponami existuje i několik izolovaných sloves, která ve všech tvarech tvořených od prézentního kmene vůbec nemají funkční pozici pro kmenotvornou příponu. Tato slovesa se označují jako atematická (*a* = bez, *téma* = kmenotvorná přípona). Jde o slovesa *být* (jse-m), *vědět* (ví-m), *jíst* (jí-m).

Prézentní kmenotvorná přípona pravidelným způsobem variuje u téhož (typu) slovesa také v rámci tvarů tvořených od prézentního kmene, a to jednak (a) v rámci jednotlivých tvarů ozn. zp. přít. času, jednak je (b) často rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony mezi tvary ozn. zp. přít. času, tvary rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného.

(a) U sloves 1., 2. a 3. prézentní třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. j. č. osobní koncovku *-u/-i*) se liší realizace kmenotvorné přípony v 1. os. j. č. a ve 3. os. mn. č. od tvarů pro 2. a 3. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. (ozn. zp. přít. času), srov.: nes-0-u a nes-0-ou vs. nes-e-š, nes-e-0, nes-e-me, nes-e-te, (alternace *-0-* vs. *-e-*); tisk-n-u a tisk-n-ou vs. tisk-ne-š, tisk-ne-0, tisk-ne--me, tisk-ne-te (alternace *-n-* vs. *-ne-*); kry-j-u/i a kry-j-ou/-í vs. kry-je-š, kry-je-0, kry-je-me, kry-je-te (alternace *-j-* vs. *-je-*). U sloves 4. a 5. prézentní třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. j. č. osobní koncovku *-m*) se liší realizace kmenotvorné přípony ve 3. os. mn. č. od všech zbylých tvarů ozn. zp. přít. času, srov. oni pros-0-í vs. pros-í-m, pros-í-š, pros-í-0, pros-í-me, pros-í-te (alternace *-0-* vs. *-í-*) a oni děl-aj-í vs. děl-á-m, děl-á-š, děl-á-0, děl-á-me, děl-á-te (alternace *-aj-* vs. *-á-*). To je i důvodem, proč mají „povrchově" homonymní tvary pro 3. os. j. č. a pro 3. os. mn. č. sloves patřících do 4. prézentní třídy (k typům *prosí* a *trpí*) odlišnou morfematickou strukturu. Ve 3. os. j. č. členíme tato slovesa pros-í-0, trp-í-0 (analogicky k např. nes-e-0, děl-á-0), protože jde o tvary s kmenotvornou příponou *-í-* a s osobní koncovkou realizovanou nulovým morfem. Ve 3. os. mn. č. je však správné členění pros-0-í, trp-0-í (analogicky k nes-0-ou, děl-aj-í), protože ve 3. os. mn. č. je nulovým morfem pravidelně realizována kmenotvorná přípona, za níž u sloves této třídy následuje osobní koncovka pro 3. os. mn. č. (ozn. zp. přít. času) *-í* (která je z historických důvodů „náhodou" stejná jako kmenotvorná přípona v ostatních tvarech ozn. zp. přít. času).

(b) Rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony ve tvarech ozn. zp. přít. času a ve tvarech rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného lze ilustrovat např. na slovesech patřících k typům *nese*, *tiskne* a *dělá*, srov.: nes-e-te, nes-0-te, nes-0-0-a (alternace *-e-* vs. *-0-*); tisk-ne-te, tisk-n-ěte,

tisk-n-0-a (alternace *-ne-* vs. [-ň-] vs. *-n-*, v písmu *-ne-* vs. *-n-*) a děl-á-te, děl-ej-te, děl-aj-0-e (alternace *-á-* vs. *-ej-* vs. *-aj-*).

Slovesa patřící k jednotlivým infinitivním slovesným třídám mají (v příčestí činném/minulém) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-0-* (nes-0-l-0, pek-0-l-0, tisk-0-l-0, kry-0-l-0);
2. třída *-nu-* (hr-nu-l-0);
3. třída *-e-/-ě-* (tř-e-l-0, trp-ě-l-0, sáz-e-l-0);
4. třída *-i-* (pros-i-l-0);
5. třída *-a-* (br-a-l-0, maz-a-l-0, za-č-a-l-0, děl-a-l-0);
6. třída *-ova-* (kup-ova-l-0).

Pravidelným způsobem variuje v rámci tvarů tvořených od infinitivního kmene u téhož (typu) slovesa také infinitivní kmenotvorná přípona. Liší se podoba kmenotvorné přípony v infinitivu, v příčestí činném a v příčestí trpném (srov. tř-í-t vs. tř-e-l-0 a tř-e-n-0; tisk-nou-t vs. tisk-0-l-a vs. tišt-0-ěn-a; hr-nou-t vs. hr-nu-l-0 a hr-nu-t-0; pros-i-t a pros-i-l-0 vs. proš-0-en-0; br-á-t a br-á-n-0 vs. br-a-l-0, kup-ova-t a kup-ova-l-0 vs. kup-ová-n-0 atp.).

1.2.4.3 Tvarotvorné přípony

Slouží k vyjádření gramatických významů (morfologických kategorií) slov nebo slovních tvarů, v nichž se vyskytují. Rozlišujeme následující podtypy tvarotvorných přípon.

1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony

Nefinální tvarotvorné přípony jsou přípony, za nimiž se v rámci slova nebo slovního tvaru nutně vyskytuje ještě další (tzv. finální) tvarotvorná přípona. V češtině existuje nefinální tvarotvorná přípona (a) příčestí činného (minulého), (b) příčestí trpného, (c) přechodníku minulého, (d) přechodníku přítomného.

Nefinální tvarotvorné přípony se vyskytují primárně pouze u slovesných tvarů, sekundárně se však mohou vyskytnout i u jmenných tvarů, které tzv. kopírují strukturu motivujícího slovesa (mích-á-n-0 > mích-a-n-ý; puk-0-l-a > puk-0-l-á).

1.2.4.3.1.1 Nefinální tvarotvorná přípona příčestí činného

Vyskytuje se ve tvarech příčestí činného, lze ji velmi snadno identifikovat – má jedinou možnou podobu *-l-* (při-nes-0-l-i, hod-i-l-a, u-děl-a-l-0 atp.). (V nespisovné češtině však může být u některých sloves realizována ve tvarech m. sg. nulovým morfem, srov. *von u-krad-0-0-0 v sámošce dvě housky*.)

Nefinální tvarotvorná přípona příčestí činného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od činných příčestí pomocí pádové koncovky (od-pad-0-l-ý) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (u-prch-l-ík-0, z-pozd-i-l-ost-0).

1.2.4.3.1.2 Nefinální tvarotvorná přípona příčestí trpného

Přípona příčestí trpného může být v češtině realizována dvěma morfémy – tzv. n-ovým morfémem *-N-*, který se uplatňuje u všech typů sloves 1., 4. a 5. prézentní slovesné třídy, ve 2. třídě u typu *tiskne* a ve 3. třídě u typu *kupuje*, a tzv. t-ovým morfémem *-T-*, jenž se vyskytuje ve 2. prézentní slovesné třídě u typů *hrne* a *začne* a ve 3. třídě u typu *kryje*.

Tzv. n-ový morfém pro příponu příčestí trpného může být realizován prostřednictvím čtyř (alo)morfů: morfem [-n-], v písmu *-n-*; morfem [ň], v písmu *-n-*; morfem [-en-], v písmu *-en-* nebo *-ěn-*; a morfem [-eň-], v písmu *-en-* nebo *-ěn-*. Varianta [-en-] se vyskytuje v j. č. m., ž. a s. rodu a v mn. č. r. m. neživ., ž. a s. u sloves 1. prézentní třídy v typech *nese* a *peče* (nes-0-en-a, peč-0-en-0), u 2. prézentní třídy v typu *tiskne* (v písmu tišt-0-ěn-0, zvukově [tišť-0-en-0]) a u 4. prézentní třídy v typu *prosí* (proš--0-en-a). V mn. č. r. m. živ. se u jmenovaných typů sloves objevuje morf [-eň-], zachycovaný v písmu buď jako *-en-* (tj. v písmu nes-0-en-i, zvukově [nes-0-eň-i]; v písmu peč-0-en-i, zvukově [peč-0-eň-i]; v písmu proš-0-en--i, zvukově [proš-0-eň-i]), nebo jako *-ěn-* (tj. v písmu tišt-0-ěn-i, zvukově [tišť-0-eň-i]). U zbývajících typů sloves, v nichž se objevuje morfém *-N-*, je tento morfém v j. č. m., ž. a s. rodu a v mn. č. r. m. neživ., ž. a s. realizován morfem [n], v písmu *-n-* (např. u-děl-á-n-o, na-maz-á-n-o) a v mn. č. r. m. živ. pak morfem [ň], v písmu *-n-* (srov. např. v písmu u-děl-á-n-i, zvukově [u-děl-á-ň-i]; v písmu na-maz-á-n-i, zvukově [na-maz-á-ň-i]).

Každé spojení hlásek [en] (nebo [eň]; dále mluvíme pro jednoduchost jen o morfu [en], pro morf [eň] však platí totéž) ve tvaru příčestí trpného však nemusí být automaticky delší variantou tzv. n-ové přípony příčestí trpného, tj. morfem [-en-]. K rozpoznání toho, zda je sekvence hlásek [en] (např. ve slovesech *pokácen* a *popraven*) realizací delší varianty n-ové

přípony příčestí trpného (tj. morfu [en]), nebo zda jde o „náhodné“ setkání kmenotvorné přípony *-e-* a kratší varianty přípony příčestí trpného (tj. morfu [n]), lze použít následující poměrně jednoduchý test.

Jelikož morfém pro příponu příčestí činného může být realizován jediným morfem *-l-* (viz výše v bodě 1.2.4.3.1.1), srovnáme tvar příčestí trpného, u nějž váháme (*pokácen*, *popraven*, *otřesen*), s odpovídajícím tvarem příčestí činného, u nějž je morfematické členění zřetelnější (tj. po-kác-e-l-0, po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0). Jestliže se před příponou příčestí činného *-l-* objevuje morf [-e-], je ve tvaru n-ového příčestí trpného jeho přípona realizována kratším morfem [-n-] a [-e-] je kmenotvorná přípona. Tvar příčestí trpného, u nějž jsme váhali (*pokácen*), budeme členit analogicky k odpovídajícímu příčestí činnému, tj. po-kác-e-n-0 jako po-kác-e-l-0. Objevuje-li se ovšem před příponou příčestí činného *-l-* jiná kmenotvorná přípona než [e], tj. v našem případě [i], resp. [0] (po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0), je ve tvaru n-ového příčestí, u nějž jsme váhali (*popraven*, *otřesen*), jeho přípona realizována delším morfem [-en-]. Tvar příčestí trpného má pak v příčestí činném kmenotvornou příponu realizovanou nulovým morfem, musíme tedy členit po-prav-0-en-0, o-třes-0-en-0.

Nefinální tvarotvorná přípona příčestí trpného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od trpných příčestí pomocí pádové koncovky (s-trž-0-en-ý, u-kry-0-t-ou) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (s-chov-a-n-k-a, při-prav-0-en-ost-0).

Tvary tzv. slovesných substantiv (typu běh-á-n-í, tráp-0-en-í, po-kry-0-t-í) historicky sice souvisí s odpovídajícími tvary příčestí trpného (běh-á-n-o, tráp-0-en-o, po-kry-0-t-o), z hlediska současné češtiny se však tyto (podtržené) morfy považují obvykle za slovotvorné přípony.

1.2.4.3.1.3 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého může být realizována morfem *-vš-*, morfem *-š-*, morfem *-v-* nebo morfem *-0-*. U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na samohlásku (tj. u sloves s tzv. otevřeným kmenem), se ve tvarech pro j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. všech rodů uplatňuje morf *-vš-* (vy-koup-a-vš-i (se), u-loup-i-vš-i; po-kry-0-vš-e atp.) a ve tvarech pro j. č. m. rodu morf *-v-* (vy-koup-a-v-0 (se), u-loup-i-v-0, po-kry-0-v-0). U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na souhlásku (tj. u sloves s tzv. zavřeným kmenem, jejichž kořenový morf končí na souhlásku a jejichž kmenotvorná přípona je realizována nulovým morfem), se jako přípona přechodníku minulého uplatňuje ve tvarech pro j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. všech rodů morf *-š-* (při-ved-0-š-i,

na-pek-0-š-i, do-nes-0-š-e atp.) a ve tvaru pro j. č. m. rodu nulový morf *-0-* (při-ved-0-0-0, na-pek-0-0-0, do-nes-0-0-0; první nulový morf je realizací kmenotvorné přípony, druhý nulový morf je realizací přípony přechodníku minulého a třetí nulový morf reprezentuje rodovou koncovku).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku minulého se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků minulých pomocí pádové koncovky (vy-kon-a-vš-ího).

1.2.4.3.1.4 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného může být realizována buď morfem *-ouc-*, nebo morfem *-íc-*, nebo nulovým morfem *-0-*. Morf *-ouc-* se uplatňuje ve tvaru j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. u typů *nese*, *bere*, *peče*, *tře* v 1. prézentní slovesné třídě a u všech typů ve 2. prézentní slovesné třídě (srov. ber-0-ouc-0, ber-0-ouc-e; nes-0-ouc-0, nes-0-ouc-e; pek-0-ouc-0, pek-0-ouc-e; tr-0-ouc-0, tr-0-ouc-e; tisk-n-ouc-0, tisk-n-ouc-e; hr-n-ouc-0, hr-n-ouc-e; ž-n-ouc-0, ž-n-ouc-e). Morf *-íc-* se uplatňuje ve tvarech j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. u typu *maže* v 1. prézentní slovesné třídě a u všech sloves ve 3.–5. prézentní slovesné třídě (srov. maž-0-íc-0, maž-0-íc-e; kry-j-íc-0, kry-j-íc-e; kup-uj-íc-0, kup-uj-íc-e; pros-0-íc-0, pros-0-íc-e, trp-0-íc-0, trp-0-íc-e; sáz-ej-íc-0, sáz-ej-íc-e; děl-aj-íc-0, děl-aj-íc-e). Morf *-0-* se uplatňuje ve tvarech j. č. m. rodu u sloves všech prézentních slovesných tříd (srov. ber-0-0-a, nes-0-0-a, maž-0-0-e, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a; kry-j-0-e, kup-uj-0-e, pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku přítomného se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků přítomných pomocí pádové koncovky (vr-0-ouc-í, sáz-ej-íc-ímu) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (vr-0-ouc-n-ě).

1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky

Finální tvarotvorné přípony neboli koncovky jsou morf(ém)y, které se vyskytují na konci tvaru ohebného slova jako jeho poslední morf(ém).

(Po finální tvarotvorné příponě neboli koncovce se však v rámci slova nebo slovního tvaru – na jeho tzv. absolutním konci – může vyskytnout postfix.) Rozlišujeme následující typy koncovek.

1.2.4.3.2.1 Osobní koncovky

Osobní koncovky se vyskytují pouze ve slovesných tvarech pro *oznamovací způsob přítomného* a *budoucího času*, ve tvarech pro *rozkazovací způsob* a ve tvarech pomocného slovesa v rámci složených tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob.

Pro oznamovací způsob přítomného a budoucího času máme v češtině tyto osobní koncovky: 1. os. j. č. *-u* (u sloves 1.–3. prézentní třídy), *-i* (s variantní koncovkou *-u* v 1. prézentní třídě u typu *maže* a ve 3. prézentní třídě u typů *kryje*, *kupuje*) a *-m* (u sloves 4. a 5. prézentní třídy); 2. os. j. č. *-š*; 3. os. j. č. *-0*; 1. os. mn. č. *-me*, 2. os. mn. č. *-te*; 3. os. mn. č. *-ou* (u všech sloves 1.–3. prézentní třídy, v 1. prézentní třídě u typu *maže* a ve 3. prézentní třídě u typů *kryje*, *kupuje* vedle základní koncovky *-í*), *-í* (u sloves 4. a 5. prézentní třídy, v 1. prézentní třídě u typu *maže* a ve 3. prézentní třídě u typů *kryje* a *kupuje*).

Pro rozkazovací způsob má čeština tyto osobní koncovky: ve 2. os. j. č. *-0/-i*; v 1. os. mn. č. *-me/-eme/-ěme*; ve 2. os. mn. č. *-te/-ete/-ěte*.

Ve tvarech pomocného slovesa (*bych*, *bys* atd.) v rámci složených slovesných tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob má čeština tyto koncovky: 1. os. j. č. *-ch*; 2. os. j. č. *-s*; 3. os. j. č. i mn. č. *-0*; 1. os. mn. č. *-chom*; 2. os. mn. č. *-ste*.

1.2.4.3.2.2 Rodové koncovky

Rodové koncovky se vyskytují u *příčestí činného* a *trpného* a u obou *přechodníků* – *minulého* a *přítomného*. Pro příčestí činné a trpné má čeština tyto koncovky: pro j. č. rodu m. *-0*, pro j. č. rodu ž. *-a*, pro j. č. rodu s. *-o*; pro mn. č. rodu m. živ. *-i*, pro mn. č. rodu m. neživ. a ž. *-y* a pro mn. č. rodu s. *-a*.

Pro tvary *přechodníku přítomného* má čeština tyto rodové koncovky: pro j. č. r. m. *-a* (v 1. prézentní třídě u typů *bere*, *nese*, *peče* a *tře* a ve 2. prézentní třídě u všech typů, srov. ber-0-0-a, nes-0-0-a, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a) nebo *-e* (*-ě*) (v 1. prézentní třídě u typu *maže* a ve 3.–5. prézentní třídě u všech typů, srov. maž-0-0-e; kry-j-0-e, kup-uj-0-e; pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e); pro j. č. r. ž. a s. *-0* (srov. ber-0-ouc-0, nes-0-ouc-0, maž-0-íc-0; tisk-n-ouc-0; kup-uj-íc-0; pros-

0-íc-0; děl-aj-íc-0); pro mn. č. všech rodů *-e* (srov. ber-0-ouc-e, nes-0-ouc-e, maž-0-íc-e; tisk-n-ouc-e; kup-uj-íc-e; pros-0-íc-e; děl-aj-íc-e).

Pro tvary *přechodníku minulého* má čeština tyto rodové koncovky: pro j. č. rodu m. *-0* (při-stoup-i-v-0, na-maz-a-v-0, při-nes-0-0-0); pro j. č. rodu ž. a s. *-i* (při-stoup-i-vš-i, na-maz-a-vš-i, při-nes-0-š-i); a pro mn. č. všech rodů *-e* (při-stoup-i-vš-e, na-maz-a-vš-e, při-nes-0-š-e).

1.2.4.3.2.3 Infinitivní koncovky

Infinitivní koncovka může být v češtině realizována dvěma způsoby – pomocí morfu *-t* (původně a dnes zastarale též *-ti*), nebo *-i* (pouze v 1. prézentní třídě u typu *peče*, srov. péc-i, moc-i atp.).

1.2.4.3.2.4 Pádové koncovky

Pádové koncovky se vyskytují u všech ohebných slovních druhů, které se skloňují, tj. u podstatných a přídavných jmen, zájmen a číslovek: např. svět-a, pol-ím, ital-sk-ému, ciz-ími, naš-e, osm-i atp.

U adjektiv skloňovaných podle vzorů „mladý“ a „jarní“ a u zájmen skloňovaných podle vzorů „ten“ a „náš“ se na začátku koncovky často objevuje samohláska; zbytek takové koncovky je většinou pro všechny čtyři vzory stejný. Proto se v některých popisech ona samohláska považuje za kmenotvornou příponu a daná jména se pak člení jako jar-n-í--ho, mlad-é-ho, t-o-ho, naš-e-ho atd. Takové členění dobře odpovídá ve tvarech j. č. m. a s. rodu a ve většině tvarů mn. č. Je však problematické v tom, že v celém j. č. ž. rodu (ale též v 1., 4. a 5. pádě mn. č. všech rodů) bychom museli počítat s tím, že všechny tyto tvary mají za kmenotvornou příponou koncovku vyjádřenou nulovým morfem, tj. museli bychom je členit mlad-á-0, mlad-é-0, mlad-é-0, mlad-ou-0, mlad-é-0, mlad-ou-0; mlad-í-0, mlad-á-0, mlad-é-0, což není ideální řešení, protože bychom museli tvrdit, že kmenotvorná přípona, která nemá význam, ale která má z definice čistě konstrukční funkci, se na gramatickém významu daných tvarů přinejmenším podílí.

1.2.5 Postfixy

Postfix je specifickým druhem slovotvorné přípony, který se klade na samotný, tzv. absolutní konec slova, tj. ještě za jeho poslední morf(ém). Při skloňování nebo časování daného slova (jde-li o slovo ohebné) zůstává postfix na jeho absolutním konci v nezměněné podobě, zatímco

dané slovo se pomocí obměny koncovek ohýbá (srov. c-o-koli(v), č-eho--koli(v), č-emu-koli(v); t-o-hle, t-oho-hle, t-omu-hle; věř-í-m-ť, věř-í-me-ť, věř-í-te-ť atp.). Jde o tyto morfy: *-si* (jak-ý-si), *-ž* (j-eho-ž, po-jď-0-me-ž), *-ť* (vy-slyš-í-m-ť), *-koli(v)* (k-omu-koli(v)), *-pak* (kam-pak), *-hle* (t-ím-hle), *-to* (t-a-to). Postfix nikdy nemůže být realizován nulovým morfem. Je v zásadě možné, aby na konci slovního tvaru nebo slova stály dva postfixy za sebou, srov. c-o-ž-pak.

Jako postfix se chová též tzv. příklonné *-s*, které ve tvarech 2. os. j. č. minulého času funguje jako zkrácená podoba pomocného slovesa *být*, tj. *jsi* (srov. u-děl-a-l-0-s, u-děl-a-l-a-s, u-děl-a-l-o-s atp.); od postfixů se však liší tím, že vyjadřuje gramatický, nikoli lexikální význam.

1.2.6 Interfixy

Interfix, nazývaný někdy také spojovací/kompoziční morf(ém), je morf(ém) s čistě konstrukční (oddělovací/spojovací) funkcí, který při slovotvorném postupu skládání (kompozici) slouží ke spojení předního a zadního členu složeniny do nového slova. Uplatňuje se tedy v tzv. vlastních složeninách. V češtině je interfix realizován nejčastěji morfem *-o-* (hlad-o-mor-0, vod-o-vod-0, hol-o-byt-0, hor-o-lez-ec-0, cukr-o-var-y, mrak-o-drap-0), dále morfy *-e-/-ě-* (děj-e-pis-0, kon-ě-s-přež-n-á) a *-i-* (kon--i-pas-0, vrt-i-chvost-0).

V případě tzv. nevlastních složenin typu ok-a-mžik-0, vlast-i-z-rád-c-e, srdc-e-rv-0-ouc-í atd., které lze rozložit na skladební dvojice typu *mžik oka*, *zrádce vlasti*, *rvoucí srdce* atp., není morf v pozici mezi dvěma kořeny interfix, nýbrž pádová koncovka.

Jelikož stejnou, tj. (čistě) konstrukční funkci jako interfix má též kmenotvorná přípona, bývají oba tyto typy morf(ém)ů označovány (analogicky ke dvojici morf – morfém) někdy též jako **konekty** nebo **konektémy**. Důležitý rozdíl mezi kmenotvornou příponou a interfixem je ovšem v tom, že kmenotvorná přípona k sobě připojuje lexikální a gramatické (tvarotvorné) morf(ém)y slovesného (příp. jmenného) tvaru, a slouží tedy ohýbání (časování, výjimečně též skloňování), zatímco interfix pomáhá spojit přední a zadní člen, které spolu vytvářejí nové slovo – tzv. vlastní složeninu, a slouží tedy slovotvorbě.

1.2.7 Lexikální morf(ém)y

Jako lexikální morf(ém)y se označují volné, holé kořenové morf(ém)y, z nichž se skládají jednomorf(ém)ová, dále nečlenitelná ani o další morf

nerozšiřitelná slova nebo slovní tvary, např. primární (neodvozené) předložky (v, na, od, před, pod atp.), některé spojky (ale, a, i, ani, nebo atp.) a příslovce (hned, tam atp.).

1.3 Morfematický rozbor

Cílem morfematického rozboru je identifikovat (vyčlenit) všechny morf(ém)y, z nichž se skládá dané slovo nebo slovní tvar, a určit, o které typy morf(ém)ů v konkrétních případech jde. Abychom sekvenci hlásek/grafémů, u níž váháme, mohli identifikovat jako samostatný morf, musí mít tato sekvence hlásek určitý lexikální nebo gramatický význam odlišný od významu všech ostatních, především sousedních morf(ém)ů daného slovního tvaru nebo slova.

Příručky obvykle doporučují při morfematickém rozboru, tj. při identifikaci jednotlivých morfů, postupovat od konce slova nebo slovního tvaru k jeho začátku, v zásadě to však není nutné. Je možné postupovat též „jistotní" metodou, tj. identifikovat nejdříve ty morf(ém)y, jejichž identitou jsme si zcela jisti. Může se pak stát, že takto jako morf(ém) z obou stran ohraničíme hláskovou sekvenci, u níž bychom jinak s jejím statusem váhali.

Z hlediska morfematiky a morfematického rozboru je zajímavé, že některá „povrchově" homonymní slova nebo slovní tvary mají odlišnou morfematickou strukturu, srov. prac-uj-0-e (j. č. m. rodu přechodníku přítomného činného) vs. prac-uje-0 (3. os. j. č. ozn. zp. přít. času); žen-0-0-a (j. č. m. rodu přechodníku přítomného činného od slovesa *hnát*) vs. žen-a (1. p. j. č. podstatného jména *žena*), a jsou tedy tzv. „hloubkově" odlišná. Neplatí to však vždy, srov. např. kos-a (1. p. j. č. slova *kosa*) = kos-a (2. p. j. č. slova *kos*).

Někdy se při morfematickém rozboru objeví prvek, jemuž nelze připsat žádný (lexikální ani gramatický) význam ani (konstrukční, spojovací) funkci: např. pt-á-t se, hned-ka. Takové morf(ém)y se nazývají **prázdné**.

Slovesa v češtině mají řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složený slovesný tvar se skládá z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému a z pomocného slovesa nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné nejčastěji sloveso *být*. Při morfematickém rozboru složených slovesných tvarů identifikujeme všechny morf(ém)y, z nichž se daný

tvar skládá, tedy i všechny morfémy, z nichž se skládá tvar pomocného slovesa. Např. *psal jsi* rozebereme ps-a-l-0 js-i (kořenový morfém – kmenotvorná přípona – nefinální tvarotvorná přípona příčestí činného – rodová koncovka – kořenový morfém pomocného slovesa – osobní koncovka); *platila by* rozebereme plat-i-l-a by-0 (funkční pozice jsou tu stejné jako v předchozím případě); *budeme běhat* rozebereme bud-e-me běh-a-t (kořenový morfém pomocného slovesa – kmenotvorná přípona – osobní koncovka – kořenový morfém – kmenotvorná přípona – infinitivní koncovka) atp.

Pro správné provedení morfematického rozboru konkrétních slovních tvarů nebo slov je užitečné znát obecnou morfematickou strukturu jednotlivých tvarů, tj. pořadí konkrétních typů morfémů, z nichž se daný typ slova nebo slovního tvaru musí (a může) skládat.

Literatura

BENEŠ, Martin (2012): Základní pojmy morfematiky v přístupném a návodném metodickém výkladu. *Didaktické studie*, 4 (1), s. 69–77.

DOKULIL, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.

DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava – PETR, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.

ERHART, Adolf (1990): *Základy jazykovědy*. Praha: SPN.

HRBÁČEK, Josef – HRDLIČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KOMÁREK, Miroslav (2006 [1978]): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.

LASKOWSKI, Roman (1984): Morfem. In: Renata Grzegorczykowa – Roman Laskowski – Henryk Wróbel (ed.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 38–50.

SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1975): *Retrográdní morfematický slovník češtiny*. Praha: Academia.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír (1999): *Morfematický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka.

ŠIŠKA, Zbyněk (2005): *Bázový morfematický slovník češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
ŠLOSAR, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.

Cvičení

1. Proveďte morfematický rozbor slovesných tvarů:
trháme, udělavše, pracovali jsme, vychovávají, navštívit, byli by viděli, upek, hraje si, doneste

2. Proveďte morfematický rozbor jmenných tvarů:
deset, nemoc, vlakvedoucímu, ropovodem, obrazoborectví, čeho, kohokoli, tímhletím, rajčatová

3. Má v následujících tvarech nefinální tvarotvorný sufix příčestí trpného podobu *-n-*, nebo *-en-*?
odvezen, držen, zamčen, zamlčen, trápen, postaven, ukraden, utřen, vracen, vrácen, uklizen, uklízen, vypuštěn, vypouštěn

4. Je v následujících tvarech tvarotvorný prefix?
poběží, posnídá, použije, používá, popluje, poroste, pozamyká, poletí, poveze, povozí, pojď, pojdi

5. Proveďte morfematický rozbor příčestí:
vybujely, rozhozen, spatřena, zanesena, odveleni, rozproudila, povadl, vyřešila, svoláni, poražen

6. Proveďte morfematický rozbor:
spatřil, čímpak, zaplacený, vytisknuvše, plácání, pohroužím, (oni) dohodí, tělocvična, berouc, hrál by

7. Určete, u kterých slovesných tvarů je předpona *po-* slovotvorná a u kterých tvarotvorná:
Postrkuje mne k tomuto rozhodnutí. Po dešti poroste hodně hub. Značka

nás povede na hřeben. Povede se nám to? Čalouník potáhne pohovku látkou. Cirkus potáhne do dalšího města. Za chvíli znovu potáhne z cigarety. Poběžíš jako o život?

8. Uveďte všechny další alomorfy vyznačených kořenových morfémů (počítejte i s alomorfy zvukovými) a doložte je příklady z paradigmatu daného jména a ze slov příbuzných:
bož-ský, *hrad*-y, *ved*-oucí, *baž*-ina, *komor*-a, *jeden*, *hon*

9. Uveďte (všechny) koncovkové morfy:
a) u substantiv (neuvažujte nesklonná): nom. sg. maskulin, nom. pl. feminin, instr. pl. všech rodů, dat. sg. neuter
b) u sloves: 1. os. sg. ind. préz. akt. všech sloves, 2. os. sg. imperativu akt. všech sloves, 3. os. pl. ind. préz. akt. sloves vzoru *trpí*

10. Utvořte slovo/slovní tvar podle následující morfematické struktury (SM = slovotvorný morfém, KM = kmenotvorný morfém, TM = tvarotvorný morfém):
1) SM – kořen – KM – TM
2) kořen – KM – SM – TM
3) kořen – interfix – kořen – SM – TM
4) kořen – SM – SM – TM
5) SM – kořen – KM – SM – SM – TM
6) kořen – interfix – SM – kořen – SM – TM
7) SM – kořen – KM – TM – TM
8) kořen – SM – interfix – SM – kořen – SM – TM
9) SM – kořen – SM – KM – TM – TM
10) SM – SM – kořen – KM – SM – TM

11. Proveďte morfematický rozbor složenin:
ledoborec, zlatokop, chvályhodný, lichokopytníkovi, práceschopný, jihovýchod, krveprolití, samohonka, osmiletka, listopad

12. Proveďte morfematický rozbor:
železničářském, malodružstvu, pán, nepřeháněli jsme, nacpali jste, příkrm, zapisovatelských, těmahlenctěma, pojedeme, nekupuj

Řešení

1. Proveďte morfematický rozbor slovesných tvarů:
trh-á-me: kořen, kmenotvorný sufix, osobní koncovka
u-děl-a-vš-e: slovotvorný prefix, kořen, kmenotvorný sufix, nefinální tvarotvorný sufix přechodníku minulého, rodová koncovka
prac-ova-l-i js-me: K, KS, NTS příčestí činného, RK, K pomocného slovesa, OK
vy-chov-á-v-aj-í: SP, K, KS, slovotvorný sufix, KS, OK
navštív-i-t: K, KS, infinitivní koncovka
by-0-l-i by-0 vid-ě-l-i: K pom. sl., KS, NTSPČ, RK, K pom. sl., OK, K, KS, NTSPČ, RK
u-pek-0-0-0: SP, K, KS, NTSPM, RK
hra-je-0 si: K, KS, OK, volný slovotvorný morfém
do-nes-0-te: SP, K, KS, OK

2. Proveďte morfematický rozbor jmenných tvarů:
deset-0: K, pádová koncovka
ne-moc-0: SP, K, PK
vlak-ved-0-ouc-ímu: K, K, KS, NTS přechodníku přítomného, PK
rop-o-vod-em: K, interfix, K, PK
ob(-)raz-o-bor-ec-tv-í: (SP,) K, I, K, SS, SS, PK
č-eho: K, PK
k-oho-koli: K, PK, postfix
t-ím-hle-t-ím: K, PK, P, K, PK
raj-č-at-ov-á: K, SS, KS, SS, PK

3. Má v následujících tvarech nefinální tvarotvorný sufix příčestí trpného podobu *-n-*, nebo *-en-*?
odvezen **-en-**, držen **-n-**, zamčen **-en-**, zamlčen **-n-**, trápen **-en-**, postaven

-en-, ukraden **-en-**, utřen **-n-**, vracen **-n-**, vrácen **-en-**, uklizen **-en-**, uklízen **-n-**, vypuštěn **-en-**, vypouštěn **-n-**

4. Je v následujících tvarech tvarotvorný prefix?
poběží +, posnídá –, použije –, používá –, popluje +, poroste + (růst) i – (porůst [mechem]), pozamyká –, poletí +, poveze +, povozí –, pojď +, pojdi –

5. Proveďte morfematický rozbor příčestí:
VY-BUJ-E-L-Y (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. čin. – rodová konc.)
ROZ-HOZ-0-EN-0 (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)
S-PATŘ-0-EN-A (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)
ZA-NES-0-EN-A (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)
OD-VEL-E-N-I (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)
ROZ-PROUD-I-L-A (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. čin. – rodová konc.)
PO-VAD-0-L-0 (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. čin. – rodová konc.)
VY-ŘEŠ-I-L-A (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. čin. – rodová konc.)
S-VOL-Á-N-I (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)
PO-RAŽ-0-EN-0 (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. trp. – rodová konc.)

6. Proveďte morfematický rozbor:
S-PATŘ-I-L-0 (sl. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. příč. čin. – rodová konc.)
Č-ÍM-PAK (kořen – pádová konc. – postfix)
ZA-PLAC-0-EN-Ý (sl. pref. – kořen – kmen. příp. – suf. příč. trp. – pádová konc.)
VY-TISK-NU-VŠ-E (sl. pref. – kořen – kmen. příp. – suf. přech. min. – rodová konc.)
PLÁC-Á-N-Í (kořen – kmen. příp. – slovotv. suf. – pádová konc.)
PO-HROUŽ-Í-M (tvar. pref. – kořen – kmen. suf. – osobní konc.)

(oni) DO-HOD-0-Í (slov. pref. – kořen – kmen. suf. – osobní konc.)
TĚL-O-CVIČ-N-A (kořen – interfix – kořen – slov. suf. – pádová konc.)
BER-0-OUC-0 (kořen – kmen. suf. – suf. přech. přít. – rodová konc.)
HRÁ-0-L-0 BY-0 (kořen – kmen. suf. – suf. příč. činného – rodová konc. – kořen pomoc. slovesa – osobní konc.)

7. Určete, u kterých slovesných tvarů je předpona *po-* slovotvorná a u kterých tvarotvorná:
slovotvorná: *Postrkuje mne k tomuto rozhodnutí. Povede se nám to? Čalouník potáhne pohovku látkou. Za chvíli znovu potáhne z cigarety*
tvarotvorná: *Po dešti poroste hodně hub. Značka nás povede na hřeben. Cirkus potáhne do dalšího města. Poběžíš jako o život?*

8. Uveďte všechny další alomorfy vyznačených kořenových morfémů (počítejte i s alomorfy zvukovými) a doložte je příklady z paradigmatu daného jména a ze slov příbuzných:
bož [bož; boš], bůh [búx], bůž [búž; búš], boh [boh; box]; boz [boz]; bóž
hrad [hrat], hrád [hrád; hrát], hraď [hraď; hrať], hraz, hráz [hráz; hrás]
vod [vod; vot], voď [voď; voť], veď [veť], vés, ved [ved; vet], váď, vad [vaď], vůd [vůt]
bah
komoř, komůr
jedn [jedn; jedň], jedin [jedin; jediň]
hoň, hn, hůn, žen, háň, žeň

9. Uveďte (všechny) koncovkové morfy:
nom. sg. maskulin: *0*, *a*, *e*, *ý (hajný)*, *í (průvodčí)*
nom. pl. feminin: *y*, *e* (v písmu i *ě*), *i*, *é*, *í*
instr. pl. všech rodů: *y*, *i*, *ami*, *emi* (v písmu i *ěmi*), *mi*, *ími*, *ými*
dat. sg. neuter: *u*, *i*, *í*, *ému*, *ímu*
1. os. sg. ind. préz. akt. všech sloves: *u, i, m*
2. os. sg. imperativu akt. všech sloves: *0, i*
3. os. pl. ind. préz. akt. sloves vzoru *trpí*: *í*

10. Utvořte slovo/slovní tvar podle následující morfematické struktury (SM = slovotvorný morfém, KM = kmenotvorný morfém, TM = tvarotvorný morfém):
Příklady řešení:
1) nakoupit

2) kreslíř
3) pravomocný
4) hospodářský
5) vychovatelského
6) velkovýrobna
7) vyznačoval
8) mravněvýchovný
9) uzemnila
10) nedokonavý

11. Proveďte morfematický rozbor složenin:
LED-O-BOR-EC-0 (kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.)
ZLAT-O-KOP-0 (kořen – interfix – kořen – pádová konc.)
CHVÁL-Y-HOD(N)-Ý (kořen – pádová konc. – kořen – (slovotv. suf.) – pádová konc.)
LICH-O-KOPYT-NÍK-OVI (kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.)
PRÁC-E-S(-)CHOP-N-Ý (kořen – pádová konc. – (slovotv. pref. –) kořen – slovotv. suf. – pádová konc.)
JIH-O-VÝ-CHOD-0 (kořen – interfix – slovotv. pref. – kořen – pádová konc.)
KRV-E-PRO-LI-0-T-Í (kořen – pádová konc. – slovotv. pref. – kořen – kmenotv. suf. – slovotv. suf. – pádová konc.)
SAM-O-HON-K-A (kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.)
OSM-I-LET-K-A (kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.)
LIST-O-PAD-0 (kořen – interfix – kořen – pádová konc.)

12. Proveďte morfematický rozbor:
železn-ič-ář-sk-ém: kořen – 4× slovotvorný sufix – pádová koncovka
mal-o-druž-stv-u: kořen – interfix – kořen – slovotvorný sufix – pádová koncovka
pán-0: kořen – pádová koncovka
ne-pře-háň-e-l-i js-me: slovotvorný prefix – slovotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – nefinální tvarotvorný sufix příčestí činného – rodová koncovka – kořen pomocného slovesa – osobní koncovka

na-cp-a-l-i js-te: slovotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – nefinální tvarotvorný sufix příčestí činného – rodová koncovka – kořen pomocného slovesa – osobní koncovka
pří-krm-0: slovotvorný prefix – kořen – pádová koncovka
za-pis-ova-tel-sk-ých: slovotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – slovotvorný sufix – slovotvorný sufix – pádová koncovka
t-ěma-hlenc-t-ěma: kořen – pádová koncovka – postfix – kořen – pádová koncovka
po-jed-e-me: tvarotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – osobní koncovka
ne-kup-uj-0: slovotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – osobní koncovka

2 Slovotvorba

2.1 Podstata tvoření slov

Slovotvorbou (tvořením slov) označujeme a) lingvistickou disciplínu, b) předmět této disciplíny, tzn. 1. tvoření slov ve smyslu procesuálním, dynamickém a 2. výsledek slovotvorných procesů, tedy utvářenost slov. Tvoření slov je nejdůležitějším zdrojem rozšiřování slovní zásoby jazyka. Centrum slovotvorby představují plnovýznamové slovní druhy, neplnovýznamovými se proto zabýváme jen okrajově.

2.2 Slovotvorné vztahy a prostředky

2.2.1 Fundace, motivace

Slovo, ze kterého je **utvořené** (fundované) slovo bezprostředně utvořeno, je jeho slovo **základové** (fundující). Základová a utvořená slova jsou vázána slovotvornými vztahy formálními (**fundace** = jedno slovo se zakládá na druhém) a významovými (**motivace** = význam jednoho slova odkazuje na význam druhého). Na základě slovotvorné motivace a podle procesu utvoření slova můžeme určit jeho obecný **slovotvorný význam** (*ohřív*-**ač** – **prostředek k** *ohřívání*), který však nemusí být shodný s jeho významem lexikálním (*zelenina* – není vždy *zelená* látka).

Fundace a motivace mívají shodný směr, mnohdy však není zcela zřetelný a nelze jej určit jednoznačně. Pak lze uznat fundaci/motivaci oboustrannou (*doma* ↔ *domů*) nebo paralelní (*soudce* ← *soud*, *soudce* ← *soudit*). Slovo fundované (motivované) je zpravidla formálně i významově složitější než slovo fundující (motivující), někdy tomu však bývá naopak (fundované substantivum *lov* je o morfém kratší než fundující sloveso

lovit). Fundované slovo samo může být také fundujícím pro další tvoření (*létat* → *letadlo* → *letadlový*).

Slova zakládající se na společném fundujícím slově tvoří slovotvorné řady a svazky. Skupina slov vázaných společným vztahem fundace (primární slovo základové a všechna přímo nebo zprostředkovaně na něm založená slova), majících tedy shodný kořen, se nazývá **slovotvorné hnízdo** nebo **slovní čeleď** (*seno – senný – seník – seníkový – Senovážný – senoseč*…).

2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant

Část slova společnou pro utvořené a základové slovo nazýváme **slovotvorný základ** (utvořená slova ho přebírají ze základových), všechny (formální) odlišnosti mezi nimi (včetně změn, ke kterým dochází v slovotvorném procesu) tvoří **slovotvorný formant**. Slovotvorný základ a formant vydělujeme při slovotvorném rozboru – zjišťujeme jím slovotvornou stavbu (strukturu) slov, která je dvojčlenná (na rozdíl od lineární morfémové stavby). Slovotvorným základem může být celé základové slovo (jedno nebo více) nebo jeho část, např.:

celé (kořenné) slovo: *dnes* → *dnešní*
kořen: *ryba* → *rybář*, *slza* → *slzný*
kořen s prefixem: *zahrada* → *zahrádka*, *nález* → *nálezné*, *záhada* → *záhadný*
kořen s kmenotvorným sufixem: *učit* → *učitel* (pozor, *t* je jednou koncovka infinitivu, podruhé součást slovotvorného sufixu *-tel*!), *jmenovat* → *jmenovací*
kořen se slovotvorným sufixem: *makový* → *makovec*, *rychlost* → *rychlostní*, *vášnivý* → *vášnivost*
kořen s kmenotvorným a tvarotvorným sufixem: *padl* → *padlý*, *tištěn* → *tištěný*, *nesouc* → *nesoucí*
kompozitum: *velkoměsto* → *velkoměstský*, *sladkokyselý* → *sladkokysele*
kompozitum se slovotvorným sufixem: *lehkovážný* → *lehkovážnost, předozadní* → *předozadně*
dva kořeny (příp. více) – samotné nebo s afixy: *dlouhá doba* → *dlouhodobý*, *malý obchod* → *maloobchod*

2.2.2.1 Hláskové změny

Součástí slovotvorného formantu jsou také **hláskové změny (alternace)**, ke kterým při tvoření slov dochází. Bývají podmíněny sousedními

fonémy, příp. morfémy. Při alternaci se mění fonologická skladba slovotvorného základu nebo formantu – hlásky (příp. hláskové skupiny) odvozovacího základu se mění v hlásky (hláskové skupiny) fonologicky blízké. Hláskové alternace (viz 1.1.3) jsou kvalitativní (*smát se* → *smích*, *kniha* → *knížka*) a kvantitativní (*léto* → *letní*, *dar* → *dárek*), vznikové (*světlo* → *světelný*) a zánikové (*pes* → *psí*); ke vznikovým dochází tam, kde by po připojení afixu vznikla skupina tří (nebo více) konsonantů.

2.2.3 Slovotvorné afixy

Slovotvorné prefixy (viz 1.2.2.2) bývají totožné s předložkami (*v-*, *za-*, *od-*, *při-*, *po-*) i od nich odlišné (*roz-*, *vy-*, *pa-*, *pra-*), jsou neslabičné (*s-*, *z-*, *vz-*), jednoslabičné (*u-*, *na-*, *před-*), příp. dvouslabičné (*mimo-*, *proti-*). Prefixy končící konsonantem mívají (pro usnadnění výslovnosti) vokalizované podoby (*ve-*, *se-*, *ze-*, *nade-*, *roze-*).

Slovotvorné sufixy (viz 1.2.4.1) bývají neslabičné *(-k*, *-n*), jednoslabičné (*-ík*, *-tel*) i víceslabičné (*-telný*). Mnohé sufixy dnes chápeme jako jeden celek, i když diachronně vznikly kombinací více sufixů. Tak například adjektivum *volitelný* nemusíme zakládat na substantivu *volitel* a to na slovesu *volit*, ale můžeme je chápat jako odvozené (složeným) sufixem *-telný* přímo ze slovesa.

2.3 Slovotvorné způsoby a postupy

Nová slova se nejčastěji tvoří dvěma slovotvornými způsoby: **odvozováním** (derivací, 2.3.1) a **skládáním** (kompozicí, 2.3.2). Při odvozování vstupuje do slovotvorného procesu jedno základové (plnovýznamové) slovo. Při skládání se slovotvorného procesu účastní zpravidla dvě plnovýznamová základová slova (v češtině poměrně málokdy více – *červenomodrobílý*). Dalšími slovotvornými způsoby jsou **konverze** (2.3.3), **reflexivizace** (2.3.4) a slovotvorné úpravy, tj. **univerbizace** a **abreviace** (2.3.5).

2.3.1 Derivace

Podle povahy slovotvorného formantu (vyděleného na základě srovnání fundovaného a bezprostředně fundujícího slova) se v rámci slovotvorného způsobu derivace rozlišují následující slovotvorné postupy:

a) **prefixace**: slovotvorné prefixy (předpony) stojí před kořenem slova, často se připojují k celému slovu a odvozují se jimi hlavně slovesa:
psát → *za-psat*, *výhoda* → *ne-výhoda*
Pokud je lexikální význam prefixu velmi oslabený, slouží prefixální tvoření k čisté perfektivizaci prostých nedokonavých sloves (*psát* → *na-psat*, *hořet* → *s-hořet*).
b) **sufixace**: slovotvorné sufixy (přípony) stojí za kořenem slova, u jmen se k nim bezprostředně připojuje tvarotvorný morfém (deklinační koncovka):
plavat → *plav-ec*, *kámen* → *kamen-ný*
Zvláštní a v češtině poměrně řídké jsou sufixy, které se ve slově připojují až za deklinační, příp. osobní koncovky, tzv. **postfixy** (*jaký-si*, *kdo-koli*, *jak-koliv*).
c) **transflexe**:
ca) tvoření **koncovkou**:
malina → *malin-í*, *běhat* → *běh-(0)*, *pracovat* → *prác-e*
cb) tvoření **kmenotvorným sufixem**:
fax → *fax-ova-t*, *hodit* → *ház-e-t*
Při tvoření sloves kmenotvorným sufixem od dokonavých sloves dochází k jejich imperfektivizaci (*zastoupit* → *zastup-ova-t*, *kousnout* → *kous-a-t*).
d) **kombinované odvozování**: tvoření více slovotvornými afixy najednou (připojovanými současně před a za kořenem, tj. prefix + sufix, prefix + koncovka, prefix + kmenotvorný sufix):
koleno → *pod-kolen-k-a*, *moře* → *zá-moř-í*, *schopný* → *u-schopn-i-t*

Někdy dochází k odsunutí afixů – **deprefixaci** (*útes* → *tes*) nebo **desufixaci**, u ohebných slov často spojené se změnou tvarotvorného morfému (*krásný* → *krás-a*), nebo k záměně sufixů, tzv. **resufixaci** (*vousatý* → *vous-áč* = ten, kdo je vousatý; zde lze uvažovat i o paralelní motivaci *vousáč* = ten, kdo má vousy, a tedy i paralelní fundaci *vous* → *vous-áč*).

2.3.2 Kompozice

a) tvoření **nevlastních složenin** (spřežek): pouhé spojení slov (slovních tvarů skladebných syntagmat) vystupujících ve výpovědi jako samostatné výrazy: *zisku chtivý* → *ziskuchtivý*, *země třesení* → *zemětřesení*, *šest a třicet* → *šestatřicet*.
Přechod k derivaci (prefixaci) představuje obdobné spojování autosémantických slov se synsémantickými, nejčastěji jmen s předložkou. Tak vznikají tzv. příslovečné spřežky (*zpravidla*, *potichu*, *nalevo*).

Podobně jako příslovečné spřežky se tvoří i spřežky částicové (*naštěstí*).

b) tvoření **vlastních složenin**: členy složenin se většinou formálně liší od základových slov a bývají zpravidla spojovány spojovacím morfémem (konektémem/interfixem – viz 1.2.6): *sladký + kyselý → sladk-o-kyselý*, *velký + trh → vel-e-trh*, *rychle + bruslit → rychl-o-bruslit*.

c) **kombinované, kompozičně-derivační tvoření**: *psát + romány → roman-o-pis-ec*, *měřit + čas → čas-o-měř-ič/čas-o-mír-a*, *dávat + zprávy → zprav-o-daj-0*, *černé + vlasy → čern-o-vlas-ý*.

2.3.3 Konverze

V češtině konverze představuje okrajový způsob tvoření slov: její podstata spočívá v přechodu slova z jednoho slovního druhu do jiného bez formálních, afixy vyjádřených změn:

a) **změna slovního druhu neohebného slova** (*kolem* adv. → prep.)

b) **ustrnutí deklinačního paradigmatu** při přechodu ohebného slova k neohebnému slovnímu druhu (*ráno*, *kolem* subst. → adv.)

c) **změna deklinačního paradigmatu** jména (*vepřový* adj. → *vepřové* subst. N, *konečný* adj. → *konečná* subst. F; takové případy lze chápat také jako výsledek univerbizace: *vrchní číšník → vrchní* subst.)

2.3.4 Reflexivizace

Ojediněle se slovesa tvoří pomocí formantů *se*, *si* – ty se uplatňují buď samostatně (*povídat → povídat si*), nebo jako spoluformanty (*moudrý → umoudřit se*, reflexivizace + prefixace + transflexe). Obdobně se jako spoluformant občas uplatňuje také opačný postup, dereflexivizace (*dít se → děj*, *dít se → dění*, *dotazovat se → dotazovaný*).

2.3.5 Slovotvorné úpravy

Vedle skutečných slovotvorných procesů, při kterých vznikají nová pojmenování, běžně dochází k úpravám již existujících pojmenování. Představují kondenzaci (zhutnění) vyjádření.

2.3.5.1 Univerbizace

Univerbizace spočívá ve změně víceslovného (ustáleného) pojmenování v jednoslovné: *základní škola → základka*, *řidičský průkaz → řidičák*, *obchodní*

dům → obchoďák. Používají se při ní hlavně sufixy a zpravidla vznikají slova nestandardní nebo příznaková – hovorová, expresivní.

2.3.5.2 Abreviace

Abreviací (zkracováním) víceslovných pojmenování (sousloví) vznikají **zkratky** (*Česká republika → ČR*) a **zkratková slova** (*Severočeské tukové závody → Setuza*). Ze zkratek jsou nejčastější **iniciálové zkratky** (vznikají z iniciál původních víceslovných názvů, zapisují se velkými písmeny a bez teček), a to **písmenné** z názvů počátečních písmen slov původního pojmenování (*Organizace spojených národů → OSN [ó es en]*) a **hláskové** z počátečních (spojitě vyslovovaných) hlásek slov původního pojmenování (*Divadelní akademie múzických umění → DAMU*). Označujeme je jako **akronyma**. Některá zkratková slova nejen vyslovujeme, nýbrž i skloňujeme jako slova: *České energetické závody → ČEZ – v Čezu*).

2.4 Slovotvorný rozbor

Cílem slovotvorného rozboru je zjistit slovotvornou stavbu utvořeného (fundovaného) slova. Ta se zakládá na dvou základních částech (jednočlenných nebo vícečlenných): na slovotvorném základě a formantu. Obě části rozlišíme, porovnáme-li utvořené slovo s jeho slovem (bezprostředně) základovým/slovy základovými: *přístav/ní – přístav*, *vysok/o/škol/ský – vysoká škola*. Podle počtu základových slov a charakteru slovotvorného formantu určíme slovotvorný způsob a (v jeho rámci) slovotvorný postup (včetně typu slovotvorné úpravy). Jako součást slovotvorného formantu uvádíme případné hláskové změny, ke kterým při slovotvorném procesu došlo. Je-li základové slovo samo utvořené, opakujeme rozbor, dokud nedospějeme ke slovu (synchronně) neutvořenému: *odbarvovač – odbarvovat – odbarvit – barvit – barva*, *horolezecký – horolezec – hory + lézt*.

Pro přehlednější a snazší vydělování slovotvorných základů a formantů při slovotvorném rozboru píšeme utvořená a základová slova v řádcích pod sebe, do sloupce (morfém pod morfém). Tvarotvorné morfémy (koncovky) dáváme do závorky (nejsou-li samy o sobě slovotvornými formanty).

ochuzený *ochudit* *chudý*	derivace: transflexe derivace: prefixace, transflexe	*ochuzen-*, *-ý* *chud-*, *o-*, *-i(t)*
souhrnně *souhrnný* *souhrn* *hrnout*	derivace: sufixace derivace: sufixace derivace: prefixace, transflexe	*souhrnn-*, *-ě* *souhrn-*, *-n(ý)* *hrn-*, *sou-, -0*
vyšetřovatel *vyšetřovat* *vyšetřit* *šetřit*	derivace: sufixace derivace: transflexe derivace: prefixace	*vyšetřova-*, *-tel(0)* *vyšetř-*, *-ova(t)* *šetři(t)*, *vy-*
plavecký *plavec* *plavat*	derivace: sufixace derivace: sufixace	*plavec-*, *-sk(ý) (-c- + -ský > -cký)* *plav-*, *-ec(0)*
snižování *snižovat* *snížit* *nízký*	derivace: sufixace derivace: transflexe derivace: prefixace, desufixace, transflexe	*snižová-*, *-n(í) (a > á)* *sniž-*, *ova- (í > i)* *níz-*, *s-*, *-i(t) (z > ž)*
zodpovědnost *zodpovědný* *zodpovědět* *odpovědět* *povědět* *vědět*	derivace: sufixace derivace: sufixace derivace: prefixace derivace: prefixace derivace: prefixace	*zodpovědn-*, *-ost(0)* *zodpověd-*, *n(ý)* *odpověd(t)*, *z-* *poměd(t)*, *od-* *vědě(t)*, *po-*
desetiletí *deset let*	kompozice, transflexe	*deset- + let-*, *-i-*, *-í*
rychlopalný *rychle pálit* *rychlý*	kompozice, sufixace derivace: sufixace	*rychl- + pal-*, *-o-*, *-n(ý) (á > a)* *rychl-*, *-e*

Literatura

ČECHOVÁ, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.

DOKULIL, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.

DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava – PETR, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.

HRBÁČEK, Josef – HRDLIČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (ed.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
MALIŠ, Otakar – MACHOVÁ, Svatava – SUK, Jaroslav (1997): *Současný český jazyk. Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang).* Praha: Karolinum.
ŠLOSAR, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.

Cvičení

1. Uveďte, kterým slovotvorným postupem a od kterých základových slov byla odvozena následující slova:
zlost, chovanec, výrostek, trní, nevelký, náměstí, vysázet, zvýrazňovač, přeprat, ručit, zestárlý, sedávat, hrubě, náprstek, výlov, výčepní (subst.), nesmyslný, skok, kdopak

2. Rozlište slova odvozená a složená a ve skupině složených pak složeniny vlastní a nevlastní:
tělocvik, cvičiště, objednávka, mimoškolní, kolemjdoucí, odmašťovadlo, obrazárna, bohulibý, bystřina, dohazovačka, východisko, okamžik, drátěný, tvarohovomakový, bezvětří, hromobití

3. a) Najděte slovotvorně neutvořená plnovýznamová slova:
b) Slova utvořená rozdělte na tvořená derivací, kompozicí a kompozičně-derivačním tvořením:
Dvoujazyčný výchovně-vzdělávací program představuje takové vzdělávání těžce sluchově postižených, kde se ve vyučování využívá oboustranně plnohodnotný způsob dorozumívání. Odborně vzdělaný neslyšící učitel předává žákům vyučovací obsah ve znakovém jazyce a slyšící učitel pak na tabuli píše pochopené poznatky ve smysluplném českém textu. Oba učitelé jsou trvale v učebně, ale český jazyk a znakový jazyk se současně užívají co nejméně.

4. Rozdělte slova do skupin z hlediska utvářenosti (vezměte v úvahu jejich význam, základové slovo i slovotvorný formant):
cukrátko, dlátko, držátko, chrastítko, jehňátko, klekátko, koťátko, krmítko, pítko, lízátko, lýtko, měřítko, rajčátko, ořezávátko, poutko, razítko, sítko, tlačítko, ukazovátko, štokrlátko, kopýtko

5. Najděte co nejvíce slov náležejících do slovní čeledi slova *les* a uspořádejte je do slovotvorných řad:

6. Proveďte slovotvorný rozbor:
železničářský, vyučený, lítostivost, návrší, podkomoří, polnohospodářský

7. a) Rozdělte slova do skupin slov příbuzných:
b) Každou skupinu slov příbuzných uspořádejte do slovotvorných řad a doplňte do řad chybějící slova:
odvázat se, odvážný, odvést, podvodní, podvodník, pověstný, povodeň, prováděcí, provázek, průvodčí, přivaděč, přívod, svážet, úvaha, uvedení, úvodník, vázat, vazelína, vazivový, vážnost, vodák, vodicí, vodič, vodička, vodní, vozidlo, vůdce, vůdčí, vydovádět se, vyvážený, zavedený, vyvazovat, zavedený, závodník, zvěstovat

8. Rozhodněte o psaní následujících složenin: se spojovníkem, nebo bez spojovníku?
severo●východ, obchodně●právní, politicko●ekonomický, sladko●kyselý, fyzikálně●chemický, formálně●obsahový, ústavně●právní, frýdecko●místecký, orlicko●ústecký, bledě●modrý, česko●francouzský, literárně●historický, žluto●zelený, zahraničně●politický

9. Které slovo nepatří s ohledem na způsob tvoření mezi ostatní a proč?
a) cvičiště – semeniště – ohniště – hlediště – bičiště
b) paklíč – patrola – pakůň – pajasan – patisk
c) kocovina – chmelovina – krajkovina – slonovina – lihovina
d) balné – všimné – školné – zpozdné – výpalné
e) nožička – kulička – konvička – právnička – pastička

10. Určete, zda a jak se u následujících substantiv liší slovotvorný a lexikální význam:
číšník, hodinář, chovatel, chrastítko, kulatina, míchačka, ozim, posunovač, slůně, popraviště, vykonavatel

11. Rozlište slova utvořená odvozováním, skládáním a kombinovaně:
jihozápadní, bílošedý, předměstí, bělovlasý, lukostřelba, tvrdohlavec, severomořský, pozemšťanství, šeroslepost, vzduchotěsný, listopad, rychlodráha, bezlepkový, pecivál, křovinořez, protiletadlový, půlhodinový, stoprocentní, středoškolský

12. Proveďte slovotvorný rozbor:
práskačka, posilovat, tlustokožec, každodennost, nížinný, koledník, kolotočář, posuzovatelka, nepřeberně, znárodnit

Řešení

1. Uveďte, kterým slovotvorným postupem a od kterých základových slov byla odvozena následující slova:
zlost: sufixace, zlý; chovanec: sufixace, chovaný; výrostek: sufixace, vyrůst; trní: transflexe, trn; nevelký: prefixace, velký; náměstí: prefixace + transflexe, město; vysázet: transflexe, vysadit; zvýrazňovač: sufixace, zvýrazňovat; přeprat: prefixace, prát; ručit: transflexe, ruka; zestárlý: transflexe, zestárnout (příč. min. zestárl); sedávat: sufixace, sedat; hrubě: sufixace, hrubý; náprstek: prefixace + sufixace, prst; výlov: transflexe, vylovit; výčepní (subst.): konverze, výčepní (adj.); nesmyslný: sufixace, nesmysl; skok: transflexe, skočit; kdopak: sufixace (postfixace), kdo

2. Rozlište slova odvozená a složená a ve skupině složených pak složeniny vlastní a nevlastní:
slova odvozená: cvičiště, objednávka, mimoškolní, odmašťovadlo, obrazárna, bystřina, dohazovačka, východisko, drátěný, bezvětří
složeniny vlastní: tělocvik, tvarohovomakový, hromobití
složeniny nevlastní: kolemjdoucí, bohulibý, okamžik

3. a) Najděte slovotvorně neutvořená plnovýznamová slova:
program, žák, jazyk, text, oba, být, tabule, psát

b) Slova utvořená rozdělte na tvořená derivací, kompozicí a kompozičně-derivačním tvořením:
derivace: vzdělávací, představovat, takový, vzdělávání, těžce, sluchově, postižený, vyučování, využívat, oboustranně, způsob, dorozumívání, vyučovací, obsah, odborně, vzdělaný, neslyšící, učitel, předávat, znakový, slyšící, převádět, pochopený, poznatek, psaný, český, trvale, učebna, současně, užívat, nejméně

kompozice: výchovně-vzdělávací, smysluplný
kompozičně-derivační tvoření: dvoujazyčný, plnohodnotný

4. Rozdělte slova do skupin z hlediska utvářenosti (vezměte v úvahu jejich význam, základové slovo i slovotvorný formant):

1) názvy prostředků/nástrojů (diachronně zpravidla zdrobněliny, synchronně vztahovány ke slovesům jako ke slovům základovým: ‚předmět sloužící k …') tvořené sufixem *-tk(o)*: držátko, chrastítko, klekátko, krmítko, pítko, lízátko, měřítko, ořezávátko, razítko, tlačítko, ukazovátko
2) zdrobněliny tvořené sufixem *-k(o)* od slov skloňovaných podle vzoru „město": dlátko, poutko, sítko, kopýtko
3) zdrobněliny tvořené sufixem *-k(o)* od slov s kmenotvornou příponou *-ěť-/-at-/-át-*, skloňovaných podle vzoru „kuře": jehňátko, koťátko, rajčátko, štokrlátko
4) slovo utvořené sufixem *-átk(o)*: cukrátko
5) slovo prvotní: lýtko

5. Najděte co nejvíce slov náležejících do slovní čeledi slova *les* a uspořádejte je do slovotvorných řad:

les
lesní – lesník – lesnický – lesnicky, lesnice, lesničit, lesnictví
lesák – lesácký – lesácky, lesačka, lesáctví
lesnatý – lesnatost
lesan – lesanka
lesík – lesíček
lesné
lesina
lesiště
prales – pralesní
polesný – polesná
bezlesí, bezlesý/bezlesný, bezlesnatý
soulesí – soulesní
mezilesí – mezilesní
zálesí – zálesní
zálesák – zálesačka, zálesáctví, zálesácký – zálesácky
odlesnit – odlesněný, odlesnění, odlesňovat – odlesňování
zalesnit – zalesněný, zalesnění (– znovuzalesnění), zalesňovat – zalesňování
lesnatět – zlesnatět – zlesnatělý

černolesý
hustolesý
starolesní
lesmistr – lesmistrovský
lesopark – lesoparkový, lesoparčík
lesostep – lesostepní
lesoškolka
lesopolní
lesotmavý
lesotemný
lesopěstitelský
lesohospodář – lesohospodářský, lesohospodářství
lesoochranný
(Poznámka: slovotvorná čeleď viz např. *Mluvnice češtiny 1*, 1986, s. 208.)

6. Proveďte slovotvorný rozbor:
železničář-sk(ý)
železnič-ář(0) sufixace
železn-ic(e) sufixace (*c* – *č*)
železn-(ý) sufixace (*n* – *ň*)
železo) sufixace

vyučen(ý)
vy-uč-i(t) transflexe trpného příčestí
uč(it) prefixace

lítostiv-ost(0)
lítost-iv(ý) sufixace
lít-ost(0) sufixace (*t* – *ť*)
líto sufixace

ná-vrš(í)
vrch(0) prefixace + transflexe (*ch* – *š*)

pod-komoří
komoř(í) prefixace
komor(a) transflexe (*r* – *ř*)

poln-o-hospodář-sk(ý)
pol-n(í) hospodář-stv(í) kompozice + resufixace, spojovací morfém *-o-* (*ň* – *n*)

pol(e) sufixace; *hospod-ář(0)* sufixace
hospod(a) sufixace

7. a) Rozdělte slova do skupin slov příbuzných:

i) pověstný, zvěstovat
ii) odvázat se, provázek, vázat, vazivový, vyvazovat
iii) vazelína
iv) odvážný, úvaha, vážnost, vyvážený
v) odvést, podvodník, prováděcí, průvodčí, přivaděč, přívod, uvedení, úvodník, vodič, vodička 1, vůdce, vůdčí, vydovádět se, zavedený, závodník
vi) svážet, vozidlo
vii) vodní, podvodní, povodeň, vodák, vodička 2

b) Každou skupinu slov příbuzných uspořádejte do slovotvorných řad a doplňte do řad chybějící slova:

i) **pověst** → pověstný; **zvěst** → zvěstovat
ii) **vázat** → (odvázat) → odvázat se; **vázat** → (provázat) → (provaz) → provázek; **vázat** → (vazivo) → vazivový; **vázat** → (vyvázat) → vyvazovat
iii) **vazelína**
iv) **vážit** → (odvážit se) → odvážný; **vážit** → (uvážit) → úvaha; **vážit** → (vážný) → vážnost; **vážit** → (vyvážit) → vyvážený
v) **vést** → odvést; **vést** → (podvést) → (podvod) → podvodník; **vést** → (provést) → (provádět) → prováděcí; **vést** → (provést) → (provázet) → průvodčí; **vést** → (přivést) → (přivádět) → přivaděč, přívod; **vést** → (uvést) → uvedení; **vést** → (uvést) → (úvod) → ((úvodní)) → úvodník; **vést** → (vodit) → vodič → vodička 1; **vést** → vůdce → vůdčí; **vést** → (dovést) → (dovádět) → vydovádět se; **vést** → (zavést) → zavedený; **vést** → (zavést) → (závod) → závodník
vi) **vézt** → (svézt) → svážet**;** **vézt** → (vozit) → vozidlo
vii) **voda** → vodní; **voda** → podvodní; **voda** → povodeň; **voda** → vodák; **voda** → vodička 2

8. Rozhodněte o psaní následujících složenin: se spojovníkem, nebo bez spojovníku?

severovýchod, obchodněprávní (obchodní právo), politickoekonomický (politická ekonomie) i politicko-ekonomický (politika a ekonomie), sladkokyselý, fyzikálněchemický (fyzikální chemie) i fyzikálně-chemický (fyzika a chemie), formálně-obsahový (forma a obsah), ústavněprávní (ústavní právo), frýdecko-místecký (Frýdek-Místek), orlickoústecký

(Ústí nad Orlicí), bleděmodrý, česko-francouzský, literárněhistorický (literární historie) i literárně-historický (literatura a historie), žlutozelený (žlutý s odstínem dozelena) i žluto-zelený (žlutý a zelený), zahraničněpolitický (zahraniční politika)

9. Které slovo nepatří s ohledem na způsob tvoření mezi ostatní a proč?
a) *bičiště* – není pojmenování místa
b) *patrola* – nevzniklo prefixací (nemá předponu *pa-*)
c) *kocovina* – nemůže být vztaženo k adjektivu jakožto ke slovu základovému
d) *školné* – nevzniklo od slovesa, ale od substantiva
e) *právnička* – není zdrobnělina, vzniklo přechýlením

10. Určete, zda a jak se u následujících substantiv liší slovotvorný a lexikální význam:
a) SV a LV se neliší: *chovatel* ‚kdo chová zvíře' (vycházíme z jednoho významu slovesa), *slůně* ‚mládě slona/-ice', *popraviště* ‚místo, kde se popravuje', *vykonavatel* ‚kdo něco vykonává'
b) SV je obecnější, LV je užší, specializovanější: *hodinář* „kdo má nějaký vztah k hodinám" → ‚kdo opravuje, prodává ap. hodiny', *chrastítko* „věc, která chrastí" → ‚dětská hračka, která (mj.) chrastí", *kulatina* „co je kulaté" → ‚neopracované kmeny stromů n. jejich části', *míchačka* „nástroj n. přístroj určený k míchání" → ‚přístroj k míchání betonu ap., užívaný zedníky', *ozim* „co má vztah k zimě" → ‚obilí seté na podzim, zůstávající v zemi přes zimu', *posunovač* „kdo posunuje" → ‚železničář vykonávající posun (tj. spojující a rozpojující vagóny ap.)'
c) SV je užší než LV, resp. LV a SV mají společný průnik: *číšník* „kdo má nějaký vztah k číši" → ‚kdo obsluhuje hosty v restauraci (tj. nosí např. číše)'

11. Rozlište slova utvořená odvozováním, skládáním a kombinovaně:
slova odvozená: *jihozápadní, předměstí, tvrdohlavec, pozemšťanství, šeroslepost, bezlepkový, protiletadlový, půlhodinový*
slova složená: *bílošedý, lukostřelba, vzduchotěsný, rychlodráha*
slova utvořená kombinovaně: *bělovlasý, severomořský, listopad, pecivál, křovinořez, stoprocentní, středoškolský*

12. Proveďte slovotvorný rozbor:
práskač-k(a)
práska-č(0) sufixace

prásk-a(t) sufixace
prásk transflexe

posil-ova(t)
posíl-i(t) transflexe (*í* – *i*)
síl-i(t) prefixace
síl(a) transflexe

tlustokož-ec(0)
tlust(á) + *kůž(e)-ec(0)* kompozice + sufixace (*ů* – *o*); spojov. morfém (*o*)

každodenn-ost(0)
každoden-n(í) sufixace
každ(ý) + *den* kompozice + sufixace; spojovací morfém (*o*)

nížin-n(ý)
nížin(a) sufixace
níz-k(ý) resufixace (*z* – *ž*)

koled-ník(0)
koled(a) sufixace

kolotoč-ář(0)
kolotoč-(0) sufixace
kol(o) + *toč(it)* kompozice + transflexe; spojovací morfém (*o*)

posuzovatel-k(a)
posuzova-tel(0) sufixace
posuz-ova(t) sufixace
posoud-i(t) transflexe (*ou* – *u*; *d* – *z*)
soud-i(t) prefixace

nepřebern-ě
ne-přebern(ý) sufixace
přebr-a(t) prefixace + sufixace
br-á(t) prefixace (*á* – *a*)

z-národn-i(t)
národ-n(í) prefixace + transflexe
ná-rod(0) sufixace
(narod-i(t) se transflexe + dereflexivizace
rod-i(t) prefixace + reflexivizace)

3 Morfologie

3.1 Ohýbání (flexe)

Morfologie neboli tvarosloví je jazykovědná disciplína zabývající se tou rovinou jazykového systému, na níž je jednotkou slovní tvar: rovinou morfologickou.

V morfologii je potřebné třídění slov do slovních druhů. Pro toto třídění se tradičně používá tří kritérií: významového, syntaktického a morfologického. Z morfologického hlediska se nejobecněji slova dělí na ta, která mají různé tvary, ohýbají se (slova ohebná), a na ta, která je nemají (slova neohebná).

Uspořádaný soubor tvarů ohebného slova se nazývá paradigma. Ohebná slova svými tvary vyjadřují různé gramatické významy čili morfologické kategorie. Jeden slovní tvar zpravidla vyjadřuje víc morfologických kategorií najednou.

K ohebným slovům patří jednak slovesa, jednak jména. Slovesa (verba) se časují (jsou schopna vyjadřovat mj. kategorii času), jména se skloňují (jsou schopna vyjadřovat mj. kategorii pádu). Ke jménům se řadí jména podstatná (substantiva), jména přídavná (adjektiva), zájmena (pronomina) a většina číslovek (numeralií).

Výrazná většina jmen v češtině vyjadřuje gramatické významy svými pádovými koncovkami. Některá jména však koncovky nemění: obvykle jde o jména přejatá z cizích jazyků, např. substantivum *angažmá* nebo adjektivum *khaki*; z domácích jmen sem patří např. zájmeno *jejich* nebo zkrácené adjektivum *bezva*. Takovým jménům říkáme nesklonná. Nejde ovšem o slova neohebná: neohebná slova nevyjadřují žádné morfologické kategorie, kdežto nesklonná jména je vyjadřují (např. ve větě *Před jejich domem se nesmí parkovat* je slovo *jejich* v 7. pádě jednotného čísla mužského rodu neživotného), jen tak nečiní pomocí koncovek.

Při morfologickém rozboru slovního tvaru určujeme slovní druh (např. „zájmeno“), druh tohoto slovního druhu (např. „tázací“), a je-li slovo ohebné, i všechny vyjadřované morfologické kategorie. Ohebné slovo pak ještě zařadíme k určitému ohýbacímu typu (sloveso do třídy a ke vzoru, jméno ke vzoru).

3.2 Jména a skloňování (deklinace)

3.2.1 Morfologické kategorie jmen

Všechna jména v češtině vyjadřují kategorii pádu. Čeština má sedm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál a instrumentál. Pád je u všech jmen kategorií proměnlivou, jinými slovy všechna jména pád rozlišují (mohou být použita v různých pádech).

Naprostá většina jmen vyjadřuje také kategorii čísla. V češtině rozeznáváme dvě čísla: jednotné (singulár) a množné (plurál). (Neexistuje žádné číslo pomnožné!) Ze staré češtiny se dodnes dochovalo několik koncovek duálu (dvojného čísla), např. u číslovky *dvě*, u některých slov pojmenovávajících párové části těla a někdy i u jejich shodných přívlastků (*na prsou*, *dlouhýma rukama*), avšak jejich význam je dnes už vždy plurálový. Při morfologickém rozboru určíme plurál, ale při zařazování ke vzoru uvedeme, že koncovka je duálová.

U některých jmen je kategorie čísla neproměnlivá, tj. tato jména mohou vyjádřit jen jedno číslo. Pouze tvary čísla jednotného mají singularia tantum (např. tázací zájmeno *kdo* nebo substantivum *listí*), pouze tvary čísla množného mají jména pomnožná neboli pluralia tantum (např. substantivum *narozeniny* nebo číslovka *tři*). U některých základních číslovek se kategorie čísla neurčuje, např. *pět*, *osmdesát*, *kolik*.

Většina jmen vyjadřuje i kategorii jmenného rodu. Jmenný rod může být v češtině mužský životný (maskulinum animatum), mužský neživotný (maskulinum inanimatum), ženský (femininum) a střední (neutrum). (Podle jiného, mj. i ve školách vyučovaného pojetí má čeština rody tři – mužský, ženský a střední – a jména vyjadřující rod mužský vyjadřují další morfologickou kategorii: životnost.) Jmenný rod je u některých jmen kategorií proměnlivou, u jiných nikoli.

Jmenný rod rozlišují všechna adjektiva, většina zájmen a většina číslovek. Některé číslovky jmenný rod rozlišují, avšak pro některý z rodů jim chybějí tvary. Např. vedle tvarů *čtvery* (f. a m. i.) a *čtvera* (n.) neexistuje tvar pro m. a. (zněl by *čtveři*, ale neužívá se).

Substantiva mají jen jeden rod. Tím se zásadně liší od adjektiv. Výjimkami jsou substantiva kolísající v rodě (*hřídel*) a substantiva s rodovou dubletou (*brambor/brambora*); žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody. Jeden rod mají i zájmena *kdo* (mužský životný) a *co* (střední) a zájmena odvozená od nich slovotvornou předponou (např. *nikdo*) nebo postfixem (např. *cokoli*). Jeden rod mají také mnohé číslovky: *nula*, *milión* apod.

Kategorii jmenného rodu nevyjadřují tzv. bezrodá zájmena: *já*, *ty*, *my*, *vy* a osobní zájmeno zvratné (*sebe-si-sobě-se-sebou*). Kategorii jmenného rodu dále nevyjadřují ty číslovky, které nevyjadřují ani kategorii čísla.

Slovesná adjektiva, tzn. transflexí adjektivizované původní přechodníky nebo příčestí (*sedící*, *popsavší*, *uzený*, *zvadlý*), vyjadřují vedle jmenných kategorií rovněž dvě kategorie slovesné: slovesný rod a vid (o nich viz dále). Slovesná substantiva (*tušení*, *zakrytí*) vyjadřují vedle jmenných kategorií vid. Slovesné kategorie u jmen jsou vždy neproměnlivé.

3.2.2 Deklinační systém češtiny

„Vzor" nepatří mezi morfologické kategorie, tj. gramatické významy jmen. Určením vzoru identifikujeme deklinační typ příslušného slova, vzorovým slovem reprezentovaný.

V češtině rozeznáváme tři deklinační třídy: substantivní, adjektivní (neboli složenou) a zájmennou.

Poněvadž substantiva mají neproměnlivý jmenný rod, můžeme – a je to užitečné – dělit substantivní deklinaci podle rodu (na deklinační typy feminin, deklinační typy neuter…). Napříč rody jde dělení na typy tvrdé a měkké: tvrdé typy mají před koncovkou tvrdou (nebo obojetnou) souhlásku, měkké měkkou (nebo obojetnou); důsledkem tohoto rozdílu je skutečnost, že v žádné koncovce měkkého typu se nepíše *y/ý*. V rámci rodu se jednotlivé deklinační typy liší zakončením v nom. sg., případně dalšími charakteristikami. Rozeznáváme tedy následující typy substantivní deklinace („vzory"):

pán (m. a., tvrdý, -0);
předseda (m. a., tvrdý, -a);
muž (m. a., měkký, -0);
soudce (m. a., měkký, -e);
hrad (m. i., tvrdý, -0);
stroj (m. i., měkký, -0);
žena (f., tvrdý, -a);

růže (f., měkký, -e/-ě);
píseň (f., měkký, -0);
kost (f., měkký/tvrdý, -0);
město (n., tvrdý, -o);
moře (n., měkký, -e/-ě);
stavení (n., měkký, -í);
kuře (n., s dochovanou kmenotvornou příponou).

Adjektivní neboli složená deklinace je reprezentována dvěma typy:

mladý (tvrdý);
jarní (měkký).

Adjektiva s významem individuálně přivlastňovacím mají ve spisovné češtině deklinaci smíšenou – zčásti substantivní tvrdou (mají tedy koncovky vzorů „pán“, „hrad“, „žena“ a „město“) a zčásti adjektivní tvrdou („mladý“). Protože je takových přivlastňovacích adjektiv mnoho a jejich tvoření je produktivní, považuje se tato smíšená deklinace za vyhraněný, samostatný deklinační typ. A poněvadž se taková adjektiva tvoří jen dvěma možnými způsoby, totiž buď příponou *-ův-*, nebo příponou *-in-*, přihlíží tradiční klasifikace vzorů k derivačnímu formantu a rozlišuje dva vzory, „otcův“ a „matčin“.

Jako zájmenná deklinace se označuje starobylý, avšak produktivní způsob skloňování zájmen, reprezentovaný dvěma typy:

ten (tvrdý);
náš (měkký).

Deklinační systém češtiny je o dost komplikovanější, než by se zdálo z tohoto přehledu.

Zaprvé je třeba si uvědomit, že okrajové, nepočetné a neproduktivní deklinační typy se v tradiční školské morfologii nepokládají za vzory. Jde např. o typ „paní“, o zastarávající typ „břímě“, o číslovky *dva* a *oba*, o veškeré deklinační typy bezrodých slov (*ty*, *vy*…) aj. (U bezrodých slov vzor zásadně neurčujeme!)

Zadruhé je třeba si uvědomit, že jednotlivé deklinační třídy, pojmenované podle slovních druhů, se mohou uplatnit i u jiných slovních druhů. Substantivní deklinace se hojně uplatňuje u číslovek (např. *miliarda* jako „žena“) a také u adjektiv: tzv. jmenné tvary adjektiv (*šťasten*, *šťastna*…) mají koncovky tvrdých substantivních deklinačních typů (všech rodů).

Adjektivní deklinace je běžná u číslovek (např. *trojí*, *sedmnáctý*), u zájmen (např. *její*, *který*, *žádný*) i u substantiv (*porybný*, *pokojská*, *vstupné*, *vyučující*). Zájmenná deklinace je zastoupena u substantiv (např. u přejatých vlastních jmen, jako třeba *Nietzsche*) a okrajově i u číslovek (*jeden*).

Zatřetí je celý systém komplikován velkým množstvím podtypů („podvzorů"): je velké množství malých skupin slov, která se skloňují zčásti podle jednoho, zčásti podle jiného vzoru. Jde např. o mnohá slova přejatá (*idea*, *génius* a řada dalších), o nepravidelná substantiva (*kůň*, *Vánoce*…), o zájmena *můj*, *všechen* atd.

Při morfologickém rozboru tvarů nepravidelně skloňovaných jmen je primárně nezbytné identifikovat koncovku, tedy určit vzor podle ní. Pokud jde o nepravidelně tvořený tvar jinak převážně pravidelně skloňovaného slova, je vhodné jak identifikovat koncovku, tak uvést, ke kterému deklinačnímu typu patří většina tvarů v paradigmatu příslušného slova. Např. u tvaru *cílech* uvedeme: zde vzor „hrad", ostatní tvary podle vzoru „stroj".

3.2.3 Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů

Substantiva lze ze sémantického hlediska (tzn. podle jejich lexikálního významu) rozdělit na jména vlastní (propria) a jména obecná (apelativa). Při morfologickém rozboru však není nezbytné toto dělení uvádět.

Adjektiva rozeznáváme jakostní (kvalitativní) a vztahová (relační); ani toto dělení není nutné při morfologickém rozboru uvádět. Jakostní adjektiva (např. *veliký*, *tmavý*) se většinou stupňují, vztahová jen zřídkakdy (např. *severní*). Při určování tvaru adjektiva, které je v druhém nebo třetím stupni, je třeba tento stupeň určit. Všechny adjektivní tvary druhého a třetího stupně se skloňují podle vzoru „jarní". Např. u tvaru *nejtmavší* při určování vzoru uvedeme: vzor „jarní", v prvním stupni vzor „mladý".

Ve škole je obvyklé při morfologickém rozboru rozlišovat, zda je adjektivum tvrdé, měkké, nebo přivlastňovací. Podle názvů jde o dělení na základě nejednotného kritéria, a navíc jsou tyto údaje zbytečné: určení deklinačního typu říká totéž přesněji. (U adjektiv přivlastňovacích pozor na správné určení rodu: např. ve spojení *pytlákova schovanka* vyjadřuje adjektivum *pytlákova* rod ženský.)

U zájmen je při morfologickém rozboru určení druhu obvyklé. Rozeznáváme následující druhy zájmen:

1. osobní (personalia): *já*, *ty*, *on*, *my*, *vy* + zvratné (reflexívní) osobní zájmeno (*sebe-si-sobě-se-sebou*);

2. přivlastňovací (posesíva): *můj*, *tvůj*, *jeho*, *její*, *náš*, *váš*, *jejich* + zvratné (reflexívní) přivlastňovací zájmeno *svůj*;
3. ukazovací (demonstrativa): *ten*, *tento*, *tamhleten*, *takový*, *onen* aj.;
4. tázací (interogativa): *kdo*, *co*, *jaký*, *který*, *čí* aj.;
5. vztažná (relativa): *kdo*, *co*, *který*, *jenž*, *což*, *jejíž* aj.;
6. neurčitá (indefinita): *někdo*, *bůhvíco*, *čísi*, *ledajaký*, *kterýkoli* amnj.;
7. záporná (negativa): *nikdo*, *nic*, *žádný*, *nijaký*, *ničí*;
8. úplnostní (totalizátory): *všechen*, *každý*, *sám* aj.;
9. ztotožňovací (identifikátory): *(ten)týž*.

Množiny jednotlivých druhů zájmen mají průniky: např. zájmeno *čí* je (vždy) tázací/vztažné a zároveň přivlastňovací, *jejichž* je (vždy) vztažné a zároveň přivlastňovací, *kdokoli* může být (pokud připojuje vedlejší větu, např. v souvětí *Kdokoli promluví, bude potrestán*) neurčité a zároveň vztažné atd. (Zájmena úplnostní a ztotožňovací se někdy řadí do společné třídy a označují se jako zájmena vymezovací (limitativa).)

Osobní zájmena *já* a *ty* jsou bezrodá singularia tantum, *my* a *vy* jsou bezrodá pluralia tantum, osobní zájmeno zvratné je bezrodé a může vztahem kongruence přijmout obě čísla (*myl se* sg., *myli se* pl.). Zájmeno *kdo* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *leckdo*) nebo postfixem (např. *kdopak*) vyjadřují mužský rod životný; zájmeno *co* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *nic*) nebo postfixem (např. *což*) vyjadřují rod střední. Tato jednorodá zájmena jsou singularia tantum. Všechna ostatní zájmena rozlišují všechny rody a obě čísla. (Platí to i o zájmenech *jeho(ž)* a *její(ž)*: např. ve spojení *její kabáty* vyjadřuje zájmeno *její* rod mužský neživotný a číslo množné.)

Při morfologickém rozboru osobních zájmen je vhodné uvést, ke které osobě (zda 1., 2., nebo 3.) se vztahují.

U číslovek se při morfologickém rozboru používají hned tři klasifikace současně: jedna formální a dvě sémantické. Zaprvé rozlišujeme číslovky jednoduché (*tři*, *osmašedesátý*) a složené (*čtyřicet jedna*, *dvacátý pátý*): složené číslovky označíme jako složené a poté určujeme každou jejich složku zvlášť. Zadruhé je třeba označit číslovku jako určitou (*pět*, *třináctý*, *stokrát*, *dvoje*), nebo neurčitou (*mnoho*, *kolikátý*, *párkrát*). Zatřetí označíme jeden z následujících druhů číslovek:

1. základní (cardinalia): *jeden*, *tucet*, *dvaadvacet*, *tolikhle* atp.;
2. řadové (ordinalia): *nultý*, *první*, *pětitisící*, *několikátý*, *podruhé* atp.;
3. násobné (multiplicativa): *jednou*, *osmkrát*, *dvojmo*, *trojitý*, *čtyřnásobný* atp.;

4. druhové: *trojí*, *sedmerý* atp.;
5. souborové: *jedny*, *oboje*, *šestery* atp.;
6. úhrnné: *patero* atp.

Číslovkami druhovými (se složenou deklinací) zpravidla vyjadřujeme počet druhů, kdežto číslovkami souborovými (v nom. a akuz. mají tvary podle deklinace zájmenné) buď počet ustálených souborů (*dvoje lyže*, *čtvery sušenky*), nebo počet kusů (u substantiv pomnožných: *jedny kleště*, *troje bicí*).

Některé typy násobných číslovek (např. *kolikrát*, *dvojitě*, *mnohonásobně*) a jeden typ číslovek řadových (*poprvé*, *po padesáté osmé*) nevyjadřují žádné morfologické kategorie, nepatří tedy mezi jména, nýbrž mezi slova neohebná. U základních číslovek *pět*, ..., *jedenáct*, ..., *dvacet*, *padesát*, *devětadevadesát*, *(ně)kolik*, *tolik*, *mnoho*, *málo* se neurčuje ani jmenný rod, ani číslo. Některé základní číslovky vyjadřují jen jeden rod a obě čísla (*sto* je neutrum, *bilión* m. i. atd.), jiné všechny rody a jen jedno číslo (*dva*, *oba*, *tři*, *čtyři* jsou pluralia tantum). Mezi pluralia tantum řadíme i číslovky souborové.

3.2.4 Příklady morfologického rozboru jmen

Včera jsem otevřel spodní přihrádku toho starého stolku, o kterém jsem Ti už před nějakými čtyřmi lety psal, a našel jsem v ní nejen několik babiččiných pytlů na sušené byliny a dvoje kleště, s jakými si děti hrají na průvodčí, ale taky cínového vojáčka – svou nejmilejší hračku z dětství.

spodní – adj., akuz. sg. f., vzor „jarní“
přihrádku – subst., akuz. sg. f., vzor „žena“
toho – zájm. ukaz., gen. sg. m. i., vzor „ten“
starého – adj., gen. sg. m. i., vzor „mladý“
stolku – subst., gen. sg. m. i., vzor „hrad“
kterém – zájm. vztažné, lok. sg. m. i., vzor „mladý“
Ti – zájm. os. pro 2. os., dat. sg., bezrodé
nějakými – zájm. neurč., instr. pl. n., vzor „mladý“
čtyřmi – čísl. urč. zákl., instr. pl. n., vzor „kost“
lety – subst., instr. pl. n., vzor „město“
ní – zájm. os. pro 3. os., lok. sg. f., vzor „náš“
několik – čísl. neurč. zákl., akuz., bezrodá
babiččiných – adj., gen. pl. m. i., vzor „matčin“
pytlů – subst., gen. pl. m. i., vzor „stroj“

sušené – adj. slovesné, akuz. pl. f. pas. ipf., vzor „mladý“
byliny – subst., akuz. pl. f., vzor „žena“
dvoje – čísl. urč. soub., akuz. pl. f., vzor „náš“
kleště – subst., akuz. pl. f., vzor „píseň“
jakými – zájm. vztažné, instr. pl. f., vzor „mladý“
děti – subst., nom. pl. f., vzor „kost“
průvodčí – subst., akuz. pl. m. a., vzor „jarní“ („průvodčí“)
cínového – adj., akuz. sg. m. a., vzor „mladý“
vojáčka – subst., akuz. sg. m. a., vzor „pán“
svou – zájm. přivl. zvratné, akuz. sg. f., zde vzor „mladý“
nejmilejší – adj. ve 3. stupni, akuz. sg. f., vzor „jarní“, v 1. stupni vzor „mladý“
hračku – subst., akuz. sg. f., vzor „žena“
dětství – subst., gen. sg. n., vzor „stavení“

3.3 Slovesa a časování (konjugace)

3.3.1 Typy tvarů ve slovesném paradigmatu

Slovesné paradigma je v češtině mnohem rozsáhlejší a složitěji organizované než paradigma jmenné. Slovesa mohou vyjadřovat více gramatických významů než jména. Jak už bylo uvedeno v 1.2.4.2.1, mají slovesa dva kmeny. Od kmene přítomného (prézentního) se tvoří tvary přítomného (a u nedokonavých sloves vyjadřujících futurum tvarotvorným prefixem i budoucího) času, rozkazovacího způsobu a přítomného přechodníku; od kmene minulého (infinitivního) se tvoří infinitiv, tvary minulého (neboli činného) příčestí, tvary trpného příčestí a tvary minulého přechodníku; jiné jednoduché (jednoslovné) slovesné tvary v současné češtině neexistují. Sloveso *být* má kromě přítomného a minulého kmene ještě kmen futurální (*bud-0*, *bud-e*, *buď-0*), od něhož se tvoří tvary budoucího času a rozkazovacího způsobu.

Slovesné paradigma obsahuje řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složené jsou v češtině všechny tvary vyjadřující trpný rod, všechny tvary vyjadřující podmiňovací způsob, všechny tvary vyjadřující minulý čas (včetně tvarů 3. osoby, jen zdánlivě jednoduchých: srov. *dostal jsem*, *dostal jsi*, *dostal 0*) a tvary budoucího času většiny nedokonavých sloves (*budeš čekat*). Složený slovesný tvar se skládá jednak z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému, jednak z tvaru pomocného slovesa a/nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého

původního lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné sloveso *být*, okrajově též *bývat*, příp. i *bývávat*. Volným tvarotvorným morfémem *se* se tvoří tvary zvratného pasíva.

Složený slovesný tvar se při morfologickém rozboru určuje dohromady, jako jeden tvar. Je vhodné pojmenovat složky, z nichž se skládá.

Dále rozlišujeme dva základní typy slovesných tvarů: slovesný tvar určitý (verbum finitum, VF) a slovesný tvar neurčitý (verbum infinitum, VInf). Toto dělení je velmi důležité, neboť slovesný tvar určitý plní ve větě funkci přísudku, kdežto tvar neurčitý sám o sobě být přísudkem nemůže. Slovesný tvar určitý nutně vyjadřuje kategorie osoby a způsobu, tvar neurčitý tyto kategorie nevyjadřuje.

3.3.2 Morfologické kategorie sloves

Tak jako se kategorie jmen při morfologickém rozboru slovních tvarů určují v ustáleném pořadí pád, číslo, jmenný rod, existuje i u sloves ustálené pořadí určování kategorií – u sloves je jeho zachovávání dokonce užitečnější a může pomoci vyhnout se chybě. Prvním krokem v morfologickém rozboru slovesného tvaru je rozlišení, zda jde o verbum finitum, nebo ne. Pokud ano, jako první kategorie se určuje osoba, pak číslo, pak způsob.

Všechny slovesné tvary určité tedy vyjadřují osobu: první, druhou nebo třetí. Zároveň vyjadřují i číslo: singulár nebo plurál. (Osobu bez čísla vyjádřit nelze, vyjadřují se pohromadě osobní koncovkou.) Při vykání vyjadřují některé slovesné tvary plurál (např. *Pojďte, pane…*), jiné jsou v kategorii čísla nekonzistentní, tzn. část slovesného tvaru (pomocné sloveso) vyjadřuje plurál a část (příčestí) singulár (*vyhrál jste*).

Všechny tvary určité vyjadřují rovněž způsob. Čeština rozeznává čtyři způsoby: oznamovací (indikativ), rozkazovací (imperativ), podmiňovací (kondicionál) přítomný a kondicionál minulý. Kondicionál přítomný (např. *podala byste*, *byli bychom zachráněni*) vyjadřuje děj jakožto podmíněný; vyjadřuje se tvary složenými z minulého (neboli činného) příčestí a z kondicionálového tvaru pomocného slovesa *být*. Kondicionál minulý (vyjadřuje se přinejmenším trojslovnými tvary, např. *byl bych věděl*, *byly by bývaly pozvány*) vyjadřuje děj jako nereálný. (Neexistuje žádný způsob tázací, přací ani zvolací!)

Tvary indikativu vyjadřují kategorii času. (Tvary imperativu, kondicionálu přítomného ani kondicionálu minulého čas nevyjadřují!) Čeština rozeznává čas minulý (préteritum), přítomný (prézens) a budoucí (futurum). Přítomný čas určíme i u sloves, u kterých má prézentní forma význam budoucnosti, např. ve větě *Kdy přijedeš?* Je však vhodné na rozpor

mezi formou a významem upozornit určením „čas přítomný, význam budoucí“. Budoucí čas lze určit jen u tvarů, jejichž forma je jiná než ta, kterou dané sloveso vyjadřuje čas přítomný (*budeme pěstovat* × *pěstujeme*).

Dvě slovesné kategorie jsou vyjadřovány všemi slovesnými tvary bez výjimky, určitými i neurčitými: slovesný rod a vid.

Slovesný rod může být v češtině činný (aktivum), trpný opisný (pasívum participiální) a trpný zvratný (pasívum reflexívní). Aktivem vyjadřujeme činnost entity, která je v pozici podmětu (*prodavačka zabalila šunku*, *slunce svítí*), pasívem činnost někoho jiného (*o tom se bude teprve diskutovat*, *raněný byl transportován na chirurgii*). Početná menšina sloves je schopna vyjádřit jen jeden slovesný rod: např. slovesa *sedět*, *moci*, *růst* vyjadřují vždy rod činný, sloveso *dát se* (s modálním významem, např. *to se nedá vydržet*) vždy rod trpný. Tvary participiálního pasíva se skládají z trpného příčestí příslušného slovesného lexému a z libovolného tvaru pomocného slovesa (*být*/*bývat*/*bývávat*). Tvary reflexívního pasíva se skládají z aktivního tvaru příslušného slovesného lexému a z volného tvarotvorného morfému *se*. (Stejnou formu jako tvary reflexívního pasíva mají i aktivní tvary reflexívních sloves; při rozhodování, zda určit slovesný rod trpný zvratný, nám může pomoci, když zjistíme, že slovesný tvar má stejný význam, jaký by měl tvar opisného pasíva.)

Vid rozeznáváme dokonavý (perfektivní) a nedokonavý (imperfektivní). Při časování slovesa se vid nemění, sloveso má ve všech svých tvarech stejný vid. (Oba vidy beze změny formy jsou schopna vyjádřit slovesa obouvidová, jako např. *věnovat*, *akceptovat*.) Zásadní rozdíl mezi dokonavými a nedokonavými slovesy spočívá v tom, že nedokonavé sloveso má v indikativu aktiva různé tvary pro každý ze tří časů (*večeřela jsi-večeříš-budeš večeřet*; *šli jsme-jdeme-půjdeme*), kdežto sloveso dokonavé má pouze tvary préterita a tvary prézentu (*povečeřela jsi-povečeříš*; *přišli jsme-přijdeme*), které vyjadřují nejčastěji budoucnost, někdy však tzv. neaktuální přítomnost nebo všeobecnou platnost.

Poslední morfologickou kategorií, kterou může v češtině vyjadřovat slovesný tvar, je jmenný rod (mužský životný, mužský neživotný, ženský, střední). Jmenný rod vyjadřují právě ty slovesné tvary, které obsahují rodovou koncovku: přechodník minulý i přítomný, příčestí trpné i činné (minulé). Příčestí činné je v řečových komunikátech vždy složkou nějakého složeného slovesného tvaru, příčestí trpné je složkou složeného slovesného tvaru většinou; jmenný rod tedy obsahují všechny složené slovesné tvary, jejichž složkou je příčestí.

Jak již bylo řečeno výše, pokud při morfologickém rozboru slovesného tvaru označíme tvar za verbum finitum, jako první u něj určíme

osobu, poté číslo a poté způsob. Je-li způsob oznamovací, určíme i čas. Následuje určení slovesného rodu a vidu, a je-li složkou tvaru příčestí, určíme nakonec jmenný rod.

Při morfologickém rozboru neurčitých tvarů je nejprve třeba tvar pojmenovat: infinitiv, přechodník přítomný, přechodník minulý, příp. příčestí trpné. Příčestí činné neurčujeme jako samostatný slovesný tvar nikdy, poněvadž nemůže být samostatně použito. Příčestí trpné určujeme jako samostatný tvar ve spojeních typu *nechal jsem otevřeno*, nikoli ve složených slovesných tvarech, jako např. *nebyla by obviněna*. Infinitiv určujeme jako samostatný tvar vždy kromě případů, kdy je součástí složeného slovesného tvaru vyjadřujícího čas budoucí (*nebudeš se bát*). Přechodníky určujeme jako samostatné tvary vždy.

Aktivní infinitiv vyjadřuje pouze slovesný rod a vid. Infinitiv participiální pasívní, příčestí a přechodníky vyjadřují slovesný rod, vid, jmenný rod a číslo.

Přechodníky fungují jako prostředky hierarchizace dějů. Vyjádříme-li děj přechodníkem, signalizujeme tím, že ho pojímáme jako méně závažný, okolnostní ve vztahu k ději vyjádřenému v dané větě přísudkem. Podmínkou užití přechodníku je stejnopodmětovost, tj. když převedeme přechodníkovou konstrukci na větné vyjádření, musejí mít obě věty týž (ovšemže třeba i nevyjádřený) podmět (*Miloš zaléval květiny, potichu si zpívaje* > *Miloš zaléval květiny a potichu si zpíval*). Přechodník přítomný vyjadřuje současnost s přísudkovým dějem; přechodník minulý vyjadřuje předčasnost, tj. poté co nastane děj vyjádřený přechodníkem, nastane/probíhá děj přísudkový. V činném rodě se přechodník přítomný tvoří zakončeními *-a*, *-ouc*, *-ouce*, *-e/ě*, *-íc*, *-íce* (k distribuci zakončení srov. 1.2.4.3.1.4 a 1.2.4.3.2.2) od kmene přítomného, přesněji od takové podoby přítomného kmene, která se končí souhláskou, a to u sloves nedokonavých. Přechodník minulý se tvoří zakončeními *-(v)0, -(v)ši, -(v)še* (k distribuci zakončení srov. 1.2.4.3.1.3 a 1.2.4.3.2.2) od kmene minulého, a to u sloves dokonavých a u slovesa *být* (sloveso *být* tedy může mít v aktivu přechodníky oba). V participiálním pasívu lze tvořit přítomné i minulé přechodníky od sloves dokonavých i nedokonavých, avšak pouze přechodných (tzn. takových, která mají předmět v akuzativu bez předložky). Jde o slovesné tvary složené z trpného příčestí příslušného slovesného lexému a z činného přechodníkového tvaru slovesa *být*: např. *byv požádán*, *jsouce považovány*, *jsouc vystavena*.

3.3.3 Konjugační systém češtiny

Třída a „vzor“ nepatří mezi morfologické kategorie, tj. gramatické významy sloves. Určením vzoru identifikujeme konjugační typ příslušného slovesa, tak jako určením vzoru u jména identifikujeme jeho deklinační typ. Zařazování do slovesných tříd je vlastně jakýmsi pomocným prvním krokem k této identifikaci konjugačního typu. Konjugační typ slovesa je totiž dán tvořením jeho tvarů jak od prézentního, tak od minulého kmene. V češtině můžeme klasifikovat slovesa buď do pěti tříd podle kmene prézentního (mimo toto dělení zůstanou slovesa izolovaná), nebo do šesti tříd podle kmene minulého (bezezbytku, tj. včetně izolovaných sloves). (Podrobnosti viz kapitola 1.2.4.2.1.) Abychom určili konjugační typ, je ve skutečnosti třeba provést obě klasifikace, přesněji řečeno zjistit podobu obou kmenů.

Tradiční školský postup při určování vzoru vede přes dělení do tříd prézentních. Při něm si všímáme tvaru 3. os. sg. ind. préz. akt., z něhož je dobře patrná kmenotvorná přípona:

1. třída *-e-* (nes-e-0, ber-e-0, maž-e-0, peč-e-0, tř-e-0);
2. třída *-ne-* (tisk-ne-0, hr-ne-0, za-č-ne-0), výjimečně též *-me-* (vy-j-me-0);
3. třída *-je-/-uje-* (kry-je-0, kup-uje-0);
4. třída *-í-* (pros-í-0, trp-í-0, sáz-í-0);
5. třída *-á-* (děl-á-0).

Do žádné prézentní třídy nelze zařadit slovesa označovaná jako izolovaná. Tuto skupinu tvoří slovesa, jejichž tvary prézentu nejsou všechny tvořeny podle téhož slovesného vzoru:

a) atematické sloveso *být* – atematické jsou jeho tvary začínající v písemné podobě na *j-*; jeho tvary futurální a imperativní, mající kořen *bud-/buď-*, se časují pravidelně podle vzoru „nese“;
b) atematická slovesa *jíst* a *vědět* a všechna slovesa od nich odvozená slovotvornou předponou (*sníst*, *dopovědět* atp.);
c) sloveso *chtít* (a *zachtít se*).

Když jsme zařadili sloveso do prézentní třídy, musíme v rámci této třídy určit i vzor. Pro určení vzoru je rozhodující tvar minulého příčestí, v němž je kmenotvorná přípona minulého kmene ve své základní variantě. (Je dobré uvědomit si, že jsme mohli postupovat i obráceně: kdybychom si byli nejprve všimli tvaru minulého příčestí, byli bychom

podle něho určili infinitivní třídu; ke vzoru bychom se pak byli dostali na základě tvaru 3. os. sg. ind. préz. akt.) Uvnitř prézentních slovesných tříd rozlišujeme tyto konjugační typy („vzory“):

1. třída: nes-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona, bez měkčení;
pek-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona, s měkčením (např. *k-č*);
br-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-, bez měkčení;
maz-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-, s měkčením (např. *z-ž*);
tř-e-l-0 – kmenotvorná přípona -e-;
2. třída: tisk-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona;
hr-nu-l-0 – kmenotvorná přípona -nu-;
za-č-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-;
3. třída: kry-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona;
kup-ova-l-0 – kmenotvorná přípona -ova-;
4. třída: pros-i-l-0 – kmenotvorná přípona -i-;
trp-ě-l-0 – kmenotvorná přípona -e-/-ě-;
sáz-e-l-0 – kmenotvorná přípona -e-/-ě-;
5. třída: děl-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-.

Jak je vidět z tohoto přehledu, pro rozpoznání, zda se sloveso ve čtvrté třídě časuje podle vzoru „trpí“, nebo podle vzoru „sází“, poukaz k minulému kmeni nestačí. V tomto případě jsou rozhodující tvary imperativu (v jiných případech však určovat třídu nebo vzor podle imperativních tvarů nelze!): pokud tyto tvary obsahují kmenotvornou příponu -ej-, jde o vzor „sází“ (*neobracej*, *házej*), pokud ne, o vzor „trpí“ (*nedrnči*, *zadrž*). (Jde-li o sloveso, u něhož není užívání imperativu obvyklé, můžeme si pomoci dějovým slovesným adjektivem: *šedivějící* vs. *visící*.)

V češtině je řada sloves, která nelze jednoduše zařadit ke vzoru, ačkoli je lze zařadit do prézentní třídy. Jde o nepravidelná slovesa, která mají neobvyklou kombinaci přítomného a minulého kmene: např. *bát se* (4. tř.), *mít* (5. tř.), *stát se* (2. tř.) aj. Existují rovněž slovesa, která přecházejí od jednoho konjugačního typu k jinému (kolísají mezi „vzory“): např. *myslit/myslet* („prosí“/„trpí“), *musit/muset* („prosí“/„sází“), *sypat* („bere“/„dělá“), *klouzat* („maže“/„dělá“), *navléci/navléknout* („peče“/„tiskne“) aj. – u nich je vhodné při morfologickém rozboru určit oba tyto vzory.

3.3.4 Příklady morfologického rozboru sloves

Víte, co je v naší firmě nového? Starost o zákazníky jsme soustředili do jednoho místa. V novém zákaznickém centru na náměstí nás můžete navštívit od pondělí

do pátku 9.00–17.00. Pečujíce o váš komfort, jsme v centru připraveni sjednat s vámi novou smlouvu, změnit údaje ve stávající smlouvě i přijmout platbu. Kdybyste potřebovali poradit, rádi se vám budeme věnovat. Přijdete-li k nám, neprohloupíte. Neváhejte, těšíme se na vaši návštěvu.

víte – VF, 2. os. pl. ind. préz. akt. ipf., atem. sloveso
je – VF, 3. os. sg. ind. préz. akt. ipf., atem. sloveso
soustředili jsme – VF, 1. os. pl. ind. prét. akt. pf. m. a., 4. tř., vzor „prosí" (příč. min. + préz. tvar pom. slovesa)
můžete – VF, 2. os. pl. ind. préz. akt. ipf., 1. tř., vzor „peče"
navštívit – VInf, infinitiv, akt. pf., 4. tř., vzor „prosí"
pečujíce – VInf, přech. přít., pl. akt. ipf. m. a., 3. tř., vzor „kupuje"
jsme připraveni – VF, 1. os. pl. ind. préz. pas. pf. m. a., 4. tř., vzor „prosí" (příč. trp. + préz. tvar pom. slovesa)
sjednat – VInf, infinitiv, akt. pf., 5. tř., vzor „dělá"
změnit – VInf, infinitiv, akt. pf., 4. tř., vzor „prosí"
přijmout – VInf, infinitiv, akt. pf., 2. tř., vzor „začne"
potřebovali byste – VF, 2. os. pl. kond. přít. akt. ipf. m. a., 3. tř., vzor „kupuje" (příč. min. + kond. tvar pom. slovesa)
budeme se věnovat – VF, 1. os. pl. ind. fut. akt. ipf., 3. tř., vzor „kupuje" (inf. akt. + fut. tvar pom. slovesa)
přijdete – VF, 2. os. pl. ind. préz. (význ. bud.) akt. pf., 1. tř., neprav.
neprohloupíte – VF, 2. os. pl. ind. préz. (význ. bud.) akt. pf., 4. tř., vzor „prosí"
neváhejte – VF, 2. os. pl. imp. akt. ipf., 5. tř., vzor „dělá"
těšíme se – VF, 1. os. pl. ind. préz. akt. ipf., 4. tř., vzor „prosí"

3.4 Neohebné slovní druhy

3.4.1 Příslovce

Příslovce (adverbia) jsou stejně jako jména a slovesa slovy plnovýznamovými a stejně jako jména a slovesa jsou větnými členy. Na rozdíl od jmen a sloves se neohýbají, tzn. nevyjadřují žádné morfologické kategorie. Podle toho, kterým větným členem zpravidla bývají, rozlišujeme dvě základní skupiny příslovcí:

a) Adverbia, která bývají obvykle součástí přísudku, se nazývají predikativa. Vyjadřují buď stav nějakého prostředí či jedince (*oblačno*, *hlučno*;

nevolno, *teskno*), nebo modální hodnocení nějakého děje (*nutno*, *zapotřebí*, *nelze*; *nabíledni*). Při morfologickém rozboru označíme taková slova jako příslovce-predikativa.

b) Adverbia, která bývají obvykle ve větě příslovečným určením, nemají svůj specifický název (jsou to „obyčejná příslovce"). Zjednodušeně řečeno vyjadřují okolnosti.

U těchto „obyčejných příslovcí" provádíme dvě sémantické klasifikace.

Zaprvé rozlišujeme, zda okolnost pojmenovávají (podobně jako např. adjektiva pojmenovávají vlastnosti a vztahy), nebo k ní pouze odkazují (podobně jako např. zájmena *jaký* nebo *takový* odkazují k nějaké vlastnosti, ale nepojmenovávají ji). Příslovce, která okolnost pojmenovávají, nemají svůj specifický název (jsou to stále „obyčejná příslovce"). Příslovce, která okolnost jen naznačují či k okolnosti odkazují, nazýváme příslovce zájmenná. Od zájmen se zájmenná příslovce liší tím, že se neohýbají (nevyjadřují morfologické kategorie). (Ve skutečnosti, že neohebná zástupná (naznačující, odkazovací) slova se tradičně řadí k příslovcím, a ne k zájmenům, zatímco neohebná slova s číselným významem se tradičně řadí k číslovkám, a ne k příslovcím, lze spatřovat nedůslednost tradiční slovnědruhové klasifikace.)

Mezi zájmenná příslovce patří např.:

1. ukazovací: *tamhle*, *tady*, *tudy*, *teď*, *tehdy*, *takto*, *proto* atp.;
2. tázací: *kde*, *odkud*, *kdy*, *jak*, *proč* atp.;
3. vztažná: *kde*, *kdy*, *dokud*, *jak*, *načež* atp.;
4. neurčitá: *někudy*, *kamkoli*, *jaksi* atp.;
5. záporná: *odnikud*, *nikterak* atp.;
6. úplnostní: *všude*, *vždy*, *všelijak* atp.;
7. ztotožňovací: *tamtéž*.

Zadruhé rozlišujeme příslovce podle druhu okolnosti, který vyjadřují, na příslovce:

a) místa: např. *doma*, *zprava*, *dopředu*, *vysoko*; zájmenná: *zde*, *kudy*, *někam*, *odevšad*;
b) času: např. *včera*, *brzy*, *odjakživa*, *stále*, *často*; zájmenná *dokdy*, *pokaždé*, *nikdy*, *předtím*, *navždy*;
c) způsobu: např. *překrásně*, *německy*, *nakrátko*, *obouruč*; zájmenná *tak*, *nějak*;
d) míry: např. *velmi*, *tuze*, *trošku*; zájmenná *tak*;

e) zřetele: např. *sémanticky*, *povahově*;
f) prostředku: např. *letecky*;
g) průvodních okolností: např. *mlčky*;
h) příčiny: např. *úmyslně*; zájmenná *proč*, *proto*;
i) účelu: např. *pracovně*; zájmenná *proč*, *proto*;
j) podmínky: např. *bezpodmínečně*;
k) přípustky: např. *chtě nechtě*.

U „obyčejného příslovce“ při morfologickém rozboru určíme pouze druh, zatímco u příslovce zájmenného je třeba určit druh a uvést, že je zájmenné.

Některá příslovce se stupňují. Jde výraznou většinou o taková příslovce, která byla utvořena odvozováním ze stupňovatelných adjektiv. Stejně jako u adjektiv platí, že při rozboru příslovce, které je v druhém nebo třetím stupni, je třeba tento stupeň určit.

3.4.2 Předložky

Předložky (prepozice) jsou neohebná slova, která netvoří větný člen sama o sobě, nýbrž teprve ve spojení se jménem (obvykle podstatným), které stojí za nimi. Předložka se pojí vždy s některým pádem onoho jména.

Při morfologickém rozboru určujeme druh předložky. Rozeznáváme dva druhy předložek: primární a sekundární. Primární předložky jsou slova, která nemohou být jiným slovním druhem. Většina výrazů, které mezi ně řadíme, však může být za jiných okolností předponami. Primární jsou následující předložky:

bez, *do*, *k*, *na*, *nad*, *o*, *ob*, *od*, *po*, *pod*, *pro*, *před*, *přes*, *při*, *s*, *u*, *v*, *z*, *za*

Sekundární předložky jsou slova, která primárně patří/patřila k jinému slovnímu druhu a předložkami se stala až sekundárně. Sekundární předložky mohly vzniknout z příslovcí (*uvnitř*), sloves (*vyjma*) nebo substantiv (*díky*, *pomocí*) a také z jejich spojení s dalšími slovy – mnohé sekundární předložky jsou tak víceslovné: např. *vzhledem k*, *na základě*, *na rozdíl od*, *nehledě na*.

3.4.3 Spojky

Spojky (konjunkce) jsou výrazy, které v určitém vztahu spojují slova, části vět nebo věty a nejsou přitom větnými členy. (Schopnost spojovat věty mají i vztažná zájmena a vztažná zájmenná příslovce, ale ta přitom větnými členy jsou!)

Rozlišujeme dva druhy spojek: souřadicí a podřadicí. Souřadicí spojky spojují v souřadném vztahu věty hlavní, nebo věty vedlejší, nebo složky několikanásobného větného členu: např. *a*, *anebo*, *avšak*, *tudíž*. Podřadicí spojky zpravidla připojují závislou větu k její větě řídící: *že*, *pokud*, *poněvadž*, *aby*, *ačkoli*, *jakmile*. Podřadicí spojky *jako* a *než* mohou mimoto připojovat závislý větný člen k jeho řídícímu větnému členu.

Některé spojky jsou víceslovné: např. souřadicí *a proto* nebo podřadicí *i když*. Mnohé souřadicí spojky jsou rozštěpené (neboli vícedílné), tzn. jejich první část stojí před prvním spojovaným výrazem (větou) a druhá před druhým: *ani – ani*, *jednak – jednak*, *nejen – nýbrž i*, *ať už – nebo*.

3.4.4 Částice

Částice (partikule) jsou neohebná slova, která se neúčastní stavby věty (nejsou větnými členy ani jejich součástmi). Užívají se uvnitř výpovědi (často na jejím začátku, běžně uprostřed, jen výjimečně na konci) a tuto výpověď zabarvují (modifikují) vyjádřením nějakého typu postoje mluvčího. Částice se dělí na:

1. modální – udávají míru jistoty mluvčího o platnosti obsahu výpovědi nebo míru jeho zájmu na uskutečnění obsahu výpovědi: *snad*, *nejspíš*, *dozajista*; *nevyhnutelně* atp.;
2. přací – signalizují, že výpověď, na jejímž začátku stojí, je tzv. věta přací: *nechť*, *kéž* atp.;
3. vytýkací – zdůrazňují výraz, před nímž stojí: *jedině*, *zejména*, *také*, *již* atp.;
4. strukturační – komentují organizaci textu: *předně*, *zatřetí* atp.;
5. modifikační – spoluvytvářejí komunikační funkci výpovědi (podílejí se na vyjádření záměru mluvčího): *ale*, *vlastně*, *prostě* atp.

3.4.5 Citoslovce

Citoslovce (interjekce) jsou výrazy, které se zpravidla neúčastní stavby věty a tvoří samy o sobě celou výpověď. Rozeznáváme tři typy citoslovcí:

1. dějová (většinou zvukomalebná) – vyjadřují pohyb nebo napodobují zvuk: *hopla*, *tanyny tanyny*, *bú*, *prásk* atp.;
2. stavová (většinou emocionální) – vyjadřují pocity: *jejda*, *hurá*, *sakryš*, *propánička*, *au* atp.;
3. interakční – obracejí se k adresátovi: *nazdar*, *ano*, *hele*, *prr*, *tumáš*, *mulisy mulisy* atp.

3.4.6 Příklady morfologického rozboru neohebných slov

25. 6.: Ach, dnes už opravdu nevím, jak dál. Když jsem včera večer šla ven, myslela jsem si, že je snad uvnitř mé mysli jasno, avšak po včerejší večeři a debatě, kterou jsme s K. pak spolu vedli, jsem úplně zmatená. Místo jasných myšlenek mám hlavu jako v oule. Ó, kéž brzy K. nějak upokojí mou rozbouřenou mysl!

ach – citoslovce stavové
dnes – příslovce času
už – částice vytýkací
opravdu – částice modifikační
jak – zájmenné příslovce způsobu
dál – příslovce místa, 2. stupeň
když – spojka podřadicí
včera – příslovce času
večer – příslovce času
ven – příslovce místa
že – spojka podřadicí
snad – částice modální
uvnitř – předložka sekundární
jasno – příslovce-predikativum
avšak – spojka souřadicí
po – předložka primární
a – spojka souřadicí
s – předložka primární
pak – příslovce času
spolu – příslovce způsobu
úplně – příslovce míry
místo – předložka sekundární
jako – spojka podřadicí
v – předložka primární
ó – citoslovce stavové
kéž – částice přací

brzy – příslovce času
nějak – zájmenné příslovce způsobu

Literatura

ADAM, Robert (2012): Poznámky o přechodnících. *Didaktické studie* 4 (1), s. 14–19.

ČECHOVÁ, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.

HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois (1988): *Česká mluvnice*. 6. vyd. Praha: SPN.

HOŠNOVÁ, Eva (2005): *Studie z vývoje novočeské syntaxe (konjunkce, pronominalizace)*. Praha: Karolinum.

HRBÁČEK, Josef – HRDLIČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (ed.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KLEŇHOVÁ, Eliška (2011): Pojetí interjekcí v některých českých mluvnicích. *Naše řeč* 94, s. 242–256.

KOMÁREK, Miroslav (2006 [1978]): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.

KROUPOVÁ, Libuše (1974): K diskusi o slovnědruhové povaze předložek a jejich klasifikaci. *Slovo a slovesnost* 35, s. 265–268.

Cvičení

1. Určete slovní druh a bližší slovnědruhovou charakteristiku podtržených slov:
„Taková krevní podlitina nebo obraženina," řekl pan Dobeš, „někdy bolí víc než zlomenina; ale to musí být na kosti. Já to znám, já jsem starý fotbalista a měl už jsem zlomené žebro, klíční kost a palec; teď už se nehraje s takovým zápalem jako za mých časů. Tak loni jsem si ještě jednou zahrál; my staří páni jsme chtěli ukázat těm dnešním mládencům, jakou jsme mívali taktiku. Já byl zase bekem, jako před patnácti nebo dvaceti lety; a zrovna když jsem chytal břichem míč, kopl mne můj vlastní brankář do – hm, ono se tomu říká kostrč čili cauda equina. V tom kalupu jsem jenom chvilku nadával a pak jsem na to zapomněl; ale teprve v noci to začalo bolet a ráno jsem se vůbec nemohl hnout. To vám byla taková bolest, že jsem nemohl ani pohnout rukou, ani kejchnout, – to je zvláštní, jak v tomhle lidském těle všechno souvisí. Tak jsem ležel na zádech jako mrtvý brouk, ani na bok jsem se nemohl přeložit, ani palcem u nohy zatřepat, nic; jenom jsem sykal a hekal, jak to děsně bolelo."
(K. Čapek, Povídky z druhé kapsy)

2. Uveďte, kterými slovními druhy mohou být následující tvary (vezměte v úvahu i různé druhy v rámci jednoho slovního druhu); ilustrujte vhodnými příklady:
kolem, naši, kdy, fajn, prosím, ať, vrchní, jak, co

3. Určete rod:
rez, oko, podběl, kyčel, hrabě, káně, smeč, prestiž, páže, rukojmí, stráž, trolej, hmyz

4. Rozhodněte, zda jde o pluralia tantum, singularia tantum, nebo slova schopná tvořit tvary sg. i pl., a určete rod:
sáňky, brusle, hoře, chudina, cukr, kalhoty, zádveří, kraviny, Čechy, panstvo, slunce

5. Určete druhy zájmen a číslovek:
a) já, jenž, tentýž, někdo, který, nijaký, sám, nic, vy, jeho, žádný, co, to, něco, všechen, každý, se, váš, kdo, jaký
b) tisíc, miliarda, trojí, troje, třetí, pětina, osm celých pět, několikrát, dvě, čtvery, patero, mnohonásobný, desaterý, oboje, několikery, polovina, pětice

6. Určete platnost *se* v následujících spojeních:
slunce se na nás směje – reklamace se vyřizují na počkání – jedná se o vážný přestupek – obsloužíme se sami – kousal se do jazyka – bojím se hadů – loď se potopila – myje se mýdlem – francouzština se učí od tercie – kolik se tam vejde pytlů – nesmíš se prát s mladšími chlapci – milenci se líbali

7. V uvedených větách změňte, pokud je to možné, vid sloves tak, abyste utvořili základní vidovou dvojici. Označte slovesa, která vidovou dvojici netvoří:
1) Vystoupila z auta.
2) Věděma mu vykládala karty.
3) Zítra mi budou trhat zub.
4) Kočka nehnutě seděla na parapetu.
5) Vzal tu výtku příliš vážně.
6) Přiblížila se noc.
7) Je potřeba dávat si pozor.
8) O víkendu natírali plot.
9) Už to nemohla vydržet.
10) Rozpršelo se.
11) Opatrně osolil polévku.
12) Zvykla si na pařížský ruch.

8. Utvořte spisovné tvary sloves:
převzít: 1) inf. pas. f. sg.; 2) 1. os. pl. imp. akt.; 3) 2. os. pl. m. a. kond. min. akt.; 4) přech. min. pas. neutr. sg.
moci: 1) 3. os. pl. ind. préz. akt.; 2) 2. os. pl. imp. akt.; 3) přech. akt. neutr. sg.; 4) 1. os. pl. m. a. kond. přít. akt.

vyšetřit: 1) 2. os. sg. f. ind. prét. akt.; 2) 3. os. pl. ind. fut. pas. f.; 3) 1. os. pl. imp. akt.; 4) přech. akt. m. a. sg.
párat: 1) 1. os. sg. ind. préz. akt.; 2) přech. přít. pas. f. pl.; 3) 3. os. pl. m. a. ind. prét. akt.; 4) 2. pl. ind. fut. akt.
vzepnout se: 1) 2. os. sg. f. ind. prét. akt.; 2) přech. akt. n. sg.; 3) 3. os. pl. m. i. kond. přít. akt.; 4) 2. os. sg. n. kond. min. akt.

9. Utvořte věty s přechodníky (jde-li to):
Pes obíhal stavení a vytrvale štěkal.
Chlapci nesli domů nákup a vesele si pískali.
Jakmile ho spatřila, běžela mu naproti.
Selky se hřály u kamen a draly peří.
Když to uslyšel, velice se rozzlobil.
Smáli se a chroupali tyčinky.
Trhala dopis na kousky a tiše přitom plakala.
Promyslel všechny možnosti a konečně se mu ulevilo.
Pochopil její slova, a proto raději odešel.
Stařec seděl na stoličce a hnětl chléb.

10. Změňte vždy jen danou slovesnou kategorii:
Vzor: *udělej* – číslo – *udělejte*
unášej – slovesný rod –
budete osloveni – způsob –
nabude – čas –
začneme – způsob –
promísili jste – jmenný rod –
být pronášen – vid –
zahraješ – osoba –
urážejíce – slovesný rod –
nevypovídá – čas –
zahrávej si – způsob –

11. Rozdělte slovesné tvary do skupin podle toho, zda vyjadřují následující slovesné kategorie: způsob, čas, jmenný rod:
Tím bychom byly velmi potěšeny. Neočekávajíc žádné komplikace, chystala jsem se k odletu. Buď vítán, příteli! Byv předem varován, nedělal jsem si iluze, ale byl bych ocenil větší snahu. Tak už, holky, poleťte! Já, Aleš Hozák, se budu pilně učit, abych mohl být na konci školního roku obdarován vysněnou knihou.

12. U podtržených slov v textu vypracujte morfologický rozbor:
Maková panenka si smluvila schůzku s motýlem Emanuelem na paloučku za ranního rozbřesku. Nedočkavý motýl Emanuel netrpělivě přešlapoval pod jetelem už od dvou hodin v noci, hvízdaje si motýlí popěvek, a byl by býval přišel ještě dřív, kdyby po pár doušcích odvaru z blínu nezaspal. Jeho vyvolená dotančila na palouček až několik chvil poté, co se slunce začalo líně šplhat na oblohu. Červenou sukénku měla z toho tancování celou urousanou a musela si ji nadzvedávat, když šla. Motýl Emanuel jí hned začal vyznávat co nejoddaněji své city, přestože to dotyčná slyšela už snad posté. Maková panenka úplně zapomněla být patřičně ostýchavá, k čemuž byla vždy nabádána ostatními členkami makové rodiny. Ještě stihla špitnout: „Ale nevymýšlej si," přestože si přála, aby si motýl Emanuel vymýšlel co nejvíce. Když bylo po všem, rděla se Maková panenka jako její sukénka a spolu s motýlem Emanuelem cupitali šťastně travou. Cink cink, pohádky je konec.

13. Od slov a slovních spojení uvedených (popř. definovaných) v závorkách utvořte náležité spisovné tvary a doplňte je do příslušných vět:
1) Hledal v jízdním řádu nejbližší spoj (*mnout*) si zmrzlé ruce.
2) Během posledních (*dva*) let můj bratr pracuje jako architekt zámeckých (*bludiště*).
3) (příd. jm. od *Přední Výtoň*) obyvatelé každoročně pořádají ukázku plavení polenového dříví.
4) Na výletě do hlavních měst Pobaltí nás oslnila především krásná (příd. jm. od *Riga*) a (příd. jm. od *Vilnius*) architektura.
5) S manželem se nedá mluvit o (*tytéž věci*) jako s kamarádkou.
6) Na konci ulice Evžen rychle (*zahnout* – minulý čas) za roh a před (*Ťaťániny roztoužené oči*) se jen (*mihnout* – minulý čas) jeho rozevlátý kabát.
7) Jeho romány, (*jenž*) byly vydány až po jeho smrti, dokonale zobrazují život (příd. jm. od *Kongo*) společnosti.
8) Při natáčení nové desky Evžen dlouhé večery diskutoval se svými (*guru*) o podstatě jazzu.
9) Ani po několika (*neúspěch*) se nevzdal svých životních (*touha*).
10) Jeho podivné představení spočívalo v tom, že (*stát*) na jedné noze předčítal básně plné máchovských (*oxymóron*).

Řešení

1. Určete slovní druh a bližší slovnědruhovou charakteristiku podtržených slov:

Taková (zájmeno ukazovací) *krevní* (přídavné jméno) *podlitina nebo* (spojka souřadicí) *obraženina," řekl pan Dobeš, „někdy* (zájmenné neurčité příslovce času) *bolí víc* (příslovce míry, komparativ) *než* (spojka podřadicí) *zlomenina; ale* (spojka souřadicí) *to* (částice strukturační) *musí být na* (předložka primární) *kosti. Já* (zájmeno osobní) *to* (zájmeno ukazovací) *znám, já jsem starý fotbalista a měl už jsem zlomené žebro, klíční kost a* (spojka souřadicí) *palec; teď* (zájmenné ukazovací příslovce času) *už se nehraje s* (předložka primární) *takovým zápalem jako* (spojka podřadicí) *za* (předložka primární) *mých časů. Tak* (částice strukturační) *loni* (příslovce času) *jsem si ještě* (částice vytýkací) *jednou* (číslovka určitá násobná) *zahrál; my* (zájmeno osobní) *staří páni jsme chtěli ukázat těm* (zájmeno ukazovací) *dnešním mládencům, jakou* (zájmeno vztažné) *jsme mívali taktiku. Já byl zase bekem, jako před patnácti nebo dvaceti lety; a zrovna* (částice vytýkací) *když* (spojka podřadicí) *jsem chytal břichem míč, kopl mne* (zájmeno osobní) *můj* (zájmeno přivlastňovací) *vlastní brankář do* (předložka primární) – *hm* (citoslovce interakční), *ono* (částice strukturační) *se* (morfém tvaru zvratného pasiva) *tomu* (zájmeno ukazovací) *říká kostrč čili* (spojka souřadicí) *cauda equina. V tom kalupu jsem jenom* (částice vytýkací) *chvilku nadával a pak* (příslovce času) *jsem na* (předložka primární) *to zapomněl; ale teprve* (částice vytýkací) *v noci to* (zájmeno ukazovací) *začalo bolet a ráno* (příslovce času) *jsem se vůbec* (částice vytýkací) *nemohl hnout. To* (částice strukturační) *vám byla taková bolest, že* (spojka podřadicí) *jsem nemohl ani* (1. část rozštěpené spojky souřadicí) *pohnout rukou, ani kejchnout, – to* (zájmeno ukazovací) *je zvláštní, jak* (spojka podřadicí) *v tomhle* (zájmeno ukazovací) *lidském těle všechno* (zájmeno úplnostní) *souvisí. Tak* (částice strukturační) *jsem ležel na zádech jako mrtvý brouk, ani na bok* (podstatné

jméno) *jsem se nemohl přeložit, ani palcem u nohy zatřepat, nic* (zájmeno záporné)*; jenom jsem sykal a hekal, jak to* (zájmeno ukazovací) *děsně* (příslovce míry) *bolelo.*

2. Uveďte, kterými slovními druhy mohou být následující tvary (vezměte v úvahu i různé druhy v rámci jednoho slovního druhu); ilustrujte vhodnými příklady:

Příklady řešení:

chlubil se novým kolem – substantivum; *šel kolem lesa* – předložka (jsou možné různé významy: *běhat kolem stolu*, *nadělal kolem toho moc řečí*, *přijdu kolem páté hodiny* aj.); *šel kolem, ale nezastavil se* – adverbium

vidím naši zahradu – zájmeno přivlastňovací; *naši nejsou doma* – substantivum (zde např. ve významu „rodiče")

kdy přijdeš? – zájmenné příslovce tázací; *přišel v pátek, kdy už jsme ho nečekali* – zájmenné příslovce vztažné; *nepamatuji si, že bych tam kdy byl* – zájmenné příslovce neurčité

to je fajn kluk – adjektivum; *mám se fajn* – adverbium (např. ve významu „dobře"); A: *Můžeš přijít zítra?* B: *Fajn.* (ve významu „ano") – citoslovce

prosím tě o půjčení té knihy – sloveso; *půjč mi prosím tu knihu* – částice (jsou možné i jiné významové odstíny, např. *další prosím*; *já jsem to prosím nebyl*); A: *Můžu si půjčit tu knihu?* B: *Prosím.* (ve významu „ano") – citoslovce

ať se ti tam líbí – částice; *přeji ti, ať se ti tam líbí* – spojka podřadicí (jsou možné i další významy: *uč se, ať nepropadneš*); A: *Když se nebudeš učit, neuděláš zkoušku.* B: *Ať./Tak ať.* – citoslovce

vrchní polička – adjektivum; *v té restauraci byl protivný vrchní* – substantivum

jak se máš? – zájmenné příslovce tázací; *způsob, jak nás pozdravil, se nedá označit jako zdvořilý* – zájmenné příslovce vztažné; *viděl ji, jak upadla* – spojka podřadicí obsahová; *přijdu, jak budu hotov* – spojka podřadicí časová; *jak budeš zlobit, nedostaneš koláč* – spojka podřadicí podmínková; *v novém autě jezdí jak vítr* – spojka podřadicí srovnávací; *oplýval jak talentem, tak pílí* – spojka souřadicí; *vzadu se pase jak* – substantivum

co jste tam viděli? – zájmeno tázací; *ten muž, co jste ho tam viděli* – zájmeno vztažné; *berte si, dokud je co* – zájmeno neurčité; *co pořád zlobíš?* – zájmenné příslovce tázací; *co do potlesku byl z kandidátů nejúspěšnější* – součást sekundární předložky *co do*; *nosí tenhle svetr, co ho znám* – spojka podřadicí časová; *utíkala, co mohla* – spojka podřadicí způsobová; *vrátil se co vítěz* – spojka podřadicí srovnávací; A: *Ten úkol jsem nesplnil včas.* B: *Co?! Už zase?* – citoslovce

3. Určete rod:
rez (f., m. i.), oko (n. × *oči* f.), podběl (m. i.), kyčel (f., m. i.), hrabě (m. a. × *hrabata* n.), káně (f., n.), smeč (f., m. i.), prestiž (f., m. i.), páže (n.), rukojmí (f., m. a., n.), stráž (f.), trolej (f., m. i.), hmyz (m. i.)

4. Rozhodněte, zda jde o pluralia tantum, singularia tantum, nebo slova schopná tvořit tvary sg. i pl., a určete rod:
sáňky (pl. tant., f.), brusle (sg./pl., f.), hoře (sg./pl., n.), chudina (sg. tant., f.), cukr (sg./pl., m. i.), kalhoty (pl. tant., řídce sg., f.), zádveří (sg./pl., n.), kraviny (sg./pl., f.), Čechy (pl. tant., f.), panstvo (sg. tant., n.), slunce (sg./pl., n.)

5. Určete druhy zájmen a číslovek:
a) zájmena:
já – osobní
jenž – vztažné
tentýž – ztotožňovací
někdo – neurčité
který – tázací/vztažné
nijaký – záporné
sám – úplnostní
nic – záporné
vy – osobní
jeho – přivlastňovací/osobní (tvary zájmena *on*)
žádný – záporné
co – tázací/vztažné
to – ukazovací
něco – neurčité
všechen – úplnostní
každý – úplnostní
se – osobní (zvratné)
váš – přivlastňovací
kdo – tázací/vztažné
jaký – tázací/vztažné
b) číslovky:
tisíc – určitá základní
miliarda – určitá základní
trojí – určitá druhová
troje – určitá souborová
třetí – určitá řadová

pětina – určitá základní (popř. dílová)
osm celých pět – složená určitá základní
několikrát – neurčitá násobná
dvě – určitá základní
čtvery – určitá souborová
patero – určitá úhrnná
mnohonásobný – neurčitá násobná
desaterý – určitá druhová
oboje – určitá souborová
několikery – neurčitá souborová
polovina – určitá základní (popř. dílová)
pětice – určitá základní (popř. skupinová)

6. Určete platnost *se* v následujících spojeních:
slunce se na nás směje – reflexívní morfém (reflexívum tantum)
reklamace se vyřizují na počkání – tvarotvorný morfém refl. pasíva
jedná se o vážný přestupek – RM
obsloužíme se sami – objekt
kousal se do jazyka – objekt
bojím se hadů – RM
loď se potopila – RM (potopila se sama), TMRP (někdo ji potopil)
myje se mýdlem – objekt
francouzština se učí od tercie – TMRP
kolik se tam vejde pytlů – RM
nesmíš se prát s mladšími chlapci – RM
milenci se líbali – reciproční objekt

7. V uvedených větách změňte, pokud je to možné, vid sloves tak, abyste utvořili základní vidovou dvojici. Označte slovesa, která vidovou dvojici netvoří:
1) *vystupovala*
2) *vyložila*
3) *vytrhnou*
4) nelze
5) *bral*
6) *blížila se*, *přibližovala se*
7) *dát si* (u *být* není vidová dvojice)
8) *natřeli*
9) nelze, nelze

10) nelze
11) *solil*
13) *zvykala si*

8. Utvořte spisovné tvary sloves:
být převzata; převezměme; byli byste (bývali) převzali; byvši převzato
mohou/můžou; (mozte); mohouc; mohli bychom
vyšetřilas/vyšetřila jsi; budou vyšetřeny; vyšetřme/vyšetřeme; vyšetřiv
pářu/párám; jsouce párány; párali; budete párat
vzepjala ses; vzepjavši se; vzepjaly by se; bylo by ses (bývalo) vzepjalo

9. Utvořte věty s přechodníky (jde-li to):
Obíhaje stavení, pes vytrvale štěkal. Pes obíhal stavení, vytrvale štěkaje.
Chlapci nesli domů nákup, vesele si pískajíce. Nesouce domů nákup, chlapci si vesele pískali.
Spatřivši ho, běžela mu naproti.
Selky se hřály u kamen, derouce peří. Hřejíce se u kamen, draly selky peří.
Uslyšev to, velice se rozzlobil.
Smějíce se chroupali tyčinky. Smáli se, chroupajíce tyčinky.
Trhala dopis na kousky, tiše plakajíc/plačíc. Trhajíc dopis na kousky, tiše plakala.
nelze
Pochopiv její slova, raději odešel.
Stařec seděl na stoličce, hněta chléb. Stařec, sedě na stoličce, hnětl chléb.

10. Změňte vždy jen danou slovesnou kategorii:
unášej – slovesný rod – *buď unášen, -a, -o*
budete osloveni – způsob – *buďte osloveni; byli byste osloveni; byli byste bývali osloveni*
nabude – čas – *nabyl, -a, -o*
začneme – způsob – *začněme; začali/-y/-a bychom; byli/-y/-a bychom (bývali/-y/-a) začali/-y/-a*
promísili jste – jmenný rod – *promísily jste; promísila jste*
být pronášen – vid – *být pronesen*
zahraješ – osoba – *zahraji/-u; zahraje*
urážejíce – slovesný rod – *jsouce uráženi/-y/-a*
nevypovídá – čas – *nevypovídal/-a/-o; nebude vypovídat*
zahrávej si – způsob – *zahráváš si, budeš si zahrávat, zahrával/-a/-o sis; zahrával/-a/-o by sis; byl/-a/-o by sis (býval/-a/-o) zahrával/-a/-o*

11. Rozdělte slovesné tvary do skupin podle toho, zda vyjadřují následující slovesné kategorie: způsob, čas, jmenný rod:

a) vyjadřují způsob, nevyjadřují čas ani jmenný rod: *poleťte* (imperativ)
b) vyjadřují jmenný rod, nevyjadřují způsob ani čas: *neočekávajíc* (f.), *byv varován* (m. a.), *být obdarován* (m. a.)
c) vyjadřují způsob a jmenný rod, nevyjadřují čas: *byly bychom potěšeny* (kond. přít., f.), *buď vítán* (imperativ, m. a.), *byl bych ocenil* (kond. min., m. a.), *mohl bych* (kond. přít., m. a.)
d) vyjadřují způsob a čas, nevyjadřují jmenný rod: *budu se učit* (ind., fut.)
e) vyjadřují všechny tři kategorie: *chystala jsem se* (ind., prét., f.), *nedělal jsem si* (ind., prét., m. a.)

12. U podtržených slov v textu vypracujte morfologický rozbor:

paloučku – subst.; 6. p. sg. m. i.; vzor: *hrad* (*domeček*)
jetelem – subst.; 7. p. sg. m. i.; *stroj*
dvou – čísl. určitá, základní; 2. p. pl. f.
noci – subst.; 6. p. sg. f.; vzor: *kost*
hvízdaje – sloveso; VInf; přechod. přít.; m. a. sg. akt. impf.; V./*dělá*
motýlí – adj.; 4. p. sg. m. i.; vzor: *jarní*
byl by býval přišel – sloveso; VF; 3. sg. kond. min. akt. pf. m. a.; I./nepravidelné
dřív – adverb. času; 2. st. (nepravidelné stupňování, 1. st. *včas/brzy*)
vyvolená – subst. (zpodstatnělé slovesné adjektivum); 1. p. sg. f. pas. pf.; vzor: *bytná* (*mladý*)
několik – čísl. neurčitá, základní; 4. p.; bezrodá
chvil – subst.; 2. p. pl. f.; vzor: *růže* (*ulice*)
líně – adverb. způsobu
toho – zájm. ukaz.; 2. p. sg. n.; vzor: *ten*
nadzvedávat – sloveso; VInf; infinitiv; akt. impf.; V./*dělá*
hned – adverb. času
nejoddaněji – adverb. způsobu; 3. st.
své – zájm. přivlastňovací zvratné; 4. p. pl. m. i.; vzor: *mladý*
snad – částice modifikální
posté – číslov. urč., řadová (neohebná)
úplně – adverb. míry
čemuž – zájm. vztažné; 3. p. sg. n.; vzor: *náš*
byla nabádána – sloveso; VF; 3. os. sg. ind. prét. pas. impf. f.; V./*dělá*
vždy – adverb. času, zájmenné (úplnostní)
ještě – částice vytýkací
nevymýšlej si – sloveso; VF; 2. os. sg. imperativ akt. impf.; IV./*sází*

přestože – spojka podřadicí (přípustková)
nejvíce – adverb. míry; 3. st. (nepravidelné stupňování, 1. st. *mnoho/hodně*)
všem – zájm. úplnostní; 6. p. sg. n.; vzor: *náš*
rděla se – sloveso; VF; 3. os. sg. ind. prét. akt. impf. f.; IV./*sázi*
spolu s – předložka sekundární
šťastně – adverb. způsobu/prův. okolností
cink cink – citoslovce dějové

13. Od slov a slovních spojení uvedených (popř. definovaných) v závorkách utvořte náležité spisovné tvary a doplňte je do příslušných vět:

1) Hledal v jízdním řádu nejbližší spoj *mna* si zmrzlé ruce.
2) Během posledních *dvou* let můj bratr pracuje jako architekt zámeckých *bludišť*.
3) *Předovýtoňští* obyvatelé každoročně pořádají ukázku plavení polenového dříví.
4) Na výletě do hlavních měst Pobaltí nás oslnila především krásná *rižská* a *vilniuská* architektura.
5) S manželem se nedá mluvit o *týchž věcech* jako s kamarádkou.
6) Na konci ulice Evžen rychle *zahnul* za roh a před *Taťáninýma roztouženýma očima* se jen *mihl* jeho rozevlátý kabát.
7) Jeho romány, *jež* byly vydány až po jeho smrti, dokonale zobrazují život *konžské/kongské* společnosti.
8) Při natáčení nové desky Evžen dlouhé večery diskutoval se svými *guruy* o podstatě jazzu.
9) Ani po několika *neúspěších* se nevzdal svých životních *tuh*.
10) Jeho podivné představení spočívalo v tom, že *stoje* na jedné noze předčítal básně plné máchovských *oxymór*.

4 Syntax

Syntax neboli skladba je jazykovědná disciplína, která se zabývá tou rovinou jazykového systému, na níž je základní jednotkou **věta**, případně **výpověď**. V rámci syntaxe se studuje primárně to, jak jsou utvořeny správné věty daného jazyka (z jakých jednotek se tyto věty skládají, jaké mezi jednotkami existují vztahy, jaké je uspořádání těchto jednotek ve větě atd.).

4.1 Věta a výpověď

Někdy se za základní jednotku v rámci syntaktického popisu jazyka považuje **věta**, jindy **výpověď**, podle toho, chceme-li postupovat od systémových vlastností (věta), nebo od komunikační situace (výpověď). Jako **věta** se označuje abstraktní jazyková jednotka, jejímž základem je sloveso v určitém tvaru nebo jeho ekvivalent (např. citoslovce ve větě *Jelen hop přes průrvu*.). **Výpovědí** potom rozumíme konkrétní jednotku komunikace, jejíž základní vlastností je možnost fungovat v komunikaci samostatně. Od věty ji odlišují např. tyto znaky: a) je možné identifikovat objekty, ke kterým se v ní referuje, je možné identifikovat mluvčího a adresáta, b) je možné porozumět záměru, s jakým byla pronesena, c) oproti větě v ní dochází k modifikacím (např. k vypouštění některých částí – k tzv. elipsám, viz níže), d) je-li pronesena, má intonační průběh, e) v závislosti na komunikační situaci může mít různý slovosled.

Výpověď může být větná i nevětná. Větné výpovědi mohou být buď jednoduché (obsahují jeden určitý slovesný tvar), nebo mají formu podřadného souvětí. Souřadné souvětí představuje vždy spojení dvou nebo více výpovědí – jeho části mohou samostatně fungovat jako minimální promluvy. Nevětné výpovědi je možné rozlišovat podle toho, jaký slov-

ní druh je jejich základem (jmenné: *Ordinace. Auto! Nešiko!*; adverbiální: *Správně!*; infinitivní: *Stát! Mít tak víc času! Já, a jít na technoparty!*; citoslovečné: *Fuj! Pst! Au!*).

Výpověď je zpravidla intonačně i graficky uzavřená, ale je také možné vyčlenit nějakou její část mimo intonační i grafický celek – parcelovat výpověď (*Vždycky byl nenápadný. A chladný ke svému okolí*. Oba grafické a intonační celky dohromady představují jednu parcelovanou výpověď). Ve větných výpovědích je většinou sloveso přítomno (*Z tašky vyndal nákup*.), někdy však může být z kontextových důvodů vynecháno – říkáme, že sloveso je vypuštěno, elidováno, a takovou výpověď označujeme jako výpověď s elipsou (*Z batohu dárek pro děti*.).

4.1.1 Popis stavby věty

Existuje mnoho přístupů k popisu stavby věty. Jejich základem je vyčlenění jednotek, ze kterých se věta skládá, a popis vztahů mezi nimi. Je také obvyklé, že se pro popis stavby věty volí jisté grafické znázornění. Jednotkami, se kterými zde budeme pracovat, budou plnovýznamová slova vstupující do syntagmatických vztahů. Taková plnovýznamová slova označujeme jako větné členy a vztahy mezi nimi budeme popisovat po stránce významové i po stránce formální. Graficky budeme pro popis struktury věty používat tzv. závislostní strom. Náš přístup je tedy větněčlenský a závislostní.

Samostatnými větnými členy jsou slova plnovýznamová (tedy všechna podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky, slovesa a příslovce) a citoslovce. Výjimku představují:

a) sponová slovesa (*být/bývat*, *stát se/stávat se*), modální slovesa (*moci*, *muset*, *smět, mít* (v kontextech jako *měl mu zavolat včera*)), fázová slovesa (*začít*, *začínat*, *přestat*, *přestávat*), tvary sloves v souslovných predikátech – všechny tyto slovesné tvary jsou pouze součástí větného členu (nejčastěji predikátu, viz níže výklad o souslovných větných členech);
b) odkazovací zájmena a příslovce v řídící větě (*Trval <u>na tom</u>, že nás doprovodí. Nemůžeš ho následovat <u>tam</u>, kam šel.*) – tvoří větný člen spolu s vedlejší větou, samostatně se jako větný člen neurčují;
c) podstatná jména ve vokativu – vokativ je přívětným výrazem (tj. výrazem, který se k výpovědi přidává, ale není její součástí: *<u>Evo</u>, co to tam zase provádíš?*), nebo tvoří samostatnou výpověď (*Evo!*);
d) citoslovce užitá jako samostatná výpověď (*Au! Hurá!*) nebo jako pří-

větný výraz (*Au, to opravdu bolelo. Hurá, nakonec jsme vyhráli.*) nejsou větným členem;

e) zájmena v dativu emocionálním, kontaktovém nebo v dativu zainteresovanosti nejsou nikdy větnými členy (nejsou řízena slovesem, jde o zájmena v tzv. volném dativu), jejich funkce je podobná funkci částic:
   1) dativ emocionální/dativ náladový – užívá se v citově zabarvených výpovědích (*To je mi zase nepořádek! Tak ty se nám budeš toulat!*);
   2) dativ kontaktový/dativ sdílnosti/dativ etický – dativ užitý pro navázání kontaktu s adresátem (*A on mi ti najednou zrychlí a zahne za roh. Byl vám z toho celý nesvůj.*);
   3) dativ zainteresovanosti/dativ sdílnosti/dativ etický – dativ užitý pro vtažení adresáta do děje (*Na obrazovce se nám vykresluje výsledná analýza. Dělá nám to dvacet korun.*);
f) vsuvky (*Já jsem, abych tak řekl, v tomto oboru značně nezkušený.*) – vsuvka představuje specifický rys větné stavby, není větným členem věty, ve které se vyskytuje.

Poznámka: Vztažná zájmena a zájmenná příslovce jsou **vždy** větným členem. Např. v podřadném souvětí *Řekni mi, kdo to přišel*. je *kdo* podmětem, v souvětí *Neprozradil mi, komu věří*. je *komu* předmětem, v souvětí *Nakonec se ukázalo, čí kabát omylem sebrali*. je *čí* přívlastkem shodným, v souvětí *Znáš toho muže, kolem kterého jsme prošli?* je *kolem kterého* příslovečným určením místa, v souvětí *Nakonec se dozvěděl, proč se tak moc vyptávali*. je *proč* příslovečným určením příčiny atd.

Větnými členy nejsou: spojky a částice. Výjimku představují metajazykové věty typu *Protože je spojka*. (*protože* je v ní podmětem) nebo *Najděte v textu všechna také a určete jejich funkci.* (*také* je v ní předmětem). Předložky tvoří větný člen spolu se jménem, samostatně se jako větný člen neurčují (*Díval se na ni skrz kukátko. Přišli po pěšině. Navzdory mrazu dosáhli svého cíle. Díky jejich obětavosti se podařilo úkol dokončit včas.*).

Rozlišujeme tyto větné členy: přísudek (predikát), podmět (subjekt), předmět (objekt), příslovečné určení (adverbiale), přívlastek (atribut) a doplněk (atribut verbální).

4.1.2 Vztahy mezi větnými členy

Mezi větnými členy se vyskytují dva typy vztahů: I) vztahy sémantické a II) formálně syntaktické. Vztahy sémantické jsou a) predikace, b) determinace, c) koordinace, d) adordinace. Vztahy formálně syntaktické jsou

1) závislost (hypotaxe), 2) souřadnost (parataxe). Závislost dále podle způsobu, jakým je vyjadřována, dělíme na shodu (kongruenci), řízenost (rekci) a přimykání (adjunkci).

4.1.2.1 Vztahy sémantické

a) **Predikace/přisuzování** je vztah, v němž se přísudkem podmětu přisuzuje nějaká vlastnost, děj nebo zařazení. Predikace je základem věty s podmětem, která je někdy nazývána také dvojčlenná (např. *slon zatroubil*).
   Existují i věty, v nichž se vztah predikace nevyskytuje. Ty nazýváme věty bez podmětu (někdy také jednočlenné). U těchto vět je predikát nositelem aktualizačních (modálních a případně časových) kategorií, ale nemá protějšek, se kterým by vstupoval do vztahu. Věty bez podmětu jsou v češtině například: *Prší. Otrnulo mu. Bolí ho v krku. Ve skříni zapraskalo. Došlo k boji. Schylovalo se k bouřce. Šlo o hodně. Je mi ho líto. Dnes je čtvrtého října. Byla noc/válka/zima. Je po prázdninách. Jak daleko je z Prahy do Plzně? Staví se tu už dlouho*. (Při rozboru u takových vět určíme, že se jedná o větu bez podmětu/jednočlennou, a podmět neurčujeme.)
b) **Determinace/určování** je významové zpřesňování jednoho větného členu jiným větným členem. Determinace je vůbec nejfrekventovanější sémantický vztah. Formálně se obvykle vyjadřuje závislostí (hypotakticky, viz níže): *malý slon*; *služby klientům*; *noha stolu*; *hodně jablek*; *domluvit se telefonicky/telefonem/po telefonu*; *sednout si na židli*; *krásně se vyspat*. Zvláštním typem je parataktická determinace postupná – *můj nový jarní kabát* (na sobě nezávislými podřazenými členy se determinuje společný výraz nadřazený a zároveň determinace existuje i mezi jednotlivými členy podřazenými).
c) **Koordinace/přiřazování** je spojení členů významově rovnocenných, referenčně neidentických (tedy referujících k navzájem různým jevům skutečnosti). Jde o spojení slov ve smyslu konjunkce (slučování), alternativnosti (vylučování), gradace (stupňování) a adverzativního (odporovacího) spojení (detailnější přehled typů koordinace je uveden v rámci výkladu o souvětí souřadném). Formálně se nejčastěji vyjadřuje paratakticky: *bratr a sestra*; *hubená, až vychrtlá*; *nemocný, ale spokojený*; *koláče nebo buchty*; ale někdy i hypotakticky: *Bratr se sestrou vařili oběd*.
d) **Adordinace** je vztah mezi dvěma nebo více členy, které mají stejný referent (označují tentýž jev). Adordinaci lze vyjádřit splývavě, tedy

tak, že není porušen souvislý intonační průběh věty (*Náš prezident Václav Havel se těšil značnému respektu v zahraničí.*), nebo nesplývavě, tedy tak, že tento průběh porušen je (*Václav Havel, náš prezident, se těšil značnému respektu v zahraničí.*).

Další příklady členů v adordinaci: *Ve svém nejslavnějším příběhu, v Pánovi prstenů, se J. R. R. Tolkien, profesor anglického jazyka a literatury na univerzitě v Oxfordu, zabývá mimo jiné pokušením mocí. Chudák maminka nám dnes při projížďce na řece Vltavě vyprávěla o svém osudovém setkání s brankářem Čechem.*

Vztah adordinace je velmi široký. V jeho rámci lze rozlišovat více typů významových vztahů (výčet je zřejmě neúplný):

i) zařazování a hodnocení – *jeho bratr, výborný matematik, odjel do zahraničí*; *chudák maminka*
ii) konkretizování – *tato velká událost, narození dítěte, je velkou zkouškou partnerského vztahu*; *řeka Vltava*
iii) vyplývání – *všichni účastníci řízení, a tedy i pan Matějka*
iv) výčet – *všechny tyto pohromy, tj. zemětřesení, záplavy a požáry, přišly do země současně*
v) oprava – *šlápl jsem do louže, spíše tedy do malého jezírka*
vi) vytčení – *měl rád lehká jídla, zvláště vietnamská z mořských plodů*
vii) shrnutí – *měl rád spaní pod širákem, dlouhé vandry, vaření na ohni, zkrátka všechny aspekty pobytu venku*
viii) ztotožnění – *gramatika neboli mluvnice*; *Jan Dvořáček řečený Gorila*

(V rozborech stačí dané případy pojímat jako adordinaci bez rozlišování jejích typů.)

4.1.2.2 Vztahy formálně syntaktické

a) **Závislost/hypotaxe** je formální podřízenost jednoho větného členu jinému větnému členu. Rozlišujeme člen závislý/podřízený a člen řídící. Platí, že užití závislého členu ve větě je podmíněno užitím členu řídícího (např. ve větě *Jana ležela na pohodlném gauči*. je člen *pohodlném* závislý na členu *gauči*, protože když ve větě nepoužijeme člen *gauči*, nemůžeme použít ani člen *pohodlném* apod.). Existují tyto typy formální podřízenosti:
   aa) **shoda/kongruence** – závislost, která je signalizována shodou ve vyjadřovaných morfologických kategoriích mezi členem řídícím a členem závislým (i) v pádě, čísle a rodě (*malý slon*) nebo (ii) v čísle a rodě (případně i osobě) (*slon zatroubil*; *my jsme usnuli*);
   ab) **řízenost/rekce** (někdy také silná závislost) – takový typ závis-

losti, kdy řídící člen předepisuje členu závislému pád (případně předložku a pád), aniž by se mezi nimi vyskytovala shoda (*upekla dort*; *dotkl se sametu*; *spoléhal na Filipa*; *knot svíce*; *lov ryb*; *služba zákazníkům*);

ac) **přimykání/adjunkce** (někdy také slabá závislost) – takový typ závislosti, kdy je jeden člen závislý na druhém, ale člen řídící nepředepisuje členu závislému morfologické kategorie (*domluvíme se telefonicky/telefonem/po telefonu*; *sednout si do sněhu/na židli/k Lucii/vedle*; *cesta zpět/lesem/do Prahy*; *velmi vzácný*; *naprosto ojediněle*; *svíce z vosku*; *kabát s kapucí*).

b) **Souřadnost/parataxe** je vztah mezi dvěma nebo více členy, které jsou ve struktuře věty na stejné úrovni (jsou syntakticky rovnocenné, jsou stejným větným členem) (*upekla <u>dort a buchty</u>*; *<u>hezká, ale pohublá</u> dívka*; *<u>Jaroslav Hašek, autor</u> Švejka*; *<u>řeka Vltava</u>*; *<u>chudák maminka</u>*).

Je třeba mít na paměti, že stejný morfologický tvar někdy do sémantických a formálně syntaktických vztahů vstupuje, jindy nevstupuje. Pozornost je v tomto ohledu třeba věnovat zejm. infinitivu: infinitiv někdy tvoří součást jednoho větného členu (týká se to infinitivu jako součásti morfologického tvaru, jímž je tvořen predikát (*Jana bude pracovat*.), i infinitivu jako samostatného morfologického tvaru, jenž spoluvytváří predikát (*Jana nemůže přijít*. *Jana začala pracovat*.)). V těchto případech infinitiv do sémantických a formálně syntaktických vztahů samostatně nevstupuje. Jindy je infinitiv samostatným větným členem: *Přikázal jí přijít blíž. Všichni šli nakupovat*. *Jeho touha být vždycky nejlepší všechny zlobila*. *Slyšel Marka přicházet*. *Plavat v téhle řece je nebezpečné*. *Líbilo se jí být obletována*. V těchto případech infinitiv vstupuje do sémantických a formálně syntaktických vztahů. Jde o vztah determinace a adjunkce mezi řídícím členem (*přikázal*, *šli*, *touha*, *slyšel*, *bylo nebezpečné*, *líbilo se*) a infinitivem (*přijít*, *nakupovat*, *zalíbit se*, *přicházet*, *plavat*, *být obletována*).

Následující tabulka ukazuje možné kombinace sémantických a formálně syntaktických vztahů (pole zaplněná X).

4.1.3 Několikanásobné, komplexní a víceslovné větné členy

Větné členy, které jsou ve vztahu koordinace, bývají někdy nazývány **několikanásobné** (*Dal mu <u>červené a zelené</u> jablko*. *<u>Bratr nebo</u> jeho <u>žena</u> určitě přijdou*. *Díval se na <u>filmy i seriály</u>*. *Nerad <u>se učil a sportoval</u>*.). Pro větné členy ve vztahu adordinace je vhodné užívat označení větné členy **komplexní** (*<u>Iveta</u>, moje <u>sestra</u>, přijde na návštěvu až zítra*. *Ten den viděli zdejší nejslavnější*

	hypotaxe			parataxe
	kongruence	**rekce**	**adjunkce**	
predikace	X (*slon zatroubil*)		X (*troubit je zakázáno*)	
determinace	X (*malý slon, dva kly*)	X (*vyděsil turisty, čekat na slona, část klu, pět klů*)	X (*slon bez výcvi ku, zatroubil v savaně, silně zatroubil*)	
koordinace			X (*sloni se zebrami*)	X (*sloni a zebry*)
adordinace				X (*slon, majestátní zvíře*)

památku, gotický kostel. Procházeli lesem Řáholcem. Vypadal nabručeně, tedy zcela nevhodně pro takovou událost.).

Větné členy jsou často tvořeny pouze jedním plnovýznamovým slovem, někdy však je jeden významový celek vyjadřován více slovními jednotkami – typicky slovesným tvarem s obecným nebo vyprázdněným významem a nějakým slovem plnovýznamovým. Takovým větným členům říkáme **víceslovné**. Víceslovnost je typická pro predikát, můžeme se s ní však setkat u všech větných členů. Lze rozlišovat tyto typy víceslovných větných členů:

a) **Verbonominální** větné členy jsou tvořeny tvarem slovesa *být/bývat/stát se/stávat se*, které kromě gramatických významů žádné další významy nenese (jde o tzv. sponové sloveso), a jménem (méně často příslovcem nebo infinitivem), které nese lexikální význam celého větného členu. Toto jméno může mít tvar nominativu (*Táta je **elektrikář***.) nebo instrumentálu (***Výhodou** tohoto řešení je dobré načasování*.), někdy i genitivu (*Šest židlí bylo r**ozbitých**. Dívka byla velmi štíhlé **postavy***.). Verbonominální přísudek: *Velryba **je savec**. Jíst **je obřad**. Táta **je poctivý**. Památky **jsou** staršího **původu**. Muž **je** vysoké **postavy**. Chlapci **byli tři***. Verbonominální podmět: ***Být poctivý** se snad nakonec opravdu vyplatí*. Verbonominální předmět: *Rozhodl se **být poctivý***. Verbonominální přívlastek: *Jeho touha **být ve středu** zájmu se mu vymstila*. atd.
b) **Souslovné** větné členy jsou tvořeny:
   ba) významově vyprázdněným/oslabeným slovesným tvarem a substantivem, které nese hlavní lexikální význam celého spojení (význam celého spojení lze často vyjádřit jedním slovesným tvarem): *dostat nápad*, *vydat rozkaz*, *vést rozhovor*, *podat hlášení*, *provést*

kontrolu (tato spojení lze na základě významu vnímat jako jeden větný člen, většinou se však analyzují jako dva větné členy);

bb) frazeologickým spojením: *vzít nohy na ramena*, *mít zelenou* (ve významu *moci*), *nemít na vybranou*, *být za vodou*, *být v obraze*, *být k mání*, *být na místě* (tato spojení je nutné považovat za jeden větný člen).

(V rozborech není odlišování těchto dvou podtypů souslovných větných členů vyžadováno.)

c) **Složené** větné členy se skládají z tvaru modálního nebo fázového slovesa a z infinitivu slovesa plnovýznamového. Mezi modální slovesa se řadí slovesa *dát se*, *dovést*, *hodlat*, *mít* (v kontextech jako *měl mu zavolat včera*), *moci/moct*, *muset*, *smět*, *umět*, mezi slovesa fázová *začít*, *začínat*, *přestat*, *přestávat*. Složený přísudek: *Celý život **musel** někoho **poslouchat**.* Složený podmět: ***Muset** pořád **poslouchat** je pěkná otrava.* Složený předmět: *Přáli si **nemuset poslouchat***. Složený přívlastek*: Jeho přání **nemuset poslouchat** se nakonec zvrhlo v anarchii.* Ke složeným větným členům řadíme také spojení jako *dát se/pustit se do práce* (= *začít pracovat*).

Příklad rozboru: *Po takovém činu by musel být vyloučen*. Přísudek *musel by být vyloučen* je složený (z tvaru slovesa *muset* (kondicionál přítomný *musel by*) a tvaru slovesa *vyloučit* (pasivní infinitiv *být vyloučen*)).

4.1.4 Větné členy

Větné členy nemusejí být vyjádřeny pouze plnovýznamovými slovy, nýbrž také vedlejší větou. Větný člen v těchto případech vždy tvoří celá vedlejší věta, a to včetně případných dalších vedlejších vět, které na této větě závisejí. Např. v souvětí *Jana jim navrhla, **aby šli do restaurace, která byla v kraji vyhlášená***. je předmět tvořen oběma vedlejšími větami. V následujícím výkladu k vyjádření větného členu vedlejší větou vždy přihlížíme.

4.1.4.1 Přísudek

Přísudek (predikát) je větný člen tvořený alespoň jedním finitním slovesným tvarem: *Ptáci **odletěli** do teplých krajin. Dneska **nebudu večeřet**.*, případně citoslovcem: *Vrabec **frnk** z okna ven.* V případě víceslovných predikátů ho spoluvytvářejí i jiné slovní druhy nebo infinitiv, jak bylo zmíněno výše: *Náš soused **je taxikář**. Večeře **je uvařená**. Alena **se stala zubařkou**. Ráno **bylo zataženo**. Konečně **jsou svoji**. **Je** mi to úplně **jedno**. **Bylo** nás **sedm**. V domě **bylo cítit** doutníky. Jejich zpěv **bylo slyšet** z daleka. Ten kávovar*

je na heslo**. To **jsi na omylu**. **Nebyl** nikdy **na sladké**. To **je k pláči**. Židle **je ze dřeva**. Tahle nádoba **je na víno**. Babička **je zdaleka**. Ta branka **byla rukou**. Ten film **je pro děti**. První dva měsíce jí **bylo na zvracení**. **Nebylo** kam **jít** na procházku.* Součástí přísudku (avšak nikoli přísudkem celým) může být také vedlejší věta: ***Nebyl** úplně **takový, jak si ho představovali.

Speciální zmínku vyžadují predikáty obsahující sloveso *být*. Vedle sponového *být* lze rozeznávat také *být* ve významu:

i) existovat: *Víly **nejsou**. **Jsou** dovednosti, kterých si dnes nikdo neváží.*
ii) vyskytovat se: ***Není** tu žádná chyba. Petr **je** v koupelně. Kniha **je** na polici.*
iii) konat se: *Slavnost nakonec **nebyla.** Večírek na rozloučenou **byl** v pátek. Tahle hádka **byla** kvůli Petrovi.*

Sloveso *být* v těchto významech tvoří predikát samostatně.

Poslední zmínku věnujeme rozlišování několikanásobného přísudku a souvětí. Nejdůležitějším kritériem při rozhodování o tom, zda se v daném případě jedná o větu jednoduchou s několikanásobným přísudkem, nebo o souvětí, je přítomnost společného závislého členu u obou/všech sloves v určitém tvaru: je-li takový člen ve větě přítomen, jedná se o několikanásobný přísudek (*Celý den hrabali a pálili staré listí.*), je-li naopak každý predikát rozvit zvlášť, jedná se o souvětí (*Celý den hrabali staré listí a připravovali záhony na zimu.*). Několikanásobnost přísudku je zvlášť výrazná, pokud jsou slovesa významově blízká (*Tenhle člověk nikdy nikomu nic neukradl, nevzal ani neštípl.*). Není-li na slovesných tvarech závislý žádný člen, je nejdůležitějším rozlišovacím kritériem významová blízkost predikátů. Při významové blízkosti jde o několikanásobný přísudek (*Motor rachotil, drnčel a hrčel.*), v opačném případě o souvětí (*Zatleskala, usmála se a odešla.*).

4.1.4.2 Podmět

Podmět (subjekt) je větný člen, který má nejčastěji formu nominativu (je-li pozice podmětu obsazena jménem) a svým tvarem co do čísla a jmenného rodu řídí tvar přísudku. Na podmět se ptáme pádovou otázkou *kdo/co*.

V pozici podmětu se může vyskytovat:

a) jméno v nominativu: ***Já** jsem to neudělal. **Strom** rozkvetl. **Zamilovaní** jsou vždycky trochu mimo. **Pět** pavouků k ní pomalu lezlo. **Deset** knedlíků zbylo.* (U číslovek je možná také analýza z hlediska významu – potom by podmětem byla jména závislá na číslovce (*pavouků*, *knedlíků*). Pro rozbory však volíme hledisko formální.)

b) jméno v jiném pádě: *K návrhu není **připomínek**. Nebylo po nich ani **vidu**, ani **slechu**. V sudu přibylo **vody**. Před ním se rozzářilo **na sta** lampionů.*
c) infinitiv: *Bylo by dobré mu **poděkovat**. Nenapadlo mě **popřát** jí rovnou i k výročí.*
d) věta vedlejší: (i) uvozená vztažným slovem: ***Kdo tam nepřijde**, nedostane odměnu. **Kdo se bojí**, nesmí do lesa. Nelíbilo se mi, **kam šel**.*; (ii) uvozená spojkou: *Rozčililo ho, **že sem ještě dnes přijdou**. Bylo by dobré, **kdybychom stihli uklidit**.*
e) (zejména v metajazyce) neohebná slova a výrazy citátové povahy: *Třídou se neslo divoké **psst**! **Prostřednictvím** je nevlastní předložka. **Bilancuje** se dá v téhle větě nahradit domácím slovem zvažuje.*

Několikanásobný podmět může mít v češtině parataktickou i hypotaktickou formu. O parataktickou formu se jedná v případech jako ***Jan a** jeho **kamarádi** šli na pivo*.; o hypotaktickou formu v případech jako ***Jan s kamarády** šel/šli na pivo*.

V češtině je **podmět** často **nevyjádřený**, tj. ve větě nerealizovaný, ale zřetelný z kontextu. Na jeho číslo, někdy i rod, příp. osobu ukazuje tvar slovesa v predikátu (*Kdy přijdeš?* (ty) *Zase usnuli.* (oni)).

Od podmětu nevyjádřeného se liší **podmět všeobecný** – u vět se všeobecným podmětem není z kontextu možné jednoznačně doplnit, kdo/co je podmětem. Sloveso ve větách se všeobecným podmětem má nejčastěji formu 3. os. pl. (*Říkali to v televizi. Zase zdražili elektřinu.*). (V rozborech odlišování nevyjádřeného a všeobecného podmětu nevyžadujeme.)

4.1.4.3 Předmět

Předmět (objekt) je větný člen, jehož forma je pevně fixována slovesem nebo adjektivem, tj. určena vztahem rekce. Na předmět se ptáme všemi pádovými otázkami kromě *kdo, co*. Od podmětu se předmět liší tím, že pozici předmětu mají i slovesa v jiném tvaru než určitém (*Upéct **koláč** už nestihla. Pekouc **koláč**, zpívala si.*) a verbální adjektiva (*Při pozorování mámy pečící **koláč** se mu sbíhaly sliny.*) a že předmět se může ve větě vyskytovat více než jednou (*Daroval **jim křeslo**.* – dva předměty řízené jedním slovesem; *Nařídila **upéct koláč**.* – dva předměty, každý řízený jiným slovesem).

V pozici předmětu se může vyskytovat:
a) jméno v pádě jiném než prvním nebo pátém: *Věřím jen **jemu**. Rozdal **karty**. Nechala si ušít **šaty**. Staral se **o ni**. Celou noc nezamhouřil **oka**. Ten tam ale nadělal **děr**! Potkal **několik** známých. Přidržoval se **stěny**. Zbavil se **dluhů**. Bál se **hadů**. Napustil **trámy** impregnací. Obchodoval **s ovocem**.*

Věděl ***o nich****. Radil se* ***s kolegou****. Přiznal se* ***ke krádeži****. Knihy zaplnily* ***pět*** *polic. Za tenhle měsíc přečetl už* ***sedm*** *románů.* (U číslovek je možná také analýza z hlediska významu – potom by předmětem byla jména závislá na číslovce (*polic, románů, známých*). Pro rozbory však volíme hledisko formální.)

b) infinitiv: *Slíbili mu* ***přijít*** *před půlnocí. Doporučil jí* ***přestat se*** *s ním* ***vídat****. Nechala si* ***ušít*** *šaty.*

c) vedlejší věta: (i) uvozená vztažným slovem: ***Tomu, kdo teď přišel****, nevěřím ani slovo.* ***Komu se nelení, tomu*** *se zelení.* ***O tom, co ti chci prozradit****, prosím s nikým nemluv. Řekni mi,* ***kam jdeš.***; (ii) uvozená spojkou: *Doporučil jí,* ***aby se s ním přestala vídat****. Slíbili mu,* ***že přijdou před půlnocí****. Ptala se,* ***jestli zase někdy přijdeme.***

d) (zejména v metajazyce) neohebná slova a výrazy citátové povahy: *Vynech tohle* ***protože****, nemá tu žádné opodstatnění. Dívali se na* ***Dnes neumírej****. Řekl jen* ***aha*** *a dál mlčel. Slyšeli protivné komáří* ***bzz.***

4.1.4.4 Příslovečné určení

Příslovečné určení (adverbiale) je větný člen, který je na řídícím členu závislý pouze slabě – přimykáním. Často označuje okolnosti jako čas, místo, příčinu apod., ale za příslovečné určení se považují i větné členy, které vyjadřují významy pod pojem okolnost jen těžko zařaditelné (např. míra vlastnosti – ***velmi*** *krásný*, charakteristika děje – *četl* ***soustředěně***, výsledek děje – *svázala si vlasy* ***do uzlu***). Na příslovečná určení se ptáme otázkami jako *kde?*, *jak?*, *kolik?*, *proč?* apod. Na některá příslovečná určení se lze zeptat pouze pádovou otázkou. Od předmětu se příslovečná určení liší tím, že jsou, jak již bylo zmíněno, připojena adjunkcí, zatímco předmět je připojen rekcí – řídící větný člen se dá doplnit různě (např. *Vážil* ***sto*** *kilogramů. Vážil* ***hodně***.). Je-li možné řídící člen doplnit doplněními v různém tvaru, jde o příslovečné určení. Je-li u něj možné doplnění pouze v jednom tvaru, jde o předmět. U příslovečného určení lze na rozdíl od předmětu rozlišovat obecné sémantické třídy. Zatímco pozice předmětu je pozicí v zásadě pouze syntaktickou, u příslovečného určení můžeme mluvit o obecných třídách významu.

V roli příslovečného určení se může vyskytovat:

a) adverbium: *Najedl se až* ***doma****. Nedošel* ***daleko****.* ***Proč*** *tam jdeš?*

b) jméno: *Ztratil se* ***v lese****. Šel* ***pro nanuky****. Rozřízl to* ***nožem****. Přišel* ***s veselou****.*

c) infinitiv: *Odešel* ***nakoupit.*** *Poslal ho* ***otevřít.***

d) vedlejší věta: (i) uvozená vztažným slovem: *Šel* ***tam, kde ještě nikdy nebyl****. Otevři to* ***tím, co budeš mít po ruce***.; (ii) uvozená spojkou: ***Když***

***mu to vysvětlili**, uklidnil se. **Kdybys mu to řekl jasně**, neměl bys teď tyhle problémy. Odešli, **aby nás nerušili**.*

Z hlediska významu rozlišujeme tyto typy příslovečného určení:

a) Příslovečné určení **místa** označuje místo, ke kterému se vztahuje obsah vyjadřovaný řídícím členem. Ptáme se otázkami *kde?* (*Procházeli se **v parku**. **U okna** stála čínská váza.*), *odkud?* (*Přijeli **z dovolené**. Sundal **ze stěny** obraz.*), *kudy?* (*Dlouho šli vysokou **travou**. Provlékl nit **uchem** jehly.*), *kam?* (*Šel **k babičce**. Vysekal **do ledu** díru. Došli vždycky, **kam je nohy donesly**.*).
b) Příslovečné určení **času** vyjadřuje čas, ke kterému se vztahuje obsah vyjadřovaný řídícím členem. Ptáme se otázkami *kdy?* (*Odjel **před chvílí**. Přijdou nás navštívit **zítra**. **Když mu to řekli,** začal se vztekat.*), *odkdy?* (***Od listopadu** už budou přestěhovaní. Tohle cukroví je tu **od** minulých **Vánoc.***), *dokdy?* (*Nebudu moci odpovědět **do** příštího **pátku**. **Do ledna** to musí být hotové.*), *jak dlouho?* (*Pobyl tam **celé léto**. Trvalo to **čtyři týdny**.*), *jak často?* (***Každý týden** chodil cvičit aspoň **dvakrát**.*) atd.
c) Příslovečné určení **způsobu** vyjadřuje kvalitu obsahu vyjadřovaného řídícím členem. Ptáme se otázkami *jak?*, *jakým způsobem?*. Lze ho vyjadřovat přímo nebo srovnáním. Vyjádření přímo: *Díval se na ni **udiveně**. Četl **pozorně** celý text. Jeli **krokem**. Postupoval **protiprávně**. Jde si za svým **hlava nehlava**. Vyšívala, **jak nejrychleji mohla**.* Vyjádření srovnáním: *Zacházel s mečem **jako mistr**. Ležel **jak zabitý**. Vysvětlil mi to **jinak** než táta. Tvářil se, **jako by mu uletěly včely**. Vykračoval si, **jako by mu ulice patřila**. Udělal to **jinak,** než mu řekli.*
   Speciální případ představuje tzv. citativ: *Jmenuji se **Jan**. Volali na něj **Bruno**. Říkali jí **Lenko**.*
d) Příslovečné určení **míry** vyjadřuje kvantitu či intenzitu obsahu vyjadřovaného řídícím členem. Ptáme se otázkou *kolik?*, *jak moc?*. Lze ho vyjadřovat přímo, srovnáním nebo vyjádřením následku. Vyjádření přímo: *Zastavil **velmi** prudce. Byli už **trochu** unavení. Vstupenka stojí **pět** stovek. Náš Pavel měří dva **metry**. Byl **příliš** bohatý na to, aby rozuměl obyčejným lidem. Tyhle boty jsou **příliš** nové, než abych si je vzala na výlet.*
   Vyjádření srovnáním: *Pije **jak duha**. Je chytrá **jako opice**. Byla chytrá **jako sto** opic. Byli si podobní **jako vejce** vejci. Lže, **jako když tiskne**. Byl vyčerpaný, **jako by několik dní nejedl ani nespal**. **Kolikrát s ní mluvíš, tolikrát** dostaneš vynadáno.*
   Pojmenování míry nebo intenzity výsledkem/následkem (výsledek/následek nadměrné míry děje se označuje jako **účinek**): *Zpíval **až***

do ztráty *hlasu. Miloval ji* ***až za hrob****. Nenáviděli se* ***na smrt****. Zařvala* ***tak*** *hlasitě,* ***že se po ní všichni ohlédli****. Měla* ***tak*** *hezké nohy,* ***že málokdy zůstala bez obdivovatelů****. Udeřil do stolu* ***tak*** *silně,* ***že si málem nalomil kost****. Nevyznali se v tom* ***natolik, aby jim mohli hned odpovědět****. Byl příliš bohatý* ***na to, aby rozuměl obyčejným lidem****. Tyhle boty jsou příliš nové,* ***než abych si je vzala na výlet****.*

e) Příslovečné určení **prostředku** vyjadřuje prostředek, pomocí něhož se uskutečňuje děj vyjádřený řídícím větným členem. Ptáme se *čím?*, *pomocí čeho?* a u specifických typů také *podle čeho?*, *o co?*.
Lze rozlišovat několik podtypů (v rozborech nejsou vyžadovány):
   ea) příslovečné určení nástroje: *Uřízl to* ***nožem****. Opíral se* ***o hůl****. Ušila to* ***na*** *šicím* ***stroji****.*
   eb) příslovečné určení látky/materiálu: *Byl celý postříkaný* ***od vápna****. Voněla levným* ***mýdlem****. Přetřela to raději* ***dezinfekcí****.*
   ec) příslovečné určení prostředku: *Jeli tam* ***vlakem****. Tyhle součástky se sem dovážejí pouze* ***letecky****. Poslal to* ***po Janě.*** *Vyřešili to* ***domluvou/tím, že mu domluvili****. Dojali ho svým* ***přístupem****. Popálil se* ***o kamna****. Zakopl* ***o kámen****. Narazila se* ***o hranu*** *stolu.*
   ed) příslovečné určení měřítka: ***Podle barvy*** *očí se na otcovství spolehlivě usuzovat nedá. Spočítali to* ***podle*** *starých* ***tabulek****.* ***Podle konzistence*** *poznáš, jestli už to je hotové.*

f) Příslovečné určení **původu** vyjadřuje, co je východiskem pro vznik něčeho jiného nebo odkud něco pochází. Ptáme se *z čeho?*, *od koho?*. *Postavili dům* ***ze dřeva****. Ptáci se vyvinuli* ***z plazů****.* ***Z anarchistů*** *se postupně stávali usedlí otcové. Nedozvěděli se* ***od ní*** *nic užitečného. Tohle piano máme* ***po babičce****.*

g) Příslovečné určení **výsledku** vyjadřuje stav, jenž je výsledkem děje vyjádřeného v řídícím větném členu. *Rozemlel kámen* ***na prášek****. Seřadili se* ***do dvojstupu****. Stočila vlasy* ***do*** *pevného* ***uzlu.*** *Jiří dospěl* ***v muže****. Uvařil vejce* ***natvrdo****. Krajina se zbarvila* ***do šeda****.*

h) Příslovečné určení **původce děje** vyjadřuje, kdo je původcem děje vyjádřeného řídícím větným členem. Vyskytuje se pouze ve větách se sekundární diatezí (tedy ve větách, kde v pozici podmětu nestojí původce děje). Ptáme se *kým?*, *od koho?*. *Jeho věrný pes byl rozsápán* ***medvědem****. Byli pochváleni* ***od přednosty*** *stanice. Jana byla sužována* ***úzkostí.*** *Střecha byla poničena* ***vichřicí****.*

ch) Příslovečné určení **proživatele/nositele děje nebo stavu** vyjadřuje, kdo děj prožívá, případně kdo je nositelem stavu. *Matematika se* ***Petrovi*** *studovala dobře.* ***Babičce*** *se špatně chodí. Bylo* ***mi*** *zima. Moc se* ***mi*** *to líbilo.*

i) Příslovečné určení **prospěchu** vyjadřuje, v čí prospěch nebo neprospěch se děje to, co je vyjádřeno řídícím členem. *Narodil se **jim** syn. Došel **mámě** do obchodu pro mouku. Šlápl **kočce** na ocas. Počmáral **sestře** učebnici. Kručelo **jí** v břiše. **Sousedovi** se rozbilo auto. Leskla se **mu** pleš.*

j) Příslovečné určení **zřetele** vyjadřuje, se zřetelem (přihlédnutím) k čemu platí děj, stav nebo vlastnost označená řídícím větným členem; vlastnost, stav nebo děj se tak relativizuje. Ptáme se *s ohledem na co?*, *z jakého hlediska?*, *vzhledem k čemu?*.

Lze rozlišovat tři podtypy (v rozborech nejsou vyžadovány):

ja) příslovečné určení zřetelově vymezovací vymezuje oblast, vzhledem k níž platí děj, stav nebo vlastnost vyjádřená řídícím větným členem: ***Početně** je zcela převyšují. **Syntakticky** rozeberte následující souvětí. **Na omak** je materiál příjemný. **Ve věci** její **obžaloby** se ještě nic nerozhodlo. **Na řidiče** autobusu jezdí Petr moc nebezpečně. **V běhu** je Emil nejlepší. **Co se odpadů týče**, je to tu zařízeno poměrně efektivně. **Dětem** zněla ta hudba příjemně. Stal se **jim** postupně autoritou.*

jb) příslovečné určení zřetelově srovnávací označuje východisko srovnání: *Krkonoše jsou vyšší **než Jeseníky**. Pavla byla nejrychlejší **ze třídy**. **Ve srovnání s Ivou** uměla Eva číst rychleji. Bude to větší problém, **než si představuješ**.*

jc) příslovečné určení zřetelově autorizující označuje, kdo je původcem názoru, hodnocení: ***Podle Vojty** je tohle zbytečná námaha. **Podle** mého **názoru** jste mohl reagovat klidněji. Pes **pro mě** nejlepším přítelem rozhodně není.*

k) Příslovečné určení **průvodních okolností** vyjadřuje okolnosti, ve kterých se během děje nebo stavu nachází některý z účastníků tohoto děje nebo nositel stavu. *Čaj servírovala zásadně **ve** společenských **šatech.** Četla nejraději **vleže**. Odešel **bez rozloučení/aniž by se rozloučil**. Seděla mu **modelem.** Šel **s kamarády** na pivo. Petr seděl na lavičce **s** otevřenou **knihou**. Petr seděl na lavičce **s Lucií**.*

l) Příslovečné určení **příčiny** označuje jev, o kterém ze zkušenosti víme (nebo alespoň věříme), že vyvolává jiný jev (***Protože dorazil do práce pozdě**, nestihl se nasnídat*.) nebo opravňuje nějaké tvrzení (*Je to dobré řešení, **protože nám umožní hodně ušetřit***.). Příslovečné určení příčiny označuje děje nebo stavy, které jsou příčinou dějů, stavů nebo tvrzení pojmenovaných řídícím větným členem. Je primárně vyjadřováno větou vedlejší. Ptáme se na ně *proč?*, *kvůli čemu?*. *Nezvládl ten úkol, **protože byl na něj příliš mladý**. **Vzhledem k tomu, že se ještě nevyjádřili**, nemůžeme v jednání pokračovat. Byl pokárán **za to, že přišel pozdě**. Skákal*

radostí. *Zemřel* ***na tuberkulózu***. ***Pro nemoc*** *zavřeno*. ***Díky Petrovi*** *jsme to stihli včas*. *Tvojí* ***zásluhou*** *bude večeře bohatší*. *Pili* ***na žal***.

m) Příslovečné určení **přípustky** vyjadřuje příčinu, která platí, ale po níž nenastává očekávaný jiný jev (jde o příčinu neúčinnou). Základní otázkou je *navzdory čemu?*. ***Ačkoli se moc neučil****, testem nakonec prošel*. ***I když jsme ho nepozvali****, objevil se na party*. ***I přes*** *moje* ***námitky*** *si prosadil svou*. ***Navzdory*** *prudkému* ***lijáku*** *se vydali na procházku*. ***Ať do ní mluvíš jakkoli dlouho,*** *ničeho nedosáhneš*.

n) Příslovečné určení **účelu** označuje motiv nějaké činnosti čili to, s jakým záměrem se činnost uskutečňuje. *Začali běhat,* ***aby se udržovali v kondici***. *Rozhodli se už nevolat,* ***aby je nevzbudili***. *Přišel za ní,* ***aby se jí omluvil***. *Přišel se jí* ***omluvit***. ***Na usmířenou*** *jí dal kytici růží*. *Šel* ***pro pivo***. *Pili* ***na zdraví.***

o) Příslovečné určení **podmínky** vyjadřuje, na čem závisí/záviselo uskutečnění nějakého jevu (***Když mi dojdeš koupit olej****, udělám bábovku*. ***Kdybys mi býval došel koupit olej,*** *byla bych udělala bábovku*.), nebo vyjadřuje, že splnění nebo nesplnění určitého požadavku nemělo/nebude mít na uskutečnění dalšího jevu žádný vliv (***Ani když mi dojdeš koupit olej****, bábovku neupeču*. ***I kdybys mi došel koupit olej****, bábovku bych neupekla*. Lze určovat i jako přípustku.). Základní otázkou je *za jaké podmínky?*. ***Jestliže si nevezmeš kabát****, můžeš nastydnout*. ***Kdyby sis to lépe rozmyslela****, mluvila bys plynuleji*. ***Kdybych byla výmluvnější****, asi by si mě nevzal*. ***V případě požáru*** *se všichni shromáždíme před budovou*. ***Bez*** *tvé* ***pomoci*** *bychom to dnes nezvládli*. ***Když přidáme do směsi tuto kyselinu****, dojde k výbuchu*. (Je možné také určit jako příslovečné určení času.*)* ***Za deště*** *tam nechoď*. (Je možné určit také jako příslovečné určení průvodních okolností nebo času.)

p) Příslovečné určení **náhrady, zahrnutí a vyloučení** vyjadřuje zastoupení někoho někým/něčeho něčím, zahrnutí nějakého prvku vedle jiného prvku nebo vyloučení prvku z obecně pojmenované množiny. *Poslal* ***místo sebe*** *syna*. ***Kromě matematiky*** *měl rád ještě kreslení*. ***Kromě matematiky*** *neměl rád nic*.

4.1.4.5 Doplněk

Doplněk (atribut verbální) je větný člen, který označuje stav či vlastnost, kterou má někdo nebo něco, co je ve větě pojmenováno jménem, za děje, který je vyjádřen slovesem (nebo slovesným podstatným jménem či adjektivem). Významově tedy rozvíjí jak sloveso, tak jméno. Rozdíl mezi doplňkem a příslovečným určením způsobu nebo průvodních

okolností spočívá především v tom, že doplněk signalizuje svým tvarem shodu s některým jménem ve větě (*Petr se vrátil **unavený**. Eva se vrátila **unavená***.). Za doplněk se považují také vedlejší věty po slovesech smyslového vnímání (*Viděl ho, **jak odchází***.) a jim odpovídající infinitiv (*Viděl ho **odcházet***.). Také přechodník je v češtině vždy doplňkem. *Hodnotím tu práci **jako výbornou**. Eva seděla **zadumaná** v kuchyni. Zemřel **jako** vážený **muž**. Odešel **rozrušen.** Děti běhaly **bosy**. Zastihli jsme ho **nepřipraveného**. Doběhl **jako první**. Cítil se **malátný**. **Zpívajíc** vařila oběd. **Dostihnuvši** ho, velmi mu vylála. Otec tam pracuje **jako vrátný**. Šla mu **za kmotru**. Zvolili ho **prezidentem**. To jsi nakreslil **sám**?*

4.1.4.6 Přívlastek

Přívlastek (atribut) je větný člen, který závisí na podstatném jméně (nebo na takovém zájmeně či číslovce, která se syntakticky chová jako podstatné jméno) v jakékoli syntaktické pozici. Podle formy rozlišujeme přívlastek **shodný** a **neshodný**.

Přívlastek shodný se shoduje se svým jménem řídícím v pádě, čísle a rodě. Vyjadřuje se adjektivy (***černá** kočka*, ***rozlehlý** les*, ***zlomená** tužka*, ***spadlý** list*, ***necelý** milión*), adjektivními zájmeny (***náš** kocour*, ***ta** záležitost*), číslovkami (***dvě** jablka*, ***troje** hodiny*, *s **pěti** židlemi*, *o **šesti** městech*) nebo větou vztažnou (v ní se vztažné zájmeno shoduje s řídícím jménem v rodě a čísle, pád odpovídá funkci vztažného zájmena v příslušné vztažné větě: *Přišla mu kniha, **kterou si objednal***.). Přívlastek neshodný se neshoduje se svým řídícím substantivem. Některé neshodné přívlastky jsou ke svému řídícímu jménu připojeny rekcí, jiné adjunkcí. Rekcí jsou připojeny neshodné přívlastky např. v případech *let **ptáků***, *náchylnost **k nemocem***, *péče **o dítě***, *sbírka **Otokara Březiny***, *chalupa **mého otce***, *křídla **ptáků***, *dívka štíhlé **postavy***, *pytel **mouky***, *pět **židlí***, *šest **měst***. Adjunkcí připojené neshodné přívlastky sémanticky odpovídají příslovečným určením u sloves (místo: *dovolená **v zahraničí***, *dům **naproti***; čas: *bdění **do úsvitu***, *zásobování **za války***; způsob: *vejce **natvrdo***, *svatba **jako řemen***; míra: *radost **k zbláznění***, *křik **do ochraptění***; původ: *svíce **z vosku***, *dům **z cihel***; prostředek: *řezání **pilou***, *cesta **vlakem***; původce: *vyplavení spodní **vodou***, *sežrání **medvědem***; průvodní okolnosti: *kabát **s** velkými **knoflíky***, *hřiště **bez branek***; zřetel: *nadání **na matematiku***; příčina: *soud **kvůli korupci***; podmínka: *cestování **za deště***; přípustka: *úspěch **navzdory** velmi těžkým **podmínkám***; účel: *léky **proti bolesti***; atd.).

Jméno v nominativu jmenovacím (např. *Bydleli v hotelu **Praha**. Ten večer se opil džusem **Hello.** Na knize **Psohlavci** mi přijdou některé věci pozo-*

ruhodné.) je přívlastkem řídícího jména. Vzhledem k tomu, že se jedná o specifickou konstrukci, ve které stojí po jménu nominativ (a žádný jiný pád zde v tomto významu stát nemůže), určujeme vztah mezi řídícím jménem a jménem v nominativu jmenovacím jako determinaci a rekci.

Z hlediska funkce ve větě dělíme přívlastek na **restriktivní** (těsný) a **nerestriktivní** (volný). Přívlastek restriktivní zužuje význam podstatného jména, při jeho vynechání se zásadně porušuje původní význam věty (*Rozbité zrcadlo znamená sedm let neštěstí.* ≠ *Zrcadlo znamená sedm let neštěstí. Studenti, kteří se přihlásili do soutěže, přijdou na dvůr budovy.* ≠ *Studenti přijdou na dvůr budovy.*). Přívlastek nerestriktivní přináší doplňující informace o substantivu, při jeho vynechání se význam věty zásadně neporušuje (*Projeli rozlehlou plání. Projeli plání. Přišel k nám starosta vesnice, který je přítelem mého otce. Přišel k nám starosta vesnice.*).

Jestliže se u jména vyskytuje více shodných přívlastků, které postupně významově doplňují své řídící jméno (viz výklad k determinaci), říkáme, že jde o přívlastek postupně rozvíjející (např. ***můj nový jarní*** *kabát*).

4.1.5 Závislostní strom

Stavbu věty jednoduché z větných členů a vztahy mezi větnými členy budeme zachycovat ve formě závislostního stromu. Závislostní strom je graf složený z uzlů (bodů) a hran (spojnic mezi těmito body). Platí pro něj tyto vlastnosti:

a) každý uzel odpovídá jednomu větnému členu (kromě přísudku jmenného se sponou, který budeme zapisovat jedním uzlem pro sponové sloveso a druhým uzlem pro jmennou část přísudku);
b) hrany kreslené plnou čarou označují vztah závislosti mezi větnými členy (pro naznačení parataxe se užívá hran kreslených přerušovanou čarou);
c) graf je souvislý, tzn. mezi libovolnými dvěma uzly lze „přejít“ po hranách;
d) hrany jsou orientované (rozlišuje se mezi uzlem, ze kterého hrana vychází a do kterého vstupuje (odshora dolů)) a platí, že v grafu existuje právě jeden uzel, do kterého žádná hrana nevstupuje (kořen stromu, přísudek), do každého uzlu vstupuje právě jedna hrana (každý větný člen je závislý právě na jednom větném členu) a z uzlu vystupuje tolik hran, kolik větných členů daný větný člen řídí;
e) pořadí uzlů ve stromě odpovídá pořadí slov v analyzované větě;
f) patra stromu označujeme jako syntaktické úrovně.

V případě větných výpovědí bude vždy kořenem stromu přísudek. Podmět sice řídí tvar přísudku, ale přísudek je členem rozhodujícím o stavbě celé věty. Tato vlastnost je pro stavbu věty důležitější než pouhá formální shoda mezi podmětem a přísudkem, proto zachycujeme podmět jako závislý na predikátu.

Podmínku, že každý větný člen je závislý pouze na jednom větném členu, porušuje doplněk. Jeho závislost na slovese budeme značit závislostní hranou, jeho závislost na jméně budeme signalizovat přerušovanou čarou ke jménu, ke kterému se vztahuje.

Při rozboru budeme k uzlu vždy psát jméno větného členu, který daný uzel představuje; nevyjádřený větný člen napíšeme do závorky. K hranám budeme vkládat informaci o typu sémantického a formálního vztahu mezi členy. Sémantické vztahy budeme uvádět jako první a budeme je zkracovat velkým písmenem (P = predikace, D = determinace, K = koordinace, A = adordinace), formální vztahy budeme uvádět na druhém místě a značit malým písmenem (k = hypotaxe kongruence, r = hypotaxe rekce, a = hypotaxe adjunkce, p = parataxe).

Příklad rozboru věty jednoduché, v níž jsou pouze závislostní vztahy:
Děti během dopoledne podle návodu sestavily model záchranného vrtulníku.

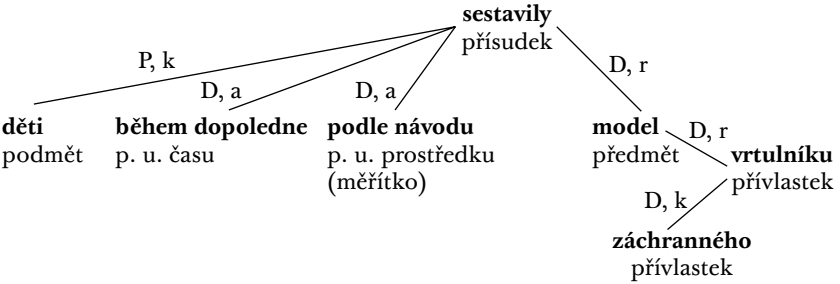

Jak už bylo řečeno, budeme členy ve formálním parataktickém vztahu zapojovat do stromu pomocí graficky odlišené hrany. Příklad viz níže. Mezi členy v parataktickém formálním vztahu budeme rovněž vkládat oboustrannou rovnou šipku, k níž doplníme formální i sémantickou charakteristiku jejich vztahu. Mezi části přívlastku postupně rozvíjejícího budeme vkládat rovnou jednostrannou šipku, tentokrát však jen s významovou charakteristikou vztahu, forma je dána jednoznačně řídícím substantivem.

Příklad rozboru věty jednoduché, v níž se vyskytuje i souřadnost:
Děda a babička jeli vlakem na nákup do Vrchlabí, nejbližšího většího města.

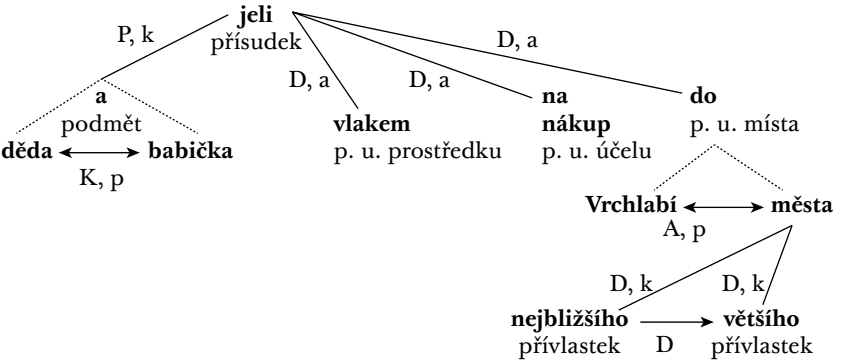

Příklad rozboru věty jednoduché s doplňkem (jeho vztah k substantivu je signalizován přerušovanou čarou) a splývavě vyjádřenou adordinací.

Starosta Rybitví Daniel Vávra se toho dne vrátil domů unavený.

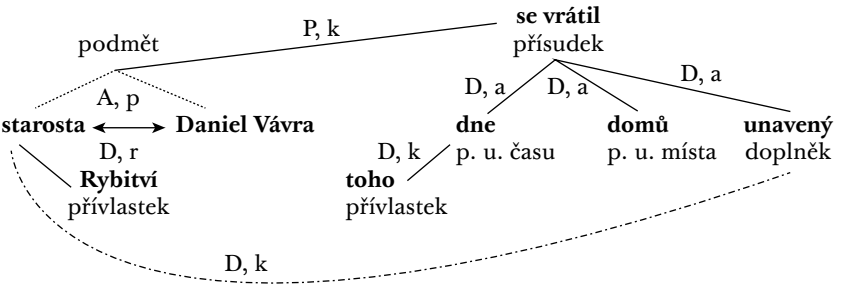

Příklad rozboru věty s číslovkami a přísudkem verbonominálním.

Pět holek bylo upřímně nadšených z několika párů obnošených bot.

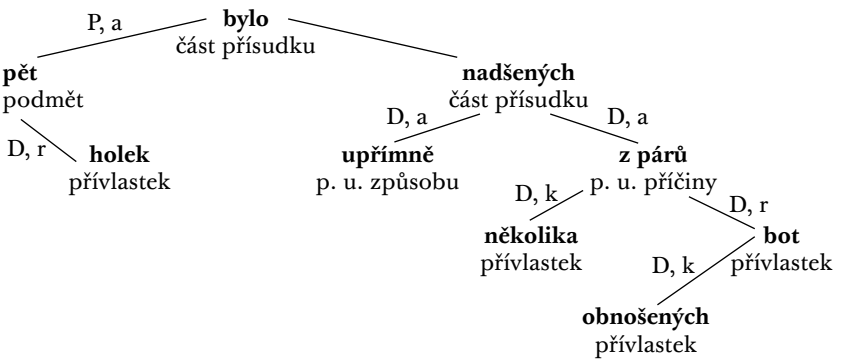

Příklad rozboru věty s verbonominálním přísudkem a rekčním adverbialiem.

Pro něj bude dobré najít si tady samostatné bydlení.

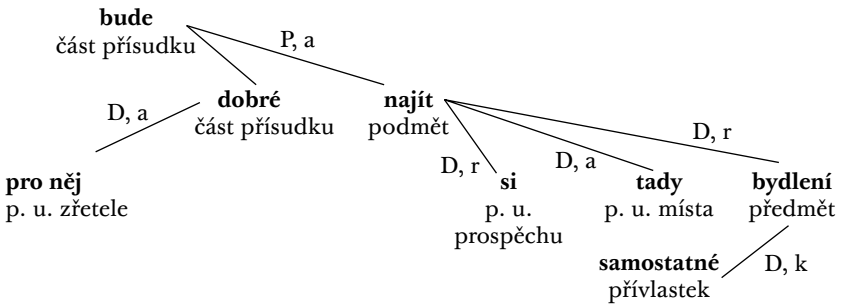

4.2 Souvětí

4.2.1 Souvětí podřadné a souřadné

Spojováním vět vznikají dva formální typy souvětí:

a) **Souvětí podřadné** (hypotaktické) představuje takové spojení vět, ve kterém pouze jedna z vět není řízena žádnou jinou větou. Této větě říkáme hlavní, ostatní označujeme jako vedlejší. Větu vedlejší poznáme tak, že nemůže stát v textu samostatně bez své věty řídící (je-li jejich oddělení vůbec možné, vnímáme ho jako parcelaci – *Nakonec nepřišel. Protože byl nemocný*.). Obvykle platí, že vedlejší věty fungují jako větné členy svých vět řídících. Proto jsme je probírali v souvislosti s větnými členy (viz výše). Existují ale také vedlejší věty, které roli větných členů svých řídících vět neplní – jsou to vedlejší věty, které významově odpovídají koordinaci nebo adordinaci. Nebudeme je zde probírat v úplnosti, pouze na jejich existenci upozorníme. Např. věty vedlejší spojkové v následujících třech souvětích uvádějí fakta, která jsou dávána do protikladu s fakty uvedenými ve větách hlavních. ***Zatímco s mámou mluví Ema francouzsky****, s tátou se baví zásadně česky.* ***Jestliže dcera byla hádavá****, s matkou už nebylo vůbec k vydržení. V poločase Tygři vedli,* ***aby v druhé půli tragicky prohráli.*** Formálně jsou to tedy věty vedlejší, významově se jedná o odporovací vztah (typ koordinačního významu, viz níže). Podobné jsou i následující vedlejší věty vztažné: *Na vandrech v mládí potkal kamarády,* ***se kterými se pak často a rád scházel celý život****. Měl velkou radost z vláčku,* ***který však po čase přestal fungovat****.* Formálně jde o vedlejší věty, ale významově o koordinaci:

v prvním souvětí o vztah slučovací, v druhém o odporovací. Příkladem vedlejší věty, která je se svou větou řídící v adordinačním vztahu (konkrétně ve vztahu specifikace), je vedlejší věta v následujícím souvětí: *Manchester rozdrtil Spartu naprosto hravě,* ***když na vlastním hřišti vyhrál 5:0****.*

b) **Souvětí souřadné** (parataktické) je takové souvětí, v němž existují alespoň dvě věty hlavní.

4.2.2 Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami

Souřadně spojené mohou být jak věty hlavní, tak věty vedlejší. Mezi souřadně spojenými větami se vyskytují významové vztahy koordinační, determinační a adordinační.

Mezi **koordinační** patří následující vztahy:

a) **Vztah slučovací** existuje mezi větami, které se k sobě přiřazují bez další významové charakteristiky. Základním spojovacím prostředkem je *a* a vícedílné spojovací výrazy jako *jednak – jednak*, *hned – hned*, *za prvé – za druhé – za třetí* apod. ***Jednak*** *mi o tom nikdo nic neřekl* ***a jednak*** *se mi do toho nechce. Půjdeš tam v pondělí* ***a*** *ukážeš jim tuhle propustku.*

b) **Vztah odporovací** se vyskytuje mezi větami, jejichž obsahy jsou v nesouladu, vyjadřuje se rozpor mezi očekávaným a skutečně platným obsahem, tvzení neplatné se nahrazuje platným, nebo se obsahy vět kladou do protikladu. Základními spojovacími prostředky jsou *ale*, *avšak*, *však*, *ovšem* apod. *Přišel čtvrt hodiny před přednáškou,* ***ale*** *stejně jsme začali pozdě. Všechno měl dobře připravené, posluchači* ***však*** *spokojeni nebyli. Nešel s ní na procházku, věnoval se studiu. Nešel s ní na procházku,* ***nýbrž*** *se věnoval studiu. Nečetl až do noci,* ***ale*** *skončil včas. Nečetl až do noci,* ***naopak*** *skončil včas. Na horách svítilo slunce,* ***ale*** *v údolích byly studené mlhy. Eva se má moc dobře,* ***naproti tomu*** *Jan je dost nespokojený.*

c) **Vztah alternativní** se vyskytuje mezi větami, v nichž se vyjadřují alternativní obsahy. Typickou spojkou je zde *nebo*. (Z hlediska interpunkce existují dva typy tohoto vztahu: první je v odborné literatuře nazýván silně vylučovací nebo vylučovací a odděluje se čárkou, druhý je nazýván slabě vylučovací nebo slučovací a čárkou se neodděluje. Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že první vztah staví alternativy proti sobě do protikladu, kdežto druhý je staví vedle sebe jako eventuality. V otázkách je tento rozdíl doprovázen rozdílem v intonaci: *Dáš si čaj, nebo kávu? ≈ Který z těchto dvou nápojů si vybereš? × Dáš si čaj nebo kávu? ≈ Dáš si něco teplého k pití?* V syntaktickém rozboru není odlišování těchto významů vyžadováno.) *O víkendu jsme pouštěli draky nebo se jen*

tak procházeli. Můžeš si jídlo přisolit nebo připepřit. Budeš tu přespávat, nebo pojedeš domů?

d) **Vztah stupňovací** se vyskytuje mezi větami, v nichž se v druhé větě vyjadřuje obsah, který svou mírou překračuje očekávání dané obsahem věty první. Spojovací prostředky jsou *dokonce*, *nadto*, *nejen – ale i* apod. *Nikdy ho neměla ráda, **dokonce** se na něj ani nepodívala, když vcházel každé ráno do místnosti. Marek **nejen** posekal trávník, **ale taky** umyl všechno nádobí.*

Jediným **determinačním** vztahem, který je pravidelně vyjadřován mezi paratakticky spojenými větami, je **vztah příčiny a důsledku**. Spojovací prostředky tohoto vztahu se dělí na dvě skupiny: jedna skupina (např. *proto*, *tak*, *takže*, *tedy*) stojí vždy v části textu, kde se vyjadřuje důsledek (*Byl nemocný, a proto nemohl přijít na večírek.*), druhá skupina (*neboť*, *vždyť*, *totiž*) naproti tomu stojí vždy v části textu, kde se vyjadřuje příčina (*Nemohl přijít na večírek, neboť byl nemocný.*). Za povšimnutí stojí, že spojka se vyskytuje vždy ve druhé větě na rozdíl od příslovečného určení příčiny, které je možné vedlejší větou vyjádřit jak před větou hlavní, tak po ní (*Protože byl nemocný, nemohl přijít na večírek. Nemohl přijít na večírek, protože byl nemocný.*).

Dále lze mezi paratakticky spojenými větami v rámci determinačních vztahů vyjadřovat také vztah podmínky: ***Pořádně trénuj**, a máš šanci vyhrát. Máš šanci vyhrát, ale **musíš pořádně trénovat**. **Pořádně trénuj**, jinak nemáš šanci vyhrát. **Pořádně trénuj**, nebo nevyhraješ.* nebo vztahy časové: *Sbírali houby a pak se šli koupat. Děti si hrály na písku a maminky si mezitím povídaly*. (Vztahy mezi větami v těchto parataktických souvětích je možné interpretovat také jako koordinační podle typů uvedených výše.)

Pro **adordinační** vztahy v souvětí stejně jako pro adordinační vztahy mezi větnými členy platí, že se podobný/stejný obsah vyjadřuje dvakrát. Mezi vztahy adordinační patří tyto vztahy (v rozborech není odlišování jednotlivých typů adordinačního vztahu vyžadováno):

a) **Vztah specifikace** se vyskytuje mezi větami, v nichž se v první větě uvádí nějaké obecné tvrzení a v druhé potom detaily k tomuto tvrzení. Pro tento vztah nemá čeština typický spojovací výraz, často se signalizuje pouze interpunkčním znaménkem (dvojtečkou nebo pomlčkou). *Vyřešil situaci velmi chytře: nejdříve vychválil jejich firmu do nebe a až potom přišel se zlepšujícími návrhy. Bude tam o nás dobře postaráno – mám zajištěnou plnou penzi a o úklid se stará majitel objektu.*

b) **Vztah exemplifikace** se vyskytuje mezi větami, v nichž se v druhé větě uvádí příklad k obecnému tvrzení ve větě první. Typickým spo-

jovacím prostředkem je *například*. *Problémy budeme řešit individuálně,* ***například*** *vašemu Markovi co nejdříve seženeme sponzora na zakoupení výstroje. Vypadá to, že se budou muset snažit:* ***např.*** *Maďarsko muselo slíbit urychlené řešení otázky národnostních menšin.*

c) **Vztah generalizace** se vyskytuje mezi větami, v nichž se v druhé větě obecně shrnuje to, co bylo v první části souvětí řečeno detailně. Typickým spojovacím prostředkem je *prostě* nebo *krátce řečeno*. *Nesl jsem balíky na poštu, měl jsem dvě schůzky, napsal jsem další část té povídky a pak jsem byl na angličtině,* ***prostě*** *jsem měl celkem náročný den.*

d) **Vztah ekvivalence** se vyskytuje mezi větami, jejichž obsah je v podstatě totožný. Čistá ekvivalence není v textech častá. Užívají se pro ni spojovací prostředky *čili*, *neboli*, *jinými slovy* apod. *Tato jednotka zasahuje pouze proti teroristické akci* ***neboli*** *je oprávněna zakročit pouze při dopředu připravených násilných činech s politickým charakterem.*

4.2.3 Schematické znázornění stavby souvětí

Stavbu souvětí budeme zachycovat schématem, v němž věty v parataktickém vztahu budou psány vedle sebe a bude mezi ně vloženo pojmenování jejich sémantického vztahu a věty v závislostním vztahu budou psány pod své věty řídící. Věty budeme číslovat postupně podle jejich výskytu v souvětí. Pořadí symbolů pro věty (H pro větu hlavní, V pro větu vedlejší) bude ve schématu odpovídat pořadí vět v souvětí. Části vět, do kterých je vložena jiná věta/jiné věty, budeme označovat písmeny a, b, c atd. podle počtu částí. U vět v závislostním vztahu budeme jejich typ určovat slovně podle jejich větněčlenské platnosti. Pro zachycení sémantického vztahu mezi paratakticky spojenými větami budeme používat symboly, které popisuje následující tabulka.

symbol	vztah
+	slučovací
×	odporovací
v	alternativní
⌐	stupňovací
→ ←	vztah příčiny a důsledku (šipka vede k části, kde se vyjadřuje důsledek)
≡	adordinační

Všechny popsané skutečnosti jsou ilustrovány na následujícím příkladu:

Když přišla domů (V1), *zjistila* (H2), *že nikdo z těch* (V3a), *kteří jí slíbili pomoc* (V4), *ještě nedorazil* (V3b), *a tak se rozhodla* (H5), *že začne s vařením sama* (V6), *protože už bylo dost hodin* (V7) *a večeře měla být tentokrát velmi slavnostní* (V8).

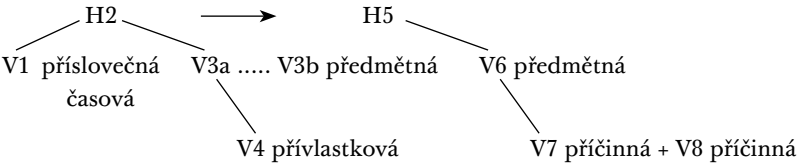

Při rozboru vět, v nichž se vedle sebe vyskytuje více spojovacích výrazů patřících k různým větám, nebudeme při číslování pořadí vět první spojku považovat za začátek věty, zatímco vztažné slovo za začátek věty považovat budeme. Rozdíl ukazují následující dvě souvětí. V prvním z nich není spojka *že* považována za začátek věty, věta začínající *když* je pojímána jako druhá věta v souvětí. V druhém souvětí je vztažné zájmeno *která* považováno za začátek vedlejší věty, věta připojená spojkou *když* je pojímána jako třetí věta v souvětí. Tento rozdíl odráží skutečnost, že vztažná slova jsou větnými členy svých vět, zatímco spojky větnými členy svých vět nejsou.

Zapomněl (H1), *že když přišel domů takhle pozdě* (V2), *bude si muset něco uvařit sám* (V3).

Vzpomněl si na svoji ženu (H1), *která* (V2a), *když byla spokojená* (V3), *podupávala podobným způsobem jako tato paní* (V2b).

Při rozboru souvětí, v nichž se vyskytuje vedlejší věta a mezi touto větou vedlejší a její větou řídící se vyjadřuje některý z koordinačních významů nebo význam adordinační, zachycujeme tento význam u věty vedlejší, jak ukazují následující příklady.

Zatímco s mámou mluví Ema francouzsky, s tátou se baví zásadně česky.

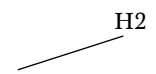

Na vandrech v mládí potkal kamarády, se kterými se pak často a rád scházel celý život.

4.2.4 Syntaktický rozbor útvarů s přímou řečí

Při rozboru útvarů tvořených přímou řečí (značenou či neznačenou uvozovkami) a uvozovací větou je možno postupovat dvojím způsobem. První vychází z faktu, že části takového útvaru představují promluvení různých účastníků komunikační situace a neobsahují žádné signály závislosti (podřadicí spojovací prostředky). Zmíněný útvar se v tomto případě považuje za textové spojení, ne za souvětí. Obě části (přímá řeč i uvozovací věta) jsou analyzovány zvlášť (tento způsob řešení vychází z Hrbáčkova *Nárysu textové syntaxe spisovné češtiny*). Druhý způsob řešení vychází z faktu, že sloveso uvozovací věty vyžaduje/umožňuje doplnění předmětem, a celý útvar se považuje za podřadné souvětí (tento způsob řešení vychází z přístupu Pražského závislostního korpusu (PDT)). Obě řešení ukazují následující příklady.

„Nikdo nenutil fanoušky, aby šplhali na pódium," odpověděl rozezlený zpěvák.

Řešení podle Hrbáčka:

„Nikdo nenutil fanoušky (H1)*, aby šplhali na pódium,* (V2)*" odpověděl rozezlený zpěvák* (nezapočítává se jako věta).

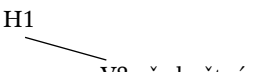

Řešení podle PDT:

„Nikdo nenutil fanoušky (V1)*, aby šplhali na pódium,* (V2)*" odpověděl rozezlený zpěvák* (H3).

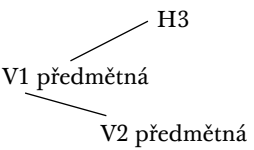

Dosud neznámá fotografie mladé princezny Diany z doby, kdy byla ještě Dianou Spencerovou, se vydražila ve Spojených státech v přepočtu zhruba za 350 000 Kč, uvedla agentura AP.

Řešení podle Hrbáčka:

Dosud neznámá fotografie mladé princezny Diany z doby (H1a)*, kdy byla ještě Dianou Spencerovou* (V2)*, se vydražila ve Spojených státech v přepočtu zhruba za 350 000 Kč* (H1b)*, uvedla agentura AP* (nezapočítává se jako věta).

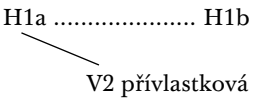

Dosud neznámá fotografie mladé princezny Diany z doby (V1a)*, kdy byla ještě Dianou Spencerovou* (V2)*, se vydražila ve Spojených státech v přepočtu zhruba za 350 000 Kč* (V1b)*, uvedla agentura AP* (H3).

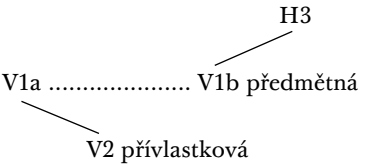

4.3 Příklad syntaktického rozboru

Úkoly:
1. Spočítejte, kolik je v textu vět a kolik výpovědí.
2. Stavbu všech vět jednoduchých zachyťte závislostním stromem, určete větněčlenskou platnost uzlů a k hranám připište sémantické a formálně syntaktické vztahy.
3. Stavbu souvětí znázorněte schematicky.
4. U zvýrazněných slov určete jejich větněčlenskou platnost.

USA vrátily Peru poslední předměty odvezené z Machu Picchu.

Do Peru dorazily poslední předměty ***z*** *posvátné* ***pevnosti*** *Inků* ***Machu Picchu****, které odtud odvezli američtí archeologové a* ***jež*** *se USA zavázaly vrátit zpět do země* ***původu****. Američané tak navrátili Peruáncům* ***celkem asi třicet pět*** *tisíc* ***artefaktů****, které měla dlouhá léta* ***v držení*** *americká Yaleova univerzita.*

Podle zpravodajského serveru BBC poslední zásilka incké keramiky a dalších předmětů dorazila do města Cuzco včera. Nejlepší kusy celé kolekce budou nyní vystaveny ve zdejším muzeu.

Dohodu o návratu archeologického bohatství podepsali Američané s Peruánci v roce 2010. Toto datum má i jistý symbolický ***význam****: dohoda byla* ***totiž*** *podepsána rok* ***před*** *stým* ***výročím*** *objevení incké* ***pevnosti****,* ***skrývající se*** *dlouhá léta* ***před světem*** *vysoko* ***v Andách****. Západ se* ***o poloze*** *Machu Picchu, postaveného* ***Inky ve*** *13.* ***století,*** *poprvé dozvěděl* ***díky*** *americkému* ***archeologovi Hiramu Binghamovi****,* ***který na ruiny*** *narazil v roce 1911. Všechny vykopávky pak odtud začaly* ***mířit*** *do archivů americké univerzity,* ***kde*** *Bingham přednášel.*

I když první dvě části nálezů dostali Peruánci zpět už vloni, na vystavení ***artefaktů*** *si bude muset veřejnost ještě nějakou* ***dobu*** *počkat. Celkově však můžeme konstatovat, že* ***s ohledem na*** *běžnou* ***praxi*** *je potěšitelné, že* ***k procesu*** *spravedlivého* ***vyrovnání*** *vůbec došlo.*

(upraveno z: http://www.ceskenoviny.cz/kultura/zpravy/usa-vratily-peru-posledni-predmety-odvezene-z-machu-picchu/865194)

1. V textu je 20 vět a XII výpovědí.

USA vrátily Peru poslední předměty odvezené z Machu Picchu (1, I).

Do Peru dorazily poslední předměty z posvátné pevnosti Inků Machu Picchu (2), které odtud odvezli američtí archeologové (3) a jež se USA zavázaly vrátit zpět do země původu (4, II). Američané tak navrátili Peruáncům celkem asi třicet pět tisíc artefaktů (5), které měla dlouhá léta v držení americká Yaleova univerzita (6, III).

Podle zpravodajského serveru BBC poslední zásilka incké keramiky a dalších předmětů dorazila do města Cuzco včera (7, IV). Nejlepší kusy celé kolekce budou nyní vystaveny ve zdejším muzeu (8, V).

Dohodu o návratu archeologického bohatství podepsali Američané s Peruánci v roce 2010 (9, VI). Toto datum má i jistý symbolický význam (10, VII): dohoda byla totiž podepsána rok před stým výročím objevení incké pevnosti, skrývající se dlouhá léta před světem vysoko v Andách (11, VIII). Západ se o poloze Machu Picchu, postaveného Inky ve 13. století, poprvé dozvěděl díky americkému archeologovi Hiramu Binghamovi (12), který na ruiny narazil v roce 1911 (13, IX). Všechny vykopávky pak odtud začaly mířit do archivů americké univerzity (14), kde Bingham přednášel (15, X).

I když první dvě části nálezů dostali Peruánci zpět už vloni (16), na vystavení artefaktů si bude muset veřejnost ještě nějakou dobu počkat (17, XI). Celkově však můžeme konstatovat (18), že s ohledem na běžnou praxi je potěšitelné (19), že k procesu spravedlivého vyrovnání vůbec došlo (20, XII).

2. Závislostní stromy vět jednoduchých:

USA vrátily Peru poslední předměty odvezené z Machu Picchu.

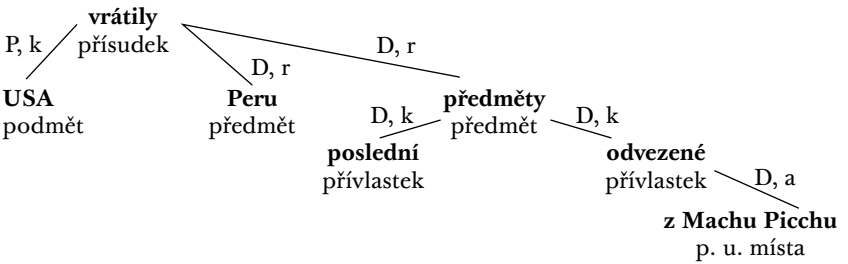

Podle zpravodajského serveru BBC poslední zásilka incké keramiky a dalších předmětů dorazila do města Cuzco včera.

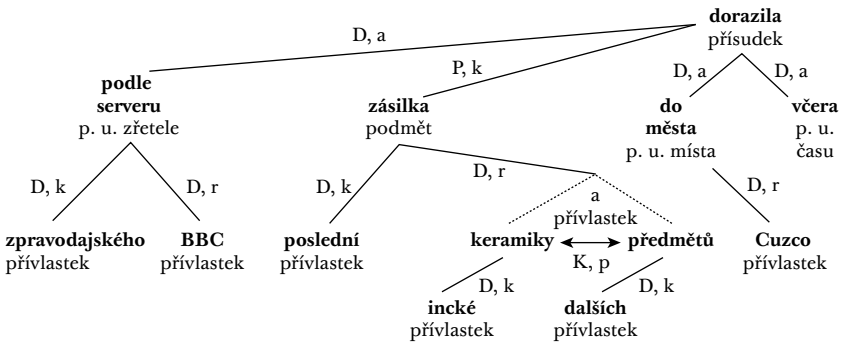

Nejlepší kusy celé kolekce budou nyní vystaveny ve zdejším muzeu.

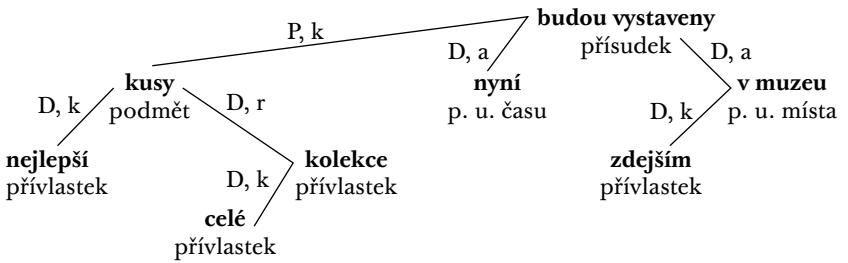

Dohodu o návratu archeologického bohatství podepsali Američané s Peruánci v roce 2010.

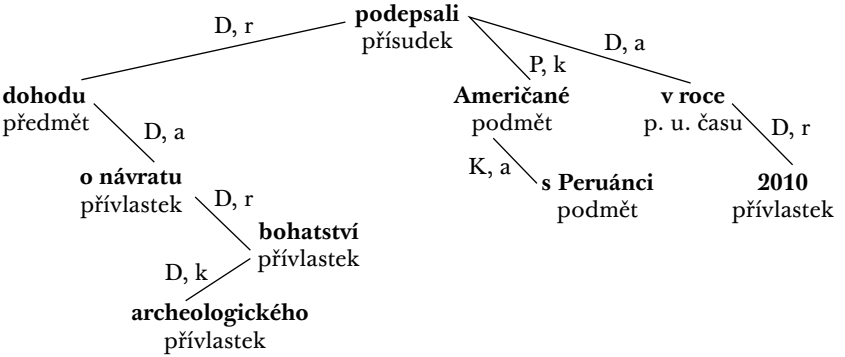

3. Schematicky zachycená stavba souvětí:

Do Peru dorazily poslední předměty z posvátné pevnosti Inků Machu Picchu, které odtud odvezli američtí archeologové a jež se USA zavázaly vrátit zpět do země původu.

H1

V2 přívlastková + V3 přívlastková

Američané tak navrátili Peruáncům celkem asi třicet pět tisíc artefaktů, které měla dlouhá léta v držení americká Yaleova univerzita.

H1

V2 přívlastková

Toto datum má i jistý symbolický význam: dohoda byla totiž podepsána rok před stým výročím objevení incké pevnosti, skrývající se dlouhá léta před světem vysoko v Andách.

H1 ← H2

Západ se o poloze Machu Picchu, postaveného Inky ve 13. století, poprvé dozvěděl díky americkému archeologovi Hiramu Binghamovi, který na ruiny narazil v roce 1911.

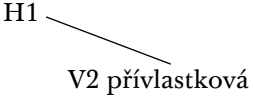

Všechny vykopávky pak odtud začaly mířit do archivů americké univerzity, kde Bingham přednášel.

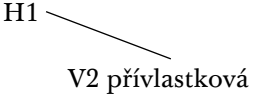

I když první dvě části nálezů dostali Peruánci zpět už vloni, na vystavení artefaktů si bude muset veřejnost ještě nějakou dobu počkat.

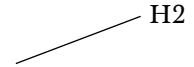

Celkově však můžeme konstatovat, že s ohledem na běžnou praxi je potěšitelné, že k procesu spravedlivého vyrovnání vůbec došlo.

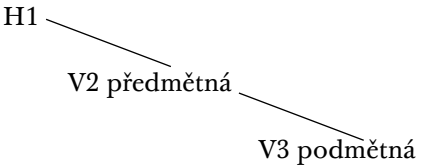

4. U zvýrazněných slov určete jejich větněčlenskou platnost.

Do Peru dorazily poslední předměty ***z*** *posvátné* ***pevnosti*** *Inků* ***Machu Picchu****, které odtud odvezli američtí archeologové a* ***jež*** *se USA zavázaly vrátit zpět do země* ***původu****. Američané tak navrátili Peruáncům celkem asi* ***třicet pět tisíc artefaktů****, které měla dlouhá léta* ***v držení*** *americká Yaleova univerzita.*

Podle zpravodajského serveru BBC poslední zásilka incké keramiky a dalších předmětů dorazila do města Cuzco včera. Nejlepší kusy celé kolekce budou nyní vystaveny ve zdejším muzeu.

Dohodu o návratu archeologického bohatství podepsali Američané s Peruánci v roce 2010. Toto datum má i jistý symbolický ***význam****: dohoda byla* ***totiž*** *podepsána rok* ***před*** *stým* ***výročím*** *objevení incké* ***pevnosti****,* ***skrývající se*** *dlouhá léta* ***před světem*** *vysoko* ***v Andách****. Západ se* ***o poloze*** *Machu Picchu, postaveného*

***Inky ve** 13. **století,** poprvé dozvěděl **díky** americkému **archeologovi Hiramu Binghamovi**, **který na ruiny** narazil v roce 1911. Všechny vykopávky pak odtud začaly **mířit** do archivů americké univerzity, **kde** Bingham přednášel.*

*I když první dvě části nálezů dostali Peruánci zpět už vloni, na vystavení **artefaktů** si bude muset veřejnost ještě nějakou **dobu** počkat. Celkově však můžeme konstatovat, že **s ohledem na** běžnou **praxi** je potěšitelné, že **k procesu** spravedlivého **vyrovnání** vůbec došlo.*

z pevnosti – přívlastek
Machu Picchu – přívlastek
jež – předmět
původu – přívlastek
třicet pět tisíc – předmět
artefaktů – přívlastek
v držení – součást přísudku *měla v držení*
význam – předmět
totiž – není větným členem
před výročím – p. u. času
pevnosti – přívlastek
skrývající se – přívlastek
před světem – předmět
v Andách – p. u. místa
o poloze – předmět
Inky – p. u. původce děje
ve století – p. u. času
díky archeologovi – p. u. příčiny
(díky) Hiramu Binghamovi – p. u. příčiny (adordinace s členem *díky archeologovi*)
který – podmět
na ruiny – předmět
mířit – součást přísudku *začaly mířit*
kde – p. u. místa
artefaktů – přívlastek
dobu – p. u. času
s ohledem na praxi – p. u. zřetele
k procesu – předmět
vyrovnání – přívlastek

Literatura

ČECHOVÁ, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.

DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (ed.) (1987): *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha: Academia.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.

HRBÁČEK, Josef (1994): *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (ed.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

MIKULOVÁ, Marie, a kol. (2008): *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Referenční příručka*. Praha: ÚFAL.

ŠMILAUER, Vladimír (1966): *Novočeská skladba*. Praha: SPN.

Cvičení

1. Najděte podmět a přísudek:
1. Nebylo jim do zpěvu. 2. Zpívat vrána rozhodně neuměla. 3. Dvanáct měsíčků sedělo kolem ohně. 4. To je ale zápach! 5. Kapalo jí za krk. 6. Naučit se na zkoušku nebylo tak těžké. 7. Hodláš vůbec dneska přijít domů? 8. Byl okouzlen její skromností. 9. Jeho návrh bychom měli vzít v potaz. 10. Psíček udělal hop na gauč. 11. Pomalu začínalo zapadat slunce. 12. Kdo tam všechno byl? 13. Za devatero horami a devatero řekami leželo království. 14. Babička se na promoci vnučky dala ostříhat. 15. Devět dračích hlav se sápalo na Bajaju. 16. Nezbylo jim vůbec nic. 17. *Peče* patří do první slovesné třídy. 18. Přece není tak těžké alespoň mu poděkovat. 19. Proti tomu žádné námitky nejsou. 20. Hlásili na víkend kroupy. 21. Jak se ti bydlí v novém bytě? 22. Ona na večírky moc není. 23. Měl bys tam zavolat ještě dnes. 24. Neuškodí nám občas se trochu projít. 25. Děti se nesmí ládovat jen sladkostmi. 26. Jéé, to autíčko je na klíček! 27. Žabka žbluňk do rybníka. 28. Přála bych si stát se novinářkou. 29. Nebylo o tom pochyb. 30. Nemusel jsi na ni tolik křičet.

2. Najděte ve větách všechna příslovečná určení a určete jejich druh:
Náhodou se u mého pokusu o sebevraždu ocitl tenhle muž. Bez ohlížení sveřepě kráčel pořád přímo vpřed s rukama zabořenýma do kapes svrchníku. Z kousků látek pro něj ušila krásnou deku. Svůj úspěch poměřoval jako každý týden za poslední rok počtem nových zaměstnanců. Poznávali se podle složitého tetování na vnitřní straně zápěstí. Samým překvapením mě dokonce úplně zapomněl pozdravit. Kroužili kolem něj jako dva hladoví supi. Pro zahraniční verze ruské klasiky je těžké získat si uznání právě v Rusku. Naučil se být šťastný i s kontem na nule. I na New York je deset mrtvých kvůli předávkování heroinem za týden tragická bilance. Mně se to tedy rozhodně nelíbí ani trochu. Následoval jsem ho přes celou

restauraci až k našemu stolu, stojícímu u prosklené stěny. Jeho jméno bylo namícháno podobně jako jeho chromozomy. Všechny stromy skláněly větve pod tíhou sněhu. Třásla se zimou. Mluvil s nimi o tom nejméně tři hodiny. Podle politických názorů jeho otce se už ve světě dávno orientovat nedalo. Byla velmi jazykově nadaná. K útěku stačilo teď jen otevřít zámek dvěma zahnutými vlásenkami, půjčenými od jejich služebné. Nerad se díval lidem do očí, zvlášť ženám. Navzdory pozdní hodině odešel z večírku ještě nakupovat. Dobře znají sovětské filmové zpracování Anny Kareniny z roku 1967, v němž řasami mává Taťjana Samojlovová. Pro její drobný vzhled na ni vždycky volali Pískle. Raději to vyřešil bonboniérou jako v tom vtipu o policajtech na pohřbu. Břidlice ráda obrůstá mechem. Jednání probíhala v přátelském duchu. Od svého bratrance ještě nikdy nic takového neslyšeli. Poslední vystoupení má naplánované na čtvrtek, kdy vystoupí v univerzitním kampusu v Bohunicích. Při v podstatě přátelském zápolení mu jeho spolužák loktem vyrazil dva zuby. Petra se bál víc než Martina. Být pokousán od medvěda není žádný vzrušující zážitek. Nakonec jim nezbylo než vymáhat svoje pohledávky soudně. Ostříhala si vlasy nakrátko. V případě vyhlášení poplachu použijte postranní schodiště. Obilí svazovali do snopů. Ten den šli až do zemdlení. Až na Tondu se tehdy v Alpách vybourali všichni. Touto branou se dalo procházet pouze se svolením královny. Vylezl odtamtud celý od medu.

3. Syntaktickou stavbu věty jednoduché zachyťte závislostním stromem. K uzlům připište větné členy, k hranám doplňte sémantické i formální syntaktické vztahy:

1) Mravenečník urputně doloval jazykem z mraveniště večeři.
2) Veverka svůj sběr žaludů zhodnotila jako velmi povedený.
3) Pro jetel sousedova koza vylezla s chutí až na horní okraj plotu.
4) I přes tatínkův zákaz sežral o Vánocích náš pes Placka z radosti mísu cukroví.
5) Liška vytrhla nepozorné strace ze zobáku kousek sýra.
6) Pro hrabáče kapského není těžké prospat celý den v očekávání noční výpravy za termity.
7) Po dlouhém letu přes moře se čápi vraceli unavení domů.
8) V zoo umývali tři hodiny skupinku nosálů pokousaných od blech dezinfekčním šampónem.

4. Stavbu následujících vět zachyťte závislostním stromem. K uzlům připište informaci o jejich větněčlenské platnosti, k hranám sémantické i formální syntaktické vztahy:

Bylo zvláštní a téměř nepřístojné hovořit zde o válce.
Vzhledem ke svému věku a bohatství toho už nejspíš moc nepotřebuje.
Díky vaší naivitě se mu podařilo vnutit vám svůj model chování velmi rychle.
Pes Tom se našel promoklý a zbědovaný přede dveřmi nechvalně známého hanbince zvaného Klub Chloé.
Odklepávajíce popel z cigaret do plechovky, diskutovali o Bohu a nesmrtelnosti člověka jako staří přátelé.
Rozhodl se přestat se snažit se s nimi dohodnout kvůli mnoha daňovým nesrovnalostem v jejich dokumentaci.
Naši touhu vykonávat povolání v mnohem vyšším postavení než naše rodina možná brzdí naše výchozí společenské postavení.
Obklopeni spirálami kouře seděli na hromadě matrací potažených zeleným voskovaným plátnem uprostřed prázdného sálu.
Unikátní medaile s portrétem výtvarníka Zdeňka Milera na lícové straně a postavičkou Krtka a jeho přátel na straně rubové bude předmětem charitativní aukce.

5. K uvedeným hlavním větám doplňte co nejvíce vedlejších vět různého druhu; druhy vedlejších vět určete:
a) Dívala jsem se na míč, ...
b) ..., nemohl zabránit nehodě.

6. Stavbu souvětí zachyťte grafem, znázorněte v něm vztahy mezi větami a určete druh vět vedlejších:
Thomas byl dříč: trávil v práci nekonečné hodiny, pravidelně vynechával oběd a tolik se soustředil na své cíle, že občas zapomněl pozdravit, když se na chodbě míjel s kolegy.

Je zajisté diskutabilní, zda za účelem větší ochrany soudnictví, a tedy i ochrany všech občanů, kteří se účastní soudních řízení, je nezbytné předat některé pravomoci exekutivy soudcovskému stavu.

Vychutnat si sladkosti v celé jejich dokonalosti lze pouze tehdy, pokud je nejíme proto, abychom ukojili hlad a orgiemi sladké jemnosti uspokojili primární potřeby, ale když nám rozprostřou po celých ústech laskavost celého světa.

Když šlo například o to, že bych měl mít telefon na chalupě, kde také občas bývám, tak proběhlo normální vyjednávání s jihočeským Telecomem, které jsem si sám normálně zaplatil, protože by to byl už druhý telefon a na ten nemám nárok.

Jediný způsob, jak zjistit, zda to, čemu věříme, je pravda, či nikoli, je ověřit si to v terénu, a proto někdy stojí za to vzít sám sebe za ručičku, i kdyby to mělo trochu bolet, a zažít si to, co nám nahání strach, abychom měli možnost zjistit, že jsme se možná mýlili.

Je to nemorální, i když jistě ne protizákonné, reagoval včera místopředseda parlamentu Karel Ledvinka (ODA) na dotaz LN, zda je vhodné, aby státem kontrolovaná Investiční a poštovní banka vydávala prostřednictvím své dceřiné akciové společnosti noviny Denní Telegraf, které se označují za nezávislé.

V době, kdy jsme se stali autorizovaným dealerem firmy Apple, oblasti, kde se nejsnadněji dalo dosahovat velkých obratů, jako například redakční systémy, už byly obsazené, říká Jiří Prokeš, jeden ze spolumajitelů firmy.

Gándhímu šlo o víc než jen osobní zájmy a touhu jednotlivce po změně: měl na mysli proměnu společnosti, po jaké toužíme všichni, a svými slovy chtěl říct, že když člověk sám ztělesňuje směr, kterým by se společnost měla ubírat, a nakonec se stane vzorem pro ostatní, má to mnohem větší sílu, než když jen všechno odsuzuje a kritizuje.

Vanessa měla za úkol rozdělovat mezi nás objednávky rovnoměrně, ale nedávno jsem zjistil, že zatímco na jedné straně výrazně upřednostňuje Thomase, protože jí asi učarovala aura vítěze, která ho ve firmě obklopovala, a chtěla mít pocit, že se na tomto úspěchu ona osobně výrazně podílí, mě naopak znevýhodňuje nejvíc ze všech, třebaže se v oněch vzácných chvílích, kdy mi nějakou objednávku předávala, tvářila, jako by mi ve své neskonalé dobrotě schovala jedinou společnost, která se na firmu během týdne obrátila.

7. K následujícím stromům vymyslete věty, jejichž stavbu mohou stromy znázorňovat:

Strom A

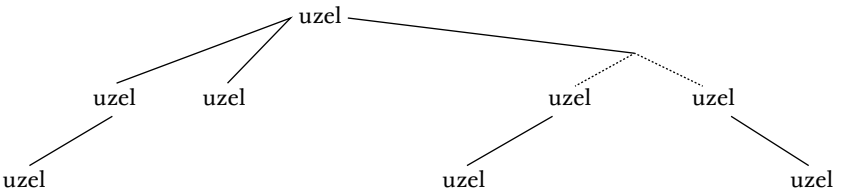

Strom B

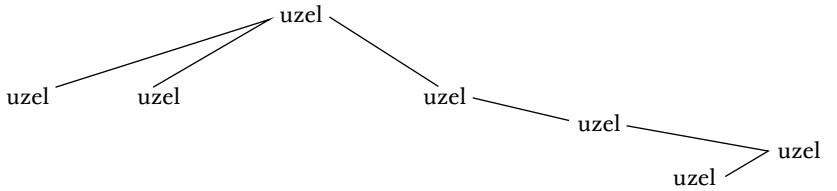

Strom C

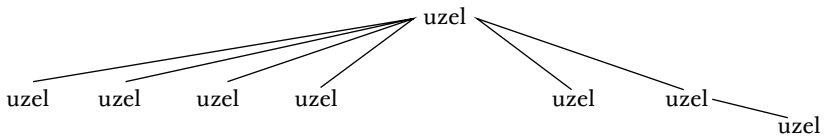

8. U následujících souvětí doplňte čárky, označte přísudky, napište počet vět, určete druhy vedlejších vět a vztahy mezi větami:

a) *Teprve když přestalo pršet a sešla na zahradu zjistila Marie že vrátka na noc opravdu nezavřela naopak nechala je otevřená takže zahrada byla plná koček ze sousedství které sem přilákaly zbytky jídla.*

b) *Třebaže jsem nemínil zavésti pokojemilovného čtenáře s těmi rejtary do domu svého tatíka protože to tam bude velmi zlé přece toho vyžaduje pokračování mé historie abych zanechal minulému potomstvu svědectví jaké hrozné a zcela neslýchané krutosti byly stále páchány v této naší německé válce a abych přitom vlastním příkladem dokázal že všechna taková zla byla často nezbytně seslána dobrotivostí Nejvyššího k našemu prospěchu.* (Grimmelshausen)

c) *Pan Brouček nyní velice žehral že nedostalo se mu ve škole řádného poučení o domácích dějinách a přísahal si vrátí-li se nazpět do devatenáctého století že popíchne Klapzubu k uveřejnění Zaslána v novinách jímž vyzve český poslanecký klub aby vpravil do nového liechtensteinského zákona školského odstavec že na českých školách má se vyučovati zvlášť důkladně dějinám husitským.* (S. Čech)

9. V následujícím souvětí a) doplňte čárky; b) označte přísudky; c) napište počet vět; d) popište vztahy mezi větami v souvětí; e) určete druhy vedlejších vět; f) vypište věty bez podmětu:

Venku byla tma a on se vzpamatoval z šoku takže zase mohl vést řeči o všelijakých hloupostech a teprve když spolkl poslední sousto večeře a zapadl do křesla cítil se opravdu spokojen protože nebyl nikým rušen.

Řešení

1. Najděte *podmět* a přísudek:

1. (*bez podmětu*) Nebylo jim do zpěvu.
2. Zpívat *vrána* rozhodně neuměla.
3. *Dvanáct* měsíčků sedělo kolem ohně.
4. *To* je ale zápach!
5. (*bez podmětu*) Kapalo jí za krk.
6. *Naučit se* na zkoušku nebylo tak těžké.
7. (*Ty*) Hodláš vůbec dneska přijít domů?
8. (*On*) Byl okouzlen její skromností.
9. (*My*) Jeho návrh bychom měli vzít v potaz.
10. *Psíček* udělal hop na gauč.
11. Pomalu začínalo zapadat *slunce*.
12. *Kdo* tam všechno byl?
13. Za devatero horami a devatero řekami leželo *království*.
14. *Babička* se na promoci vnučky dala ostříhat.
15. *Devět* dračích hlav se sápalo na Bajaju.
16. Nezbylo jim vůbec *nic*.
17. *Peče* patří do první slovesné třídy.
18. Přece není tak těžké alespoň mu *poděkovat*.
19. Proti tomu žádné *námitky* nejsou.
20. (*všeobecný*) Hlásili na víkend kroupy.
21. *(bez podmětu)* Jak se ti bydlí v novém bytě?
22. *Ona* na večírky moc není.
23. (*Ty*) Měl bys tam zavolat ještě dnes.
24. Neuškodí nám občas *se* trochu *projít*.
25. *Děti* se nesmí ládovat jen sladkostmi.
26. Jéé, to *autíčko* je na klíček!
27. *Žabka* žbluňk do rybníka.

28. (*Já*) Přála bych si stát se novinářkou.
29. Nebylo o tom *pochyb*.
30. (*Ty*) Nemusel jsi na ni tolik křičet.

2. Najděte ve větách všechna příslovečná určení a určete jejich druh:
Náhodou (p. u. příčiny) se **u** mého **pokusu** (p. u. místa) o sebevraždu ocitl tenhle muž.
Bez ohlížení (p. u. průvodních okolností) **sveřepě** (p. u. způsobu) kráčel **pořád** (p. u. času) **přímo** (p. u. způsobu) **vpřed** (p. u. místa) **s rukama** (p. u. průvodních okolností) zabořenýma **do kapes** (p. u. místa) svrchníku.
Z kousků (p. u. původu) látek **pro něj** (p. u. prospěchu) ušila krásnou deku.
Svůj úspěch poměřoval **jako** každý **týden** (p. u. způsobu) za poslední rok **počtem** (p. u. prostředku – měřítko) nových zaměstnanců.
Poznávali se **podle** složitého **tetování** (p. u. prostředku – měřítko) na vnitřní straně zápěstí.
Samým **překvapením** (p. u. příčiny) mě dokonce **úplně** (p. u. míry) zapomněl pozdravit.
Kroužili **kolem něj** (p. u. místa) **jako** dva hladoví **supi.** (p. u. způsobu)
Pro zahraniční **verze** (p. u. zřetele) ruské klasiky je těžké získat **si** (p. u. prospěchu) uznání právě **v Rusku** (p. u. místa).
Naučil se být šťastný i **s kontem** (p. u. průvodních okolností) na nule.
I **na New York** (p. u. zřetele) je deset mrtvých **kvůli předávkování** (p. u. příčiny) heroinem **za týden** (p. u. času) tragická bilance.
Mně (p. u. proživatele/nositele děje nebo stavu) se to tedy rozhodně nelíbí ani **trochu** (p. u. míry).
Následoval jsem ho **přes** celou **restauraci** (p. u. místa) až **k** našemu **stolu** (p. u. místa) stojícímu **u** prosklené **stěny** (p. u. místa).
Jeho jméno bylo namícháno **podobně** (p. u. způsobu) **jako** jeho **chromozomy** (p. u. zřetele).
Všechny stromy skláněly větve **pod tíhou** (p. u. příčiny) sněhu.
Třásla se **zimou** (p. u. příčiny).
Mluvil s nimi o tom alespoň tři **hodiny** (p. u. času).
Podle politických **názorů** (p. u. prostředku – měřítko) jeho otce se už **ve světě** (p. u. místa) **dávno** (p. u. času) orientovat nedalo.
Byla **velmi** (p. u. míry) **jazykově** (p. u. zřetele) nadaná.
K útěku (p. u. zřetele) stačilo **teď** (p. u. času) jen otevřít zámek dvěma zahnutými **vlásenkami** (p. u. prostředku) půjčenými **od** jejich **služebné** (p. u. původce).

Nerad se díval **lidem** (p. u. prospěchu) **do očí** (p. u. místa), zvlášť **ženám** (p. u. prospěchu, adordinační parataxe se členem *lidem*).
Navzdory pozdní **hodině** (p. u. přípustky) odešel **z večírku** (p. u. místa) ještě **nakupovat** (p. u. účelu).
Dobře (p. u. způsobu) znají sovětské filmové zpracování Anny Kareniny z roku 1967, **v němž** (p. u. místa) **řasami** (p. u. prostředku) mává Taťjana Samojlovová.
Pro její drobný **vzhled** (p. u. příčiny) na ni **vždycky** (p. u. času) volali **Pískle** (p. u. způsobu, citativ).
Raději to vyřešil **bonboniérou** (p. u. prostředku) **jako** v tom **vtipu** (p. u. způsobu) o policajtech na pohřbu.
Břidlice ráda obrůstá **mechem** (p. u. původce).
Jednání probíhala **v** přátelském **duchu** (p. u. způsobu).
Od svého **bratrance** (p. u. původu) ještě **nikdy** (p. u. času) nic takového neslyšeli.
Poslední vystoupení má naplánované **na čtvrtek** (p. u. času), **kdy** (p. u. času) vystoupí **v** univerzitním **kampusu** (p. u. místa) v Bohunicích.
Při v podstatě přátelském **zápolení** (p. u. času) **mu** (p. u. prospěchu) jeho spolužák **loktem** (p. u. prostředku) vyrazil dva zuby.
Petra se bál **víc** (p. u. míry) **než Martina** (p. u. zřetele).
Být pokousán **od opice** (p. u. původce) není žádný vzrušující zážitek.
Nakonec **jim** (p. u. proživatele/nositele děje nebo stavu) nezbylo než vymáhat svoje pohledávky **soudně** (p. u. prostředku/způsobu).
Ostříhala **si** (p. u. prospěchu) vlasy **nakrátko** (p. u. výsledku).
V případě vyhlášení (p. u. podmínky) poplachu použijte postranní schodiště.
Obilí svazovali **do snopů** (p. u. výsledku).
Ten **den** (p. u. času) šli až **do zemdlení** (p. u. míry).
Až na Tondu (p. u. náhrady, zahrnutí a vyloučení, zde vyloučení) se **tehdy** (p. u. času) **v Alpách** (p. u. místa) vybourali všichni.
Touto **branou** (p. u. místa) se dalo procházet pouze **se svolením** (p. u. podmínky) královny.
Vylezl **odtamtud** (p. u. místa) celý **od medu** (p. u. prostředku).

3. Syntaktickou stavbu věty jednoduché zachyťte závislostním stromem. K uzlům připište větné členy, k hranám doplňte sémantické i formální syntaktické vztahy:

1) Mravenečník urputně doloval jazykem z mraveniště večeři.

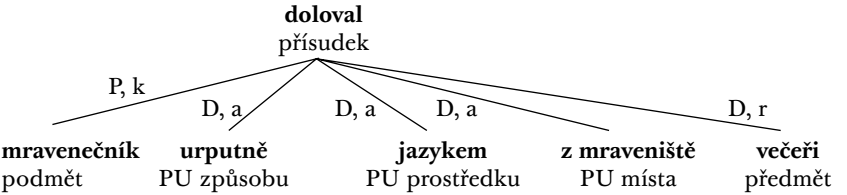

2) Veverka svůj sběr žaludů zhodnotila jako velmi povedený.

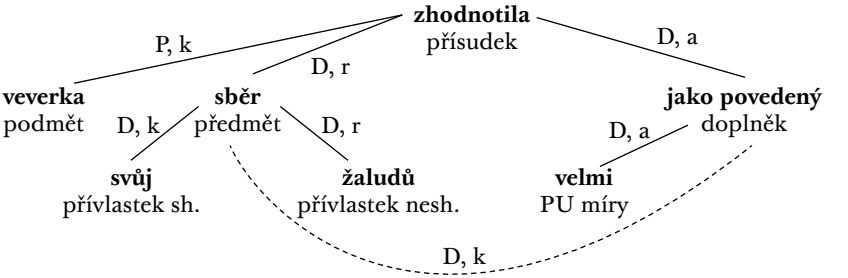

3) Pro jetel sousedova koza vylezla s chutí až na horní okraj plotu.

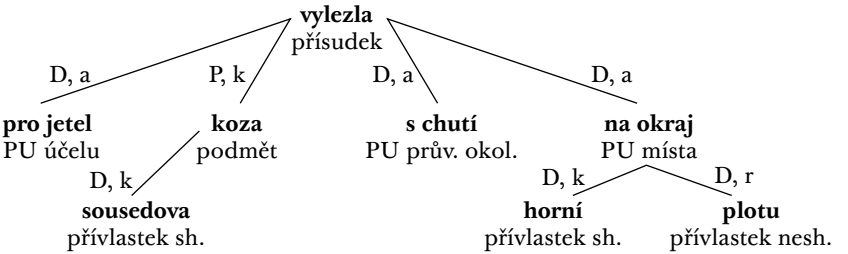

4) I přes tatínkův zákaz sežral o Vánocích náš pes Placka z radosti mísu cukroví i chlebíčky.

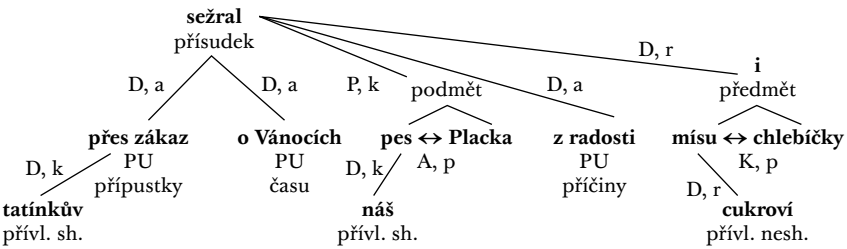

5) Liška vytrhla nepozorné strace ze zobáku kousek sýra.

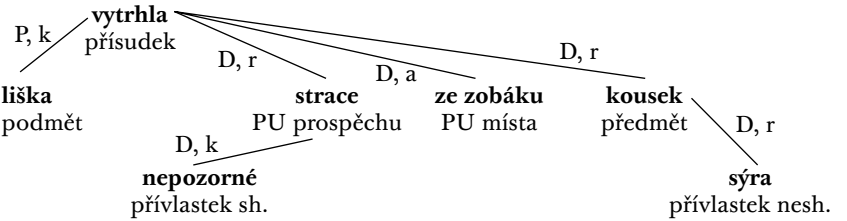

6) Pro hrabáče kapského není těžké prospat celý den v očekávání noční výpravy za termity.

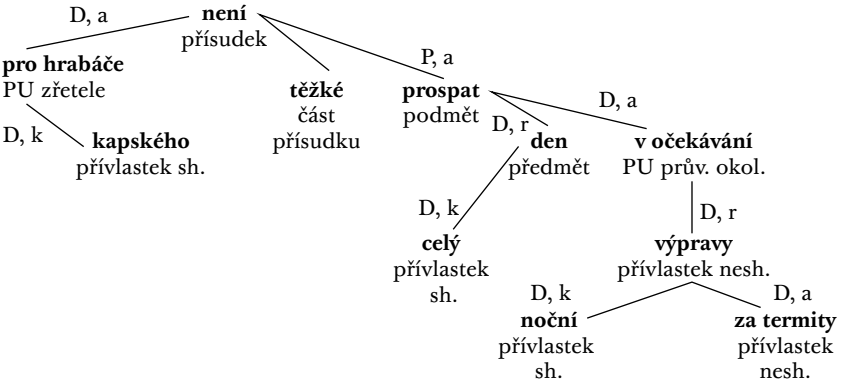

7) Po dlouhém letu přes moře se čápi vraceli vyhřátí, ale vysílení domů.

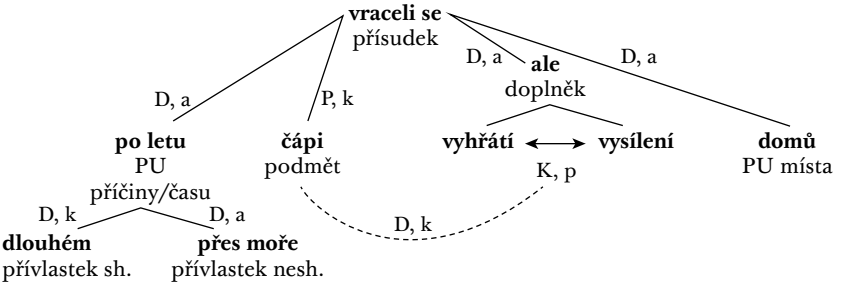

8) V zoo umývali tři hodiny dezinfekčním šampónem skupinku nosálů pokousaných od blech.

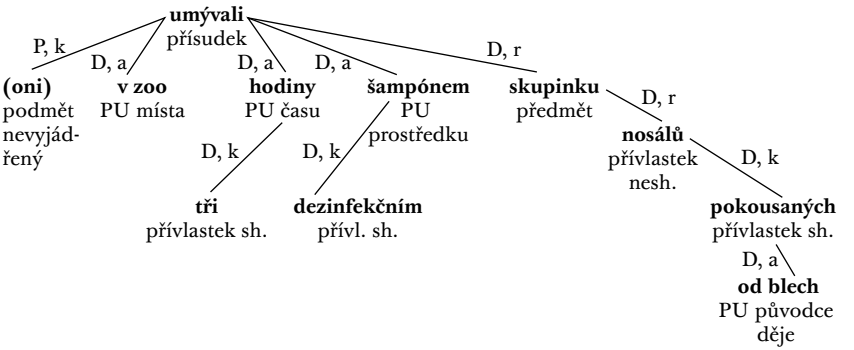

4. Stavbu následujících vět zachyťte závislostním stromem. K uzlům připište informaci o jejich větněčlenské platnosti, k hranám sémantické i formální syntaktické vztahy:

1) Bylo zvláštní a téměř nepřístojné hovořit zde o válce.

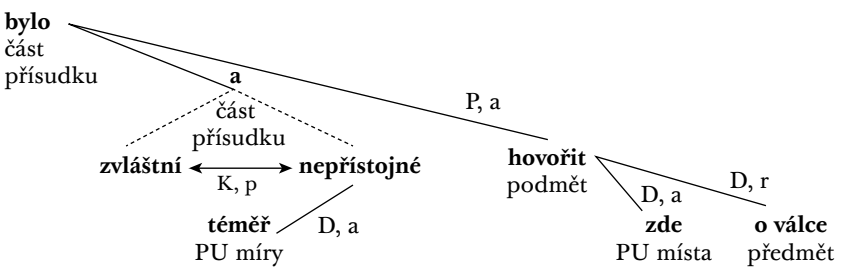

2) Vzhledem ke svému věku a bohatství toho už nejspíš moc nepotřebuje.

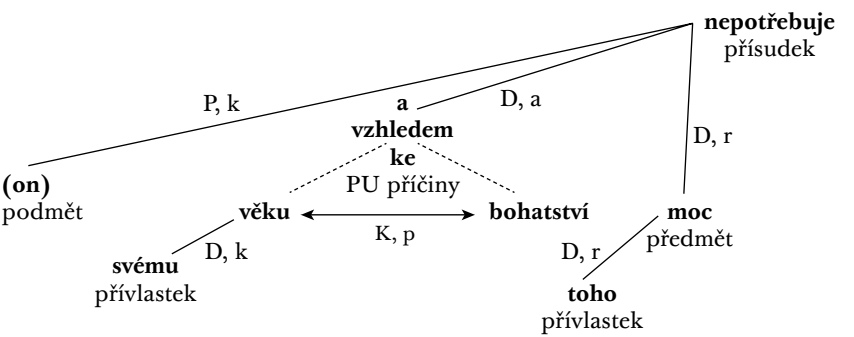

(Pozn.: Slova *nejspíš*, *už* jsou částice, proto nejsou ve stromě uvedena.)

3) Díky vaší naivitě se mu podařilo vnutit vám svůj model chování velmi rychle.

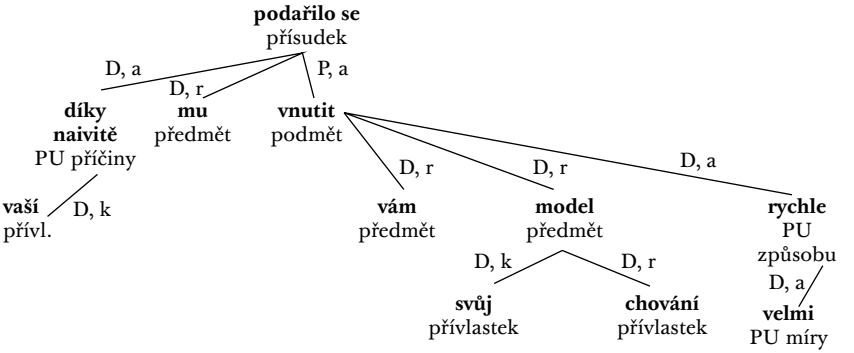

(Pozn.: Větný člen *rychle* může být zachycen i jako závislý na přísudku *podařilo se*.)

4) Pes Tom se našel promoklý a zbědovaný před dveřmi nechvalně známého hanbince zvaného Klub Chloé.

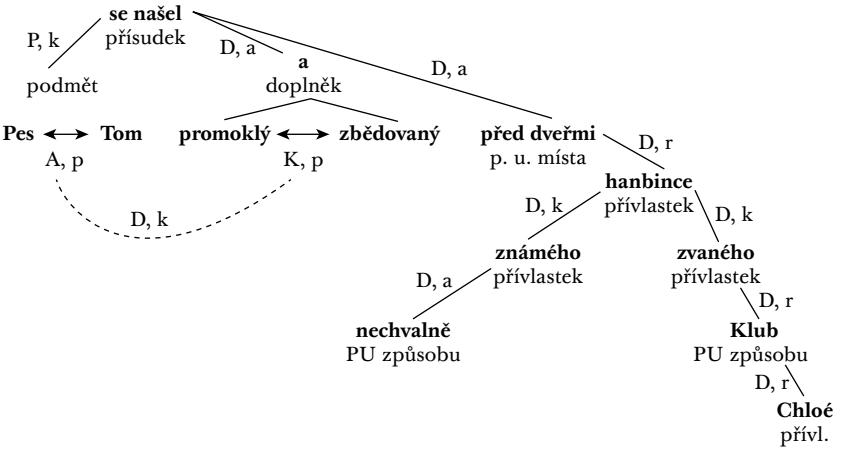

5) Odklepávajíce popel z cigaret do plechovky, diskutovali o Bohu a smrtelnosti člověka jako staří přátelé.

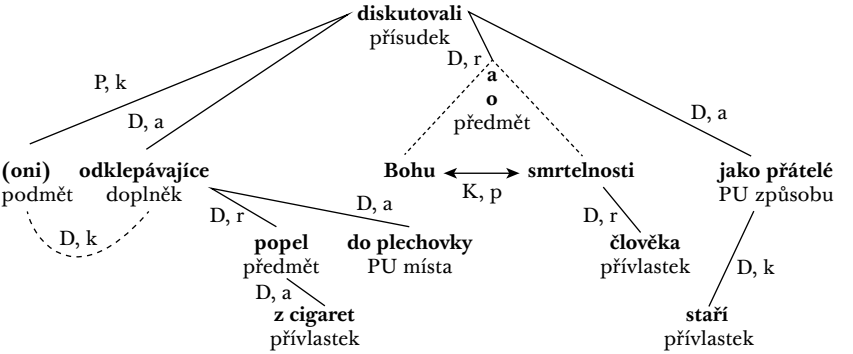

6) Rozhodl se přestat se snažit se s nimi dohodnout kvůli mnoha daňovým nesrovnalostem v jejich dokumentaci.

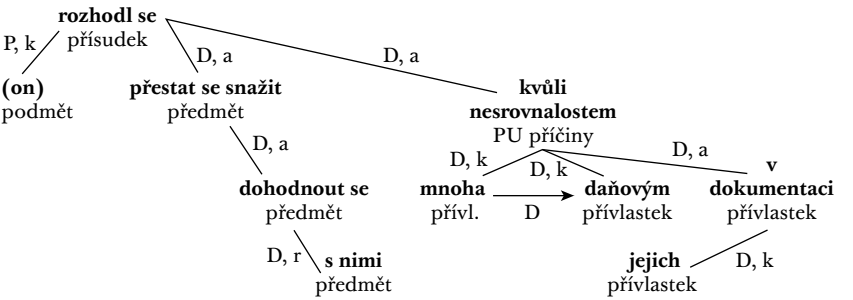

(Pozn.: Člen *kvůli nesrovnalostem* může být zachycen i jako závislý na členu *přestat se snažit*.)

7) Naši touhu vykonávat povolání v mnohem vyšším postavení než naše rodina možná brzdí naše výchozí společenské postavení.

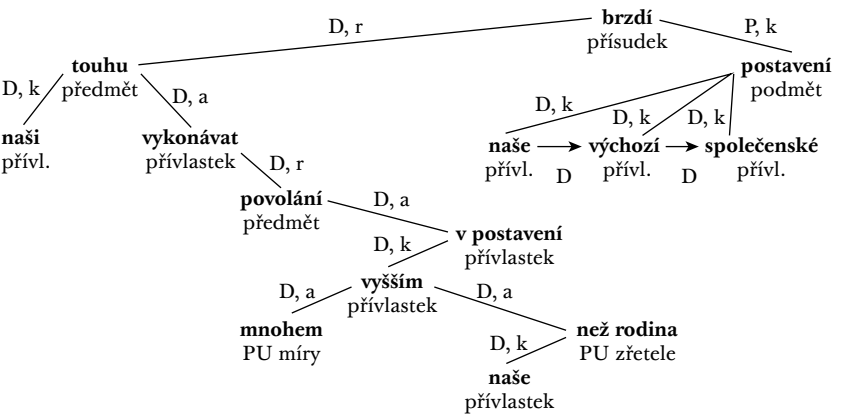

(Pozn.: Slovo *možná* je zde částice, proto není ve stromě uvedeno; člen *v postavení* může být zachycen i jako závislý na členu *vykonávat* [pak jde o p. u. místa].)

8) Obklopeni spirálami kouře seděli na hromadě matrací potažených voskovaným plátnem uprostřed prázdného sálu.

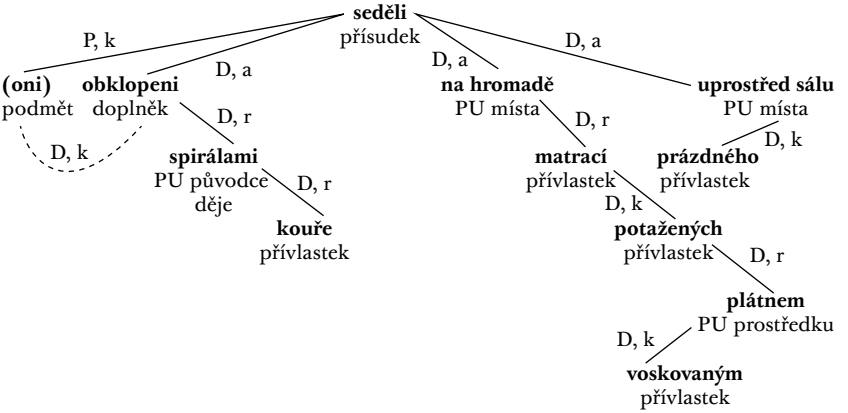

(Pozn.: Větný člen *uprostřed sálu* může být zachycen i jako závislý na větném členu *na hromadě*.)

9) Unikátní medaile s portrétem výtvarníka Zdeňka Milera na lícové straně a postavičkou Krtka a jeho přátel na straně rubové bude předmětem charitativní aukce.

(strom na straně 133)

5. K uvedeným hlavním větám doplňte co nejvíce vedlejších vět různého druhu; druhy vedlejších vět určete:

Příklady řešení:

a) … *když padal do branky.* přísl. časová
… *jak padal do branky.* doplňková
… *který padal do branky.* přívlastková
… *(jen) když jsem mohla.* přísl. podmínková
… *ačkoliv mi do očí svítilo sluníčko.* přísl. přípustková
… *aby mě netrefil do hlavy.* přísl. účelová
… *protože jsem ho chtěla vidět.* přísl. příčinná
… *co mi oči stačily.* přísl. měrová

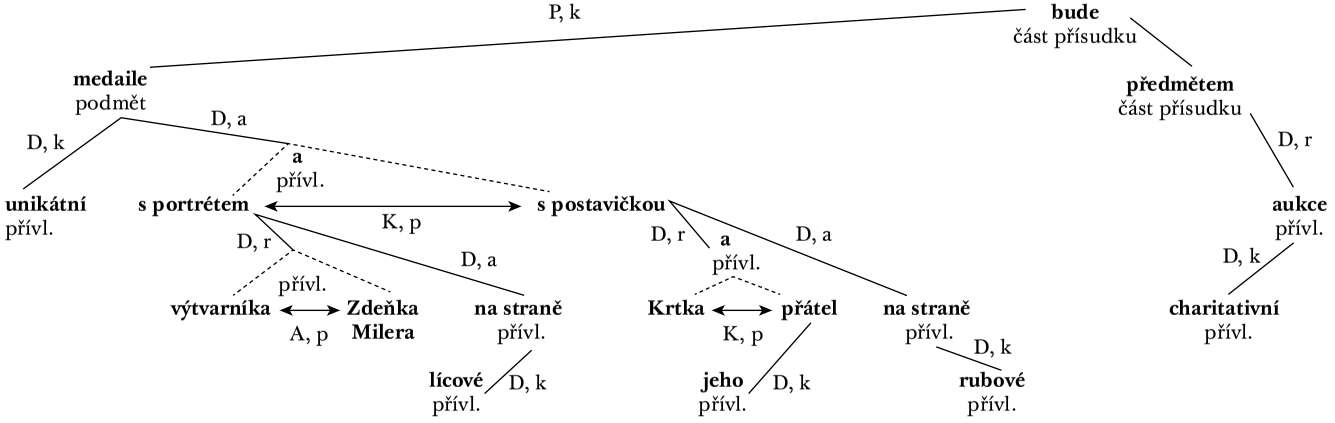
P, k
bude
část přísudku
medaile
podmět
předmětem
část přísudku
D, k
D, a
D, r
a
přívl.
unikátní
přívl.
s portrétem
K, p
s postavičkou
aukce
přívl.
D, r
D, a
D, r
a
přívl.
D, k
přívl.
výtvarníka
A, p
Zdeňka
Milera
na straně
přívl.
Krtka
K, p
přátel
na straně
přívl.
charitativní
přívl.
D, k
lícové
přívl.
D, k
jeho
přívl.
D, k
rubové
přívl.

… jako se šelma dívá na svou kořist. přísl. způsobová
… aniž bych přestala poslouchat Pavlovo vyprávění. přísl. průvodních okolností
… kdekoli jsem zrovna byla. (řekla sběračka míčků) přísl. místní

b) *I když se snažil…* přísl. přípustková
Protože byl opilý… přísl. příčinná
Aby dostal peníze z pojistky… přísl. účelová
Poté, co se katapultoval… přísl. časová
Kdo v tu chvíli řídil kamion… podmětná
Kdekoli stál… přísl. místní
Pokud nesledoval obrazovku simulátoru pozorně… přísl. podmínková
A co se Jindry týče… přísl. zřetelová
Tím, co mu zbylo… přísl. prostředková

6. Stavbu souvětí zachyťte grafem, znázorněte v něm vztahy mezi větami a určete druh vět vedlejších:
Thomas byl dříč (H1): trávil v práci nekonečné hodiny (H2), pravidelně vynechával oběd (H3) a tolik se soustředil na své cíle (H4), že občas zapomněl pozdravit (V5), když se na chodbě míjel s kolegy (V6).

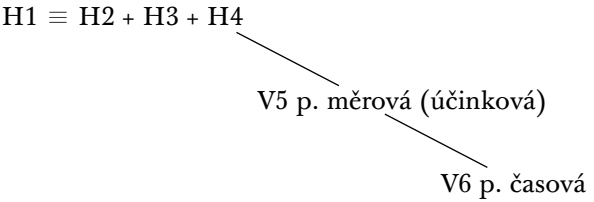

Je zajisté diskutabilní (H1), zda za účelem větší ochrany soudnictví, a tedy i ochrany všech občanů (V2a), kteří se účastní soudních řízení (V3), je nezbytné předat některé pravomoci exekutivy soudcovskému stavu (V2b).

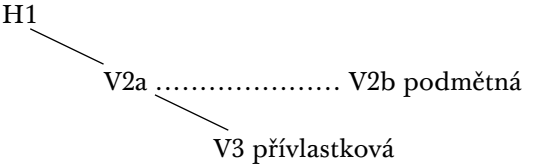

Vychutnat si sladkosti v celé jejich dokonalosti lze pouze tehdy (H1), pokud je nejíme (V2) proto, abychom ukojili hlad (V3) a orgiemi sladké jemnosti uspokojili primární potřeby (V4), ale pokud je necháme rozprostřít nám po celých ústech laskavost celého světa (V5).

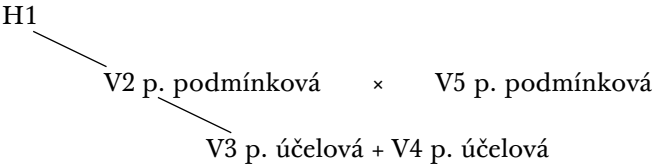

Když šlo například o to (V1), že bych měl mít telefon na chalupě (V2), kde také občas bývám (V3), tak proběhlo normální vyjednávání s jihočeským Telecomem (H4), které jsem si sám normálně zaplatil (V5), protože by to byl už druhý telefon (V6) a na ten nemám nárok (V7).

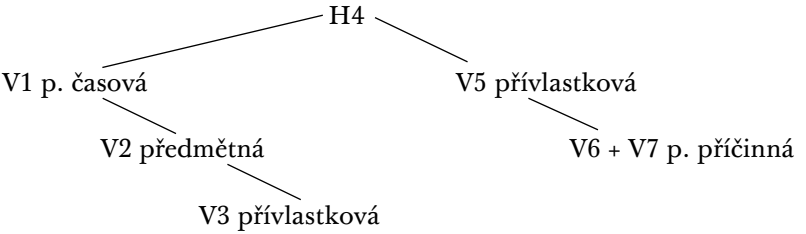

Jediný způsob (H1a), jak můžete zjistit (V2), zda to (V3a), čemu věříme (V4), je pravda, či nikoli (V3b), je ověřit si to v terénu (H1b), a proto někdy stojí za to vzít sám sebe za ručičku (H5a), i kdyby to mělo trochu bolet (V6), a zažít si to (H5b), co nám nahání strach (V7), abychom měli možnost zjistit (V8), že jsme se možná mýlili (V9).

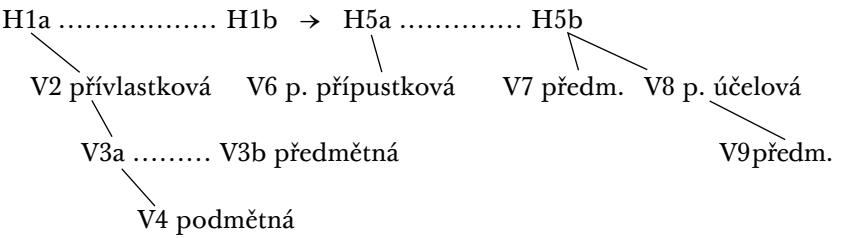

Řešení podle J. Hrbáčka:
Je to nemorální, i když jistě ne protizákonné (nezapočítává se), reagoval včera místopředseda parlamentu Karel Ledvinka (ODA) na dotaz LN (H1), zda je vhodné (V2), aby státem kontrolovaná Investiční a poštovní banka vydávala prostřednictvím své dceřiné akciové společnosti noviny Denní Telegraf (V3), které se označují za nezávislé (V4).

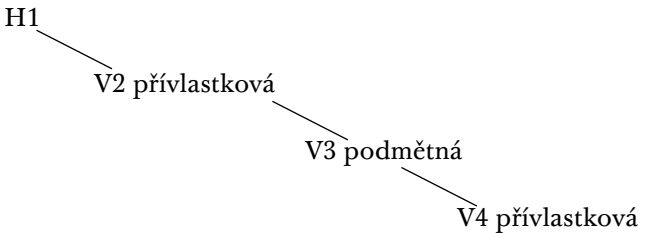

Řešení podle PDT:
Je to nemorální, i když jistě ne protizákonné (V1), reagoval včera místopředseda parlamentu Karel Ledvinka (ODA) na dotaz LN (H2), zda je vhodné (V3), aby státem kontrolovaná Investiční a poštovní banka vydávala prostřednictvím své dceřiné akciové společnosti noviny Denní Telegraf (V4), které se označují za nezávislé (V5).

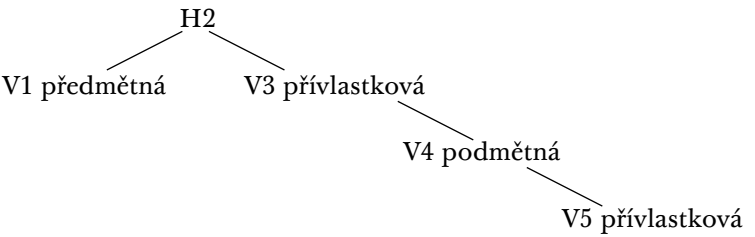

Řešení podle J. Hrbáčka:
V době (H1a), kdy jsme se stali autorizovaným dealerem firmy Apple (V2), oblasti (H1b), kde se nejsnadněji dalo dosahovat velkých obratů, jako například redakční systémy (V3), už byly obsazené (H1c), říká Jiří Prokeš, jeden ze spolumajitelů firmy (nezapočítává se).

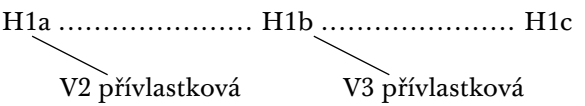

Řešení podle PDT:
V době (V1a), kdy jsme se stali autorizovaným dealerem firmy Apple (V2), oblasti (V1b), kde se nejsnadněji dalo dosahovat velkých obratů, jako například redakční systémy (V3), už byly obsazené (V1c), říká Jiří Prokeš, jeden ze spolumajitelů firmy (H4).

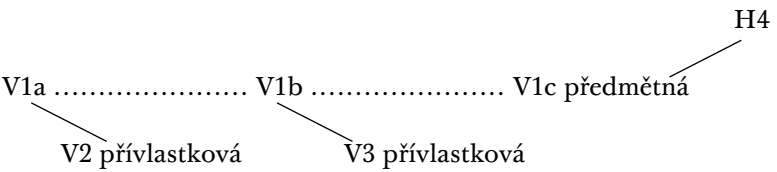

Gándhímu šlo o víc než jen osobní zájmy a touhu jednotlivce po změně (H1): měl na mysli proměnu společnosti (H2), po jaké toužíme všichni (V3), a svými slovy chtěl říct (H4), že když člověk sám ztělesňuje směr (V5), kterým by se společnost měla ubírat (V6), a nakonec se stane vzorem pro ostatní (V7), má to mnohem větší sílu (V8), než když jen všechno odsuzuje a kritizuje (V9).

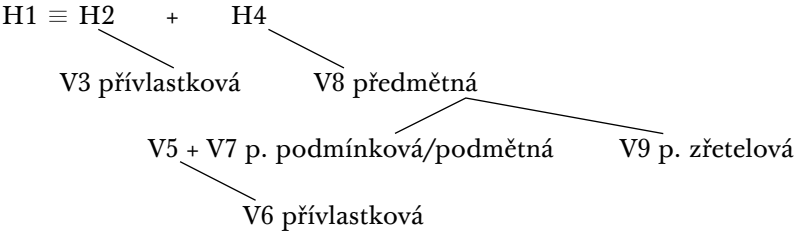

Vanessa měla za úkol rozdělovat mezi nás objednávky rovnoměrně (H1), ale nedávno jsem zjistil (H2), že zatímco na jedné straně výrazně upřednostňuje Thomase (V3), protože jí asi učarovala aura vítěze (v4), která ho ve firmě obklopovala (V5), a chtěla mít pocit (V6), že se na tomto úspěchu ona osobně výrazně podílí (V7), mě naopak znevýhodňuje nejvíc ze všech (V8), třebaže se v oněch vzácných chvílích (V9a), kdy mi nějakou objednávku předávala (V10), tvářila (V9b), jako by mi ve své neskonalé dobrotě schovala jedinou společnost (V11), která se na firmu během týdne obrátila (V12).

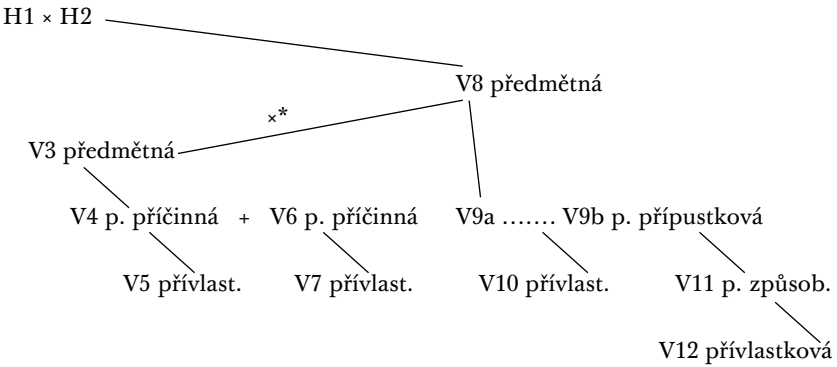

*odporovací vztah vyjádřený hypotakticky (zatímco pro A platí něco, pro B platí něco jiného)

7. K následujícím stromům vymyslete věty, jejichž stavbu mohou stromy znázorňovat:
Příklady řešení:
Strom A
Sousedovy děti s radostí dojedly makové buchty i palačinky s marmeládou.
V téhle vesnici odedávna žily starobylé rody i přistěhovalci odjinud.
Jejich loď bezpečně dorazí do vzdálených měst i přístavů u nás.
Strom B
Král vojákům přikázal propátrat bažiny v nejbližším okolí.
Jana náhle stanula u domu porostlého psím vínem.
Díky němu poutníci našli úkryt před blížící se velkou bouří.
Strom C
Pavel tam dlouho bez hnutí ležel na podlaze v hrůze z odhalení.
(oni) Bez ohlížení odsud rychle běželi pryč schovat se do údolí.
Někdo ti to tam doručí do pondělí bez vyptávání se na cokoli.

8. U následujících souvětí doplňte čárky, označte přísudky, napište počet vět, určete druhy vedlejších vět a vztahy mezi větami:
a) 7 vět, SP
(1V přísl. časová) *Teprve když přestalo pršet a* (+ 2V přísl. časová) *sešla na zahradu,* (3H) *zjistila Marie,* (4V předmětná) *že vrátka na noc opravdu nezavřela,* (× 5V předmětná) *naopak(,) nechala je otevřená,* (6V předmětná závislá na 3H a spojená s 5V v důsledkovém poměru) *takže zahrada byla plná koček ze sousedství,* (7 V přívlastková) *které sem přilákaly zbytky jídla*.

b) 7 vět, SP
(1V přísl. přípustková závislá na 3H) *Třebaže jsem nemínil zavésti pokojemilovného čtenáře s těmi rejtary do domu svého tatíka,* (2V přísl. příčinná závislá na 1V) *protože to tam bude velmi zlé,* (3H) *přece toho vyžaduje pokračování mé historie,* (4V předmětná/přísl. účelová) *abych zanechal minulému potomstvu svědectví*, (5V přívlastková) *jaké hrozné a zcela neslýchané krutosti byly stále páchány v této naší německé válce, (*6V předmětná/přísl. účelová souřadně spojená (+) se 4V) *a abych přitom vlastním příkladem dokázal,* (7V předmětná) *že všechna taková zla byla často nezbytně seslána dobrotivostí Nejvyššího k našemu prospěchu.*
c) 8 vět, SS
(1H) *Pan Brouček nyní velice žehral,* (2V předmětná) *že nedostalo se mu ve škole řádného poučení o domácích dějinách,* (3H) *a přísahal si,* (4V přísl. podmínková závislá na 5V) *vrátí-li se nazpět do devatenáctého století*, (5V předmětná závislá na 3H) *že popíchne Klapzubu k uveřejnění Zaslána v novinách,* (6V přívlastková) *jímž vyzve český poslanecký klub,* (7V předmětná) *aby vypravil do nového liechtensteinského zákona školského odstavec,* (8V přívlastková) *že na českých školách má se vyučovati zvlášť důkladně dějinám husitským.*

9. V následujícím souvětí a) doplňte čárky; b) označte přísudky; c) napište počet vět; d) popište vztahy mezi větami v souvětí; e) určete druhy vedlejších vět; f) vypište věty bez podmětu:
a), b) Venku **byla tma** a on **se vzpamatoval** z šoku, takže zase **mohl vést řeči** o všelijakých hloupostech, a teprve když **spolkl** poslední sousto večeře a **zapadl** do křesla, **cítil se** opravdu spokojen, protože **nebyl** nikým **rušen**.
c) 7 (*spolkl sousto a zapadl do křesla* nemůže být několikanásobný přísudek)
d) 1H + 2H → 3H + 6H
e) 4V + 5V příslovečné časové závislé na 6H; 7V příslovečná příčinná
f) *Venku byla tma*

5 Terminologický slovník

5.1 S věcným řazením hesel

Obecná lingvistika

termín – odborný výraz
terminologie – soubor termínů, odborné názvosloví
metajazyk – jazyk jako nástroj pro popis a zkoumání jazyka

jazykový znak – útvar mající zvukovou/grafickou formu, který na základě konvence zastupuje něco jiného
signifiant/výraz – označující, zvuková nebo grafická složka znaku
signifié – označované, významová složka znaku
unilaterální teorie znaku – teorie, podle níž znak tvoří pouze forma
bilaterální teorie znaku – teorie, podle níž je znak tvořen dvěma stránkami – formou a významem
arbitrárnost – libovolnost vztahu mezi signifiant a signifié
syntagmatický vztah – vztah jednotky k jiným jednotkám, které se vyskytují v jejím okolí v textu (např. skladební dvojice; morfy řazené lineárně uvnitř slovního tvaru)
paradigmatický vztah – vztah jednotky k jiným jednotkám, které jsou s ní spojeny v systému (např. všechny tvary jednoho slova; antonyma; všechny výrazy, které mohou stát v pozici podmětu)
sémiologie/sémiotika – nauka o znacích a znakových soustavách
sémantika – nauka o významu v jazyce, součást sémiotiky
pragmatika – nauka o vztahu znaků a účastníků komunikace s ohledem na kontext
index – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se přímou souvislostí mezi označujícím a označovaným (např. teplota jako znak nemoci, kouř jako znak, že hoří)

ikon – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se podobností označujícího a označovaného (např. socha, piktogram)

symbol – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se konvenčním, arbitrárním vztahem mezi označujícím a označovaným (např. barvy na semaforu)

denotace 1 – vztah znaku k denotátu

denotát – označený jev

denotativní složka významu/denotace 2 – věcné, kognitivní jádro významu

konotativní složka významu/konotace – pragmatická, asociativní složka významu, obsahující rysy např. postojové, citově hodnotící, estetické nebo intenzifikační

reference – vztah znaku k objektu mimojazykové reality

referent – individuální objekt, k němuž se znak v promluvě jedinečně vztahuje

extenze – množina všech objektů, které spadají pod určitý výraz (*Večernice* a *Jitřenka* mají stejnou extenzi, protože obě označují stejné nebeské těleso)

intenze – soubor všech významových rysů, které charakterizují pojem (*Večernice* a *Jitřenka* mají jinou intenzi, protože daný pojem/výraz charakterizují pomocí jiných významových rysů, tj. poukazem k času, denní době)

langue – jazyk jako abstraktní systém znaků a pravidel

parole – soubor promluv jako realizace langue (systému)

systém – soubor jazykových jednotek spjatých paradigmatickými vztahy

subsystém – podsystém, dílčí systém jazykových jednotek

struktura – soubor jazykových jednotek spjatých syntagmatickými vztahy

relace – vztah

binární – dvoučlenný

varianta – obměna

invariant – základní podoba jednotky zastupující všechny její varianty (např. morfém zastupující všechny morfy)

substituce – záměna (např. nahrazení podstatného jména zájmenem: *Petra se dívala.* > *Ona se dívala.*)

paradigma – uspořádaný soubor všech tvarů ohebného slova nebo soubor jazykových prostředků s toutéž funkcí

synchronní zkoumání jazyka – zkoumání podoby jazyka existující v daném krátkém časovém úseku, „průřez“ stavem jazyka (zjednodušeně též: zkoumání současného jazyka)

diachronní zkoumání jazyka – zkoumání jazykového vývoje, jeho „průběhu" (zjednodušeně též: zkoumání starších fází jazyka než současné)

gramatika – mluvnice
agramatický – negramatický, porušující gramatická pravidla

kód – soustava prostředků a pravidel pro jejich užívání v komunikaci
text – smysluplný a soudržný sled výpovědí
segment – úsek (např. textu, slova)
segmentace – rozdělení jednotky na úseky (věty, slova, morfy…)

produkce řeči – příprava a vytváření výpovědí
percepce řeči – vnímání a zpracovávání výpovědí

kognitivní proces – poznávací proces (vnímání, paměť, pozornost, myšlení, fantazie…)
afázie – nervová porucha vedoucí k poškození schopnosti mluvit

paralingvální jev – jev doprovázející řeč (gesto, mimika, postoj těla…)

konvence – zvyklost (pravopisná, terminologická, zvyklost označovat nějaký jev nějakým zvukovým/grafickým útvarem)

bilingvismus – dvojjazyčnost, ovládání dvou jazyků (zhruba) na úrovni rodilého mluvčího
idiolekt – jazyk jednotlivce

izoglosa – čára ohraničující na jazykové mapě rozšíření určitého jevu
dialekt – nářečí
dialektismus – nářeční jev
dialektologie – nauka o nářečích
dialektální jazyková situace – jazyková situace, v níž vedle kulturní (spisovné, standardní) variety existuje řada dialektů
diglosie – stabilní jazyková situace, v níž v zásadě všichni mluvčí užívají dva jazyky nebo dvě variety jazyka, funkčně rozrůzněné
enkláva (jazyková) – jazykový ostrůvek určitého jazyka v jiném jazyce nebo území, kde je přítomen jazykový jev, který v okolí (již) neexistuje
interdialekt – nadnářeční útvar, útvar spojující rysy více nářečí
koiné – nadnářeční útvar, který se šíří i mimo svou původní oblast

divergence – vývoj vedoucí k vzájemnému oddalování (jazyků, dialektů)
konvergence – vývoj vedoucí k vzájemnému sbližování (jazyků, dialektů)

filologie – nauka o jazyce a literatuře (obvykle určitého jazyka)
lingvistika – jazykověda, věda o jazyce
slavistika – nauka o slovanských jazycích a literaturách
bohemistika – nauka o českém jazyce a literatuře
slovakistika – nauka o slovenském jazyce a literatuře
sociolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající vzájemné vztahy jazyka a společnosti
kognitivní lingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající jazyk jako jednu z kognitivních aktivit lidské mysli
psycholingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající schopnost produkovat řeč a rozumět jí z hlediska psychických procesů
neurolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zabývající se strukturou a funkcí center mozku zodpovědných za produkci a percepci řeči
etnolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající roli jazyka a jazykové komunikace v určité kultuře
generativní gramatika – přístup k jazyku, především k jeho syntaktické stránce, který popisuje vznik (generování) gramaticky správných struktur pomocí formalizovaně zapisovaných pravidel
etymologie – nauka o původu slov
typologie – nauka o podobnostech a odlišnostech jazyků, především jejich struktur

aglutinace, aglutinační typ jazyka – gramatické významy (číslo, pád…) se vyjadřují v samostatných morfémech (jazyk hromadí tvarotvorné sufixy – např. turečtina, maďarština)
introflexe, introflexivní/introflektivní typ jazyka – gramatické významy se vyjadřují obměnami uvnitř kmene (např. arabština)
izolace, izolační/analytický typ jazyka – gramatické významy se vyjadřují samostatnými slovy, často pomocí slovosledu (např. vietnamština, některé prvky v angličtině)
flexe, flexivní/flektivní typ jazyka – jeden morfém nese více gramatických významů (čeština)
polysyntéza, polysyntetický typ jazyka – slova jsou složena z mnoha kořenových morfémů (čínština, některé rysy němčiny)

jazykový korpus – databáze jazykových dat, např. textů, sloužící primárně jako zdroj pro lingvistický výzkum

Grafická stránka jazyka

grafém – písmeno
grafémika – nauka o grafickém systému jazyka
ortografie – pravopis
ideogram – grafický znak pro celý pojem
piktogram – grafický znak znázorňující pojem obrazově (ikonicky)
transkripce – přepis textu (např. fonetická, dialektologická)
transliterace – převod z jednoho pravopisného/grafického systému do druhého
kolace – srovnání dvou stejných textů nebo textových variant (pojem z ediční praxe)
interpolace – dodatečné doplnění textu (pojem z ediční praxe)
emendace – oprava porušeného místa v textu (pojem z ediční praxe)
konjektura – dohad, motivace opravy porušeného místa v textu slovem/tvarem nedoloženým v žádném textovém prameni (pojem z ediční praxe)
tiret – spojovník: -
divis – rozdělovník: -
interpunkční znaménko – členicí znaménko; v českém pravopise např. ? ! . , : ; – „“ ()
diakritické znaménko – rozlišovací znaménko nad písmenem (v českém pravopise: háček, čárka, kroužek)
bohemikum – české vlastní jméno (ojediněle apelativum) zapsané v cizojazyčném (zpravidla latinském) textu pojednávajícím o české realitě, např. v listině, kronice
bohemismus – český jazykový prvek v jinojazyčném textu (užíváno především pro české hláskové, tvarové a lexikální prvky ve staroslověnských textech českého původu)
glosa – přípisek v textu (často jinojazyčný)

Morfematika

morf – realizace morfému
alomorf – varianta morfému (*tepl-<u>ák</u>-ách – tepl-<u>ác</u>-ích – tepl-<u>áč</u>-k-y*)
morfém – nejmenší část slova, která má význam i formu (abstraktní jednotka)

morfoném – souhrn hlásek nebo jejich skupin alternujících v morfému (např. *h-z-ž*: *Praha-Praze-Pražan*; *sk-šť*: *pražský-pražští*)
kořen – morfém, který nese hlavní část lexikálního významu slova
afix – souhrnné označení všech typů morfémů, kterými se tvoří nové slovo nebo nový tvar slova
sufix – morfém následující za kořenem
prefix – morfém předcházející kořen
infix – morfém, který se vkládá do kořene (ko-infix-řen)
cirkumfix – morfém, jehož jedna část je před kořenem, druhá za ním (cirkum-kořen-fix)
postfix – slovotvorný morfém připínající se na absolutní konec tvaru slova (např. *kdo-si, tomu-hle, pojďme-ž*)
interfix/konektém – spojovací morfém, spojuje části složeniny (v češtině nejčastěji *o*: *hor-o-lezec*)
sufixoid – útvar na pomezí sufixu a části kompozita (*-izace, -ismus, -logie*)
prefixoid – útvar na pomezí prefixu a části kompozita (*poly-*, *eko-*, *mikro-*)
tvarotvorný prefix – předpona, kterou se tvoří jiný tvar daného slova (v češtině především u některých pohybových sloves, např. *po-letím*)
tvarotvorný sufix – přípona, kterou se tvoří jiný tvar daného slova (např. *vysáze-l-a, výsadb-a*)
kmenotvorný sufix/téma – přípona, která spojuje tvarotvorný základ s tvarotvornými sufixy (např. *vysáz-e-la*), v češtině ho mají všechny slovesné tvary (kromě atematických) a podstatná jména vzoru *kuře*
atematické sloveso – sloveso bez kmenotvorné přípony
koncovka – finální tvarotvorný sufix (např. *výsadb-a, vysázel-a*)
slovotvorný prefix – předpona, kterou se tvoří jiné slovo (např. *vy-pravit*)
slovotvorný sufix – přípona, kterou se tvoří jiné slovo (např. *výsad-b-a*)
tvarotvorný základ / morfologická báze – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slova
tvarotvorný/morfologický formant – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se při ohýbání slova mění
kmen – část tvaru skládající se z tvarotvorného základu a kmenotvorné přípony
nulový morf – nevyjádřený žádnou hláskou (např. nulová koncovka *hrad*-0)
supletivismus – tvary slova jsou tvořeny od různých kořenů (např. *já – mě*, *jde – šla*)
produktivní přípona/předpona – živá přípona/předpona, užívaná i u nově tvořených slov

verbalizace – 1. změna jiného slovního druhu ve sloveso (např. *modrý > zmodrat*), 2. vyjádření jazykem (např. verbalizace pocitů)
substantivizace – změna jiného slovního druhu v podstatné jméno
adjektivizace – změna jiného slovního druhu v přídavné jméno
adverbializace – změna jiného slovního druhu v příslovce
deadjektivum – slovo utvořené z přídavného jména
desubstantivum – slovo utvořené z podstatného jména
deverbativum – slovo utvořené ze slovesa
lexikalizace – změna morfémů, gramatických slov nebo slovních tvarů v samostatnou novou lexikální jednotku (např. *bus* je ve výchozím jazyce pádová koncovka)
gramatikalizace – změna plnovýznamových forem (slovních tvarů nebo jejich spojení) ve formy gramatické (morfémy, neplnovýznamová slova) (např. vývoj spojovacího prostředku *buď* z imperativu slovesa *být*)
derivace – odvozování
deprefixace – tvoření slov odsunutím slovotvorné předpony
sufixace – tvoření slov přidáním slovotvorné přípony
prefixace – tvoření slov přidáním slovotvorné předpony
desufixace – tvoření slov odsunutím slovotvorné přípony
resufixace – tvoření slov výměnou slovotvorné přípony za jinou
kompozice – tvoření slov skládáním
dekompozice – tvoření slov odsunutím jednoho z komponentů složeniny (např. *automobil > auto*)
kompozitum – složenina (*zeměkoule, kladkostroj*)
komponent – člen složeniny
hybridní slovo – slovo skládající se ze slovotvorných částí majících původ v různých jazycích (např. *elektroléčba*, *potížista*)
abreviace – tvoření slov zkracováním
abreviatura – zkratka
iniciálová zkratka/akronym – zkratka vzniklá z prvních písmen slov názvu (např. *AVU*, *PID*)
univerbizace – vznik jednoslovného pojmenování z víceslovného (např. *mikrovlnná trouba > mikrovlnka*)
slovotvorná báze – část utvořeného slova společná pro toto slovo a jeho slovo základové
slovotvorný formant – část utvořeného slova, kterou se toto slovo liší od svého slova základového
onomaziologická kategorie – pojmenovací kategorie, základní pojmo-

vá struktura tvořící v daném jazyce základ pojmenování (kategorie substance, vlastnosti, děje, okolnostního příznaku)

onomaziologická báze – určovaná složka pojmenovací struktury (např. nástroj: *-ák*, živá bytost – muž: *-tel*)

onomaziologický příznak – určující složka pojmenovací struktury vyjadřující příznak báze (např. na šroubování – *šroubovák*, zabývající se učením – *učitel*)

mutace – přechod mezi onomaziologickými kategoriemi, nové pojmenování vzniká tak, že se bázi přiřazuje jistý příznak (*učit* > *učitel*)

modifikace – přechod v rámci onomaziologické kategorie a v rámci jednoho slovního druhu, nové pojmenování vzniká obměnou významu slovotvorného základu, např. při zdrobňování, přechylování, vyjadřování časového průběhu děje (*zpívat* > *dozpívat*)

transpozice – přechod v rámci onomaziologické kategorie k jinému slovnímu druhu, tj. význam se zachovává (např. *rychlý* > *rychlost, dobrý* > *dobro, běhat* > *běh, zítra* > *zítřejší*)

konverze – bezafixální tvoření, tvoření slova beze změny jeho stavby (adj. *vrchní* > subst. *vrchní*)

transflexe – tvoření slova pomocí tvarotvorného nebo kmenotvorného sufixu (např. *dobrý – dobro, modrý – modrat, pes – psí, běhat – běh*)

kalk – slovo vzniklé doslovným překladem komponentů slova výchozího jazyka (např. *sou-cit* z něm. *Mit-leid*, *s-vědomí, prvo-rozený* z lat. *con-scientia, primo-genitus*)

deminuce – zdrobňování

přechylování/móce – tvoření rodového protějšku (např. *spisovatel* > *spisovatelka*)

komparace – stupňování

pozitiv – první stupeň při stupňování

komparativ – druhý stupeň při stupňování

elativ – nesrovnávací komparativ (např. *kratší studie – ne dlouhá, starší pán – ne mladý*)

superlativ – třetí stupeň při stupňování

Morfologie

morfologie – tvarosloví, nauka o tvarech slova a jejich gramatických významech

flexe – ohýbání (deklinace a konjugace)

ohebné slovo – slovo, které vyjadřuje gramatické významy (morfologické kategorie)

nesklonné slovo – slovo, které pro vyjadřování gramatických významů nepoužívá koncovek (při ohýbání nemění tvar)
dubleta – dvojtvar, tvarová varianta (např. *o rozhlase – o rozhlasu*)
deklinace – skloňování
konjugace – časování
nominativ – 1. pád
genitiv – 2. pád
dativ – 3. pád
akuzativ – 4. pád
vokativ – 5. pád
lokál (někdy též **lokativ**) – 6. pád
instrumentál – 7. pád
etický dativ – dativ vyjadřující zájem mluvčího na ději nebo snahu vzbudit zájem u posluchače (např. *Dělá nám to dvacet korun. A on ti nakonec všechno popřel.*)
numerativ – genitiv po číslovce (*pět měsíců*, *sedmero krkavců*)
partitiv/partitivní genitiv – genitiv s významem části látky, hmoty (např. *nabrat vody, přidat cukru*)
genitiv záporový – genitiv po záporu (*neměli vody ani vína*, *není divu*)
substantivum – podstatné jméno
substantivum verbale – slovesné podstatné jméno (např. *dělání, koupání, létání*)
adjektivum – přídavné jméno
kvalitativní adjektivum – pojmenovává vlastnost jako kvalitu (např. *dlouhý, modrý, starý*)
relační adjektivum – pojmenovává vlastnost jako vztah k nějakému jevu (např. *knižní, vejcovitý, dřevěný*)
pronomen (pl. pronomina) – zájmeno
personale (pl. personalia) – osobní zájmeno (např. *já, my, oni*)
posesivum – přivlastňovací zájmeno (např. *můj, váš, její*)
indefinitum – neurčité zájmeno (např. *někdo, ledaco, kdokoliv*)
interogativum – tázací zájmeno (např. *jaký, který, co*)
demonstrativum – ukazovací zájmeno (např. *ten, takový, onen*)
relativum – vztažné zájmeno (např. *jaký, který, jenž, co*)
negativum – záporné zájmeno
limitativum – vymezovací zájmeno (např. *týž, každý*)
totalizátor – úplnostní zájmeno (např. *každý*, *všechen*)
identifikátor – ztotožňovací zájmeno (např. *týž*)
numerale (pl. numeralia) – číslovka
cardinale – číslovka základní

ordinale – číslovka řadová
multiplicativum – číslovka násobná
verbum – sloveso
verbum finitum/finitní tvar slovesa – určitý tvar (vyjadřuje osobu, číslo, způsob)
reflexivum – zvratné sloveso
reflexivum tantum – sloveso vyskytující se výhradně s reflexivním morfémem (*smát se*)
adverbium – příslovce
zájmenné příslovce – příslovce se zájmenným významem (např. *jak, tam, odkud, proč, vždy*)
prepozice – předložka
primární předložka – vlastní předložka (např. *k, s, v, z, na, do, po*)
sekundární předložka – nevlastní předložka, vzniklá z jiného slovního druhu (např. *navzdory, díky*)
konjunkce – spojka
rozštěpená/vícedílná spojka – spojka, jejíž první část stojí před prvním spojovaným výrazem (větou) a druhá před druhým (druhou), např. *buď – nebo*, *jednak – jednak*
partikule – částice
interjekce – citoslovce
synsémantické slovo – neplnovýznamové slovo
autosémantické slovo – plnovýznamové slovo
predikativum – příslovce, jehož výhradní funkcí je být částí predikátu (např. *je mi smutno*, *bylo to nabíledni, už je možno začít*)
terminativní sloveso / telické sloveso – sloveso označující děj, který se rozvíjí ke své přirozené hranici a po jejím dosažení končí (např. *stavět (dům), zpívat (píseň), kreslit (psa)*), může být dokonavé nebo nedokonavé
aterminativní/atelické sloveso – sloveso označující děj, který neobsahuje přirozenou hranici (např. *tančit, mluvit, pršet*), je vždy nedokonavé
pomocné sloveso – neplnovýznamové sloveso fungující jako součást složených (víceslovných) slovesných tvarů
izolované sloveso – slovesný lexém nezařaditelný do prézentní třídy
fázové sloveso – neplnovýznamové sloveso označující fázi děje (*začít/začínat*, *přestat/přestávat*, někdy i *zůstat/zůstávat* a *stát se/stávat se*)
modální sloveso – neplnovýznamové sloveso vyjadřující modalitu (*moci, muset, chtít, mít, smět*)
gramatická kategorie – gramatický význam (pád, rod, osoba, čas…)
aspekt – vid

perfektivum – dokonavé sloveso
imperfektivum – nedokonavé sloveso
singulativum – jméno vyjadřující vyčleněnou část látky (např. *plátek, kousek, sklenice, hrst*)
kolektivum – hromadné podstatné jméno (např. *lidstvo, listoví*)
infinitní tvar slovesa – neurčitý tvar slovesa (infinitiv, transgresiv, participium)
infinitiv – neurčitek
participium – příčestí
transgresiv – přechodník
modus – slovesný způsob
indikativ – oznamovací způsob
imperativ – rozkazovací způsob
kondicionál – podmiňovací způsob
genus – rod (jmenný)
maskulinum – mužský rod
maskulinum animatum – mužský rod životný
maskulinum inanimatum – mužský rod neživotný
femininum – ženský rod
neutrum – střední rod
numerus – číslo
plurál – množné číslo
plurale tantum – jméno mající pouze tvary množného čísla (např. *dveře, játra, Vánoce*)
singulár – jednotné číslo
singulare tantum – jméno mající pouze tvary jednotného čísla (např. *listí, mládež, co*)
duál – dvojné číslo (gramatické číslo užívané pro počet dva, v současné češtině neexistuje)
tempus – čas
prézens – přítomný čas
historický prézens – přítomný čas užitý pro minulý děj (např. *V roce 1989 se Václav Havel stává československým prezidentem.*)
gnómický prézens – přítomný čas užitý pro časově neomezené tvrzení (např. *Únor bílý pole sílí.*)
futurum – budoucí čas
préteritum – minulý čas
perfektum – čas vyjadřující výsledek minulého děje
plusquamperfektum/antepréteritum – předminulý čas
genus verbi – slovesný rod

aktivum – činný slovesný rod

pasivum – trpný slovesný rod

reflexivní pasivum / reflexivní deagentiv – trpný rod vyjadřovaný pomocí volného tvarotvorného morfu *se* (např. *padělání se trestá podle zákona*)

participiální pasivum – trpný rod vyjádřený pomocí trpného příčestí (např. *byl obviněn*)

modalita – komplex významů, jimiž mluvčí vztahuje svou výpověď k realitě, zahrnuje takové pojmy jako jistotu o tvrzení, vůli k vykonání děje, hodnocení děje apod.

evaluativní modalita – vyjádření hodnotících postojů ve výpovědi (*je špatné, že…, jsem rád, že…, naštěstí, bohudík*)

jistotní modalita – vyjádření stupně jistoty, s níž obsah výpovědi platí (*jistě, asi, pokud vím*)

voluntativní/dispoziční modalita – volní modifikace výpovědi, vyjadřuje se druh zájmu na uskutečnění děje: nutnost (*musíš jít*), možnost (*můžeš jít*), žádoucnost (*měl bys jít*) uskutečnění

aktuálnost děje – koincidence děje s časovým bodem (např. okamžikem promluvy)

deixe – ukazování a odkazování, význam vázaný na konkrétní komunikační situaci (deiktický význam mají např. slova *já*, *včera*, *zde*, *takhle*)

distributivní užití – podílné užití (např. *Všichni sousedé mají psa*. – jméno *pes* užito distributivně, morfologicky jednotné číslo, ale významově se vztahuje ke všem sousedům jednotlivě)

onomatopoické slovo – zvukomalebné slovo, tj. slovo napodobující zvuk (*kuku, žbluňk*), popř. slovo z takového slova utvořené (*kukat, žbluňknout*)

posesivní – přivlastňovací

reflexivní – zvratný

aorist – jednoduchý (jednoslovný) tvar pro minulý čas vyjadřující ukončený děj

supinum – slovesný tvar vyjadřující cíl po slovesech pohybu, v dnešní češtině okrajový/archaický: *jít spat*

imperfektum – jednoduchý (jednoslovný) tvar pro minulý čas vyjadřující děj v průběhu

způsob slovesného děje / Aktionsart – třídění sloves vycházející z toho, jak slovesa ztvárňují děj z hlediska jeho průběhu, trvání, opakování apod. (srov. např. sloveso kauzativní, iterativní, trvací, distributivní, okamžité, frekventativum); nejde o gramatickou kategorii

sloveso kauzativní/kauzativum sloveso mající obecný význam „působit/způsobit, aby se něco stalo/někdo stal nějakým“ (např. *pověsit něco* – „způsobit, aby něco viselo“), jde o přechodná slovesa, většinou tvořená prefixem *po-*

sloveso iterativní/iterativum – nedokonavé sloveso ztvárňující děj jako opakovaný, ale nikoli nutně jako obvyklý, uzuální a neaktuální (např. *nosit*, *sedat*, *věšet*); někdy je však termín iterativum užíván i pro slovesa typu *dělávat* (viz frekventativum)

frekventativum/neaktuální násobené sloveso (někdy též habituálně-iterativní sloveso) – nedokonavé sloveso ztvárňující opakující se děj jako obvyklý, uzuální a neaktuální (např. *nosívat*, *sedávat*, *dělávat*, *dělávávat*); někdy jsou pro slovesa typu *dělávat* užívány i termíny slovesa iterativní či násobená

sloveso trvací/durativní/durativum – sloveso ztvárňující děj jako probíhající souvisle po určitou dobu (např. *číst*, *sedět*)

sloveso distributivní/podílné/distributivum – sloveso ztvárňující děj jako postupně se opakující, a to vždy s jiným předmětem (u sloves předmětových, např. *pozamykat*, *vyházet všechny věci ze skříně*) nebo s jiným podmětem (u sloves bez předmětu, např. *posedat si – všichni si posedali*)

okamžité/momentánní sloveso – sloveso ztvárňující děj jako jednorázový a trvající jen krátký okamžik (např. *bodnout*, *kopnout*, *seknout*, *hodit*)

Fonetika, fonologie

fonetika – nauka o zvukové stránce řeči (o řečovém signálu, tvoření a akustických vlastnostech hlásek, hlasovém ústrojí…)

fonologie – nauka o zvukové stránce jazyka (o zvucích rozlišujících význam a jejich systému)

foném – abstraktní elementární jednotka zvukové roviny jazyka, která má schopnost rozlišovat morfémy

fon – konkrétní realizace fonému

alofon – varianta fonému

hláska – elementární zvuková jednotka vymezená na základě svých fyzikálních a fyziologických vlastností

distinktivní rys – rozlišovací rys (např. rys znělosti odlišuje *t* a *d*)

opozice – protiklad

neutralizace protikladu/rozdílu – zrušení protikladu/rozdílu (např. neutralizace znělosti na konci slova v češtině ruší protiklad znělé a neznělé hlásky – *let* × *led* [*let*])

korelace – 1. série analogických protikladů/rozdílů (např. korelace znělosti: *t/d, s/z, p/b*), 2. vztah mezi členy dvojice fonémů, které se liší (jsou v opozici) v jediném příznaku (např. znělostní korelace mezi párovými souhláskami *b – p*, *d – t*, *g – k* atd.)
fonace – tvoření hlasu (vznik základního tónu kmitáním hlasivkových vazů)
artikulace – tvoření hlásek
vokál – samohláska
konsonant – souhláska
monoftong – jednoduchá samohláska
diftong – dvojhláska
kvantita – délka samohlásek (krátké versus dlouhé)
ráz – tvrdý hlasový začátek, hrtanová souhláska vyslovovaná před samohláskou např. na počátku slova (např. [*ʔale*], [*poʔužít*])
suprasegmentální prostředek – zvukový prostředek souvislé řeči (přízvuk, intonace, pauza, tempo)
akcent – přízvuk
intonace – melodická změna hlasu, modulace výšky a důrazu
melodie – základní složka intonace, tvořená průběhem výšky základního tónu
kadence – abstraktní intonační schéma
konkluzivní kadence – intonační schéma s koncovým poklesem výšky
antikadence – intonační schéma s koncovým vzestupem výšky
přízvukový takt – skupina slabik s jedním přízvukem
enklitikon (pl. **enklitika**) – příklonka, nepřízvučné jednoslabičné slovo tvořící s předcházejícím slovem přízvukový takt (např. *Vrazil tam / a ani se / neomluvil*)
proklitikon (pl. **proklitika**) – předklonka, nepřízvučné jednoslabičné slovo tvořící s následujícím slovem přízvukový takt (např. *Vrazil tam / a ani se / neomluvil*)

ortofonie – nauka o správném tvoření hlásek
logopedie – náprava vad řeči
foniatrie – lékařská věda o poruchách hlasu, sluchu a řeči

alternace – střídání hlásek na témže místě v morfému (např. *noha – na noze – nožka*)
analogie – tvarové nebo významové vyrovnávání, např. *oni sází* m. *sázejí* podle *oni trpí*; *o co běží/kráčí* podle *o co jde*

ablaut – zastarale *střída*, specifické střídání vokálů (původně pouze *e* – *o*) v tvarech slova nebo příbuzných slovech (např. *vezu* – *vozím*)
reduplikace – zdvojení
asimilace – spodoba, vzájemné přizpůsobování hlásek v proudu řeči (např. [*zbírat*], [*ostatňí*])
progresivní asimilace – hláska následující se přizpůsobuje hlásce předcházející (např. asimilace znělosti *shoda*: [*schoda*])
regresivní asimilace – hláska předcházející se přizpůsobuje hlásce následující (např. asimilace znělosti *sbírka*: [*zbírka*])
disimilace hlásek – vzájemné rozrůznění hlásek v proudu řeči (např. *vedti* > *vésti*)
epenteze – vložení hlásky (např. *mýdlo* > *mýdel*)
metateze – přesmyknutí hlásek, případně slabik, tzn. výměna jejich pořadí (např. *mhla* > *mlha*)
proteze – předsunutí hlásky
protetická hláska – předsuvná hláska (v češtině typicky *v*, např. *votevřeno*)
elize – vypuštění hlásky (např. *kterej* > *kerej*, *vedl* > *ved*)
haplologie – vynechání jedné ze dvou po sobě následujících stejných skupin hlásek (např. *tenis-ista* > *tenista*)
jer – redukovaná, tj. velmi krátká praslovanská samohláska (znaky: měkký jer – ь, tvrdý jer – ъ)
vokalizace jeru – změna jeru v plnou samohlásku (v češtině se jery změnily v *e*)
vokalizace předložek – přidání samohlásky k předložce (např. *nad* > *nade*)
kontrakce – stahování (změna kombinace vokál-j-vokál na dlouhý vokál, př. *dobraja* > *dobrá*)
monoftongizace – vývoj diftongu v jednoduchou samohlásku (např. *ie* > *í*)
diftongizace – vývoj jednoduché samohlásky v diftong (např. *ú* > *ou*)
heterosylabický – různoslabičný (výskyt hlásek, např. *proudit* ‚zpracovat maso uzením', mezi *o* a *u* se vyslovuje tzv. ráz)
tautosylabický – stejnoslabičný (výskyt hlásek, např. *proudit* ‚téci')
hiát – zastarale *průzev*, zvuk vznikající jako usnadnění výslovnosti dvou po sobě jdoucích různoslabičných samohlásek (např. fialka: [*fi-j-alka*])
aspirace – vyslovení hlásky s přídechem
nazalizace – změna ústní hlásky v nosovou
denazalizace – ztráta nosovosti, zánik nosové hlásky
palatalizace – změkčení souhlásky
depalatalizace – ztráta měkkosti souhlásky

syntax – skladba, nauka o spojování slov do různých celků, např. vět, a to především pomocí syntagmatických vztahů

syntax závislostní – typ popisu stavby věty, jehož základem jsou závislostní vztahy

syntax valenční – typ popisu stavby věty, jehož základem jsou valenční vlastnosti slov

větný člen – slovo/skupina slov, která vstupuje do syntagmatického vztahu s dalším slovem/skupinou slov

propozice – jazykově zpracovaný odraz situace, výseku skutečnosti

presupozice – předpoklady, které musí platit, aby byla věta smysluplná, tj. to, co vyplývá z věty i její negace (např. *Můj bratr si koupil nové auto*. Presupozice: *mám bratra*, *auta se prodávají* atd.)

syntagma – skladební dvojice, (dva) větné členy a vztah mezi nimi

syntaktický vztah – vztah mezi slovy nebo mezi větami

predikace – přisuzování, sémantický syntaktický vztah (jeden z jeho členů je specifikovaný co do modality), vztah mezi podmětem a přísudkem (např. *brankář chytil*)

determinace – určování, sémantický syntaktický vztah (žádný ze členů není specifikovaný co do modality), významové zpřesňování jednoho slova jiným slovem (např. *náš brankář*, *brankář protihráče*, *chytal míč*, *bojoval vytrvale*)

koordinace – přiřazování, sémantický syntaktický vztah, přiřazování, spojení členů významově rovnocenných (např. *brankář a oba obránci*)

adordinace – sémantický syntaktický vztah, vztah mezi členy se stejným referentem (např. *Petr Čech, náš brankář*; *náš brankář Petr Čech*)

hypotaxe – závislost, podřadnost, formální syntaktický vztah (termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větami v souvětí)

parataxe – souřadnost, formální syntaktický vztah (termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větami v souvětí)

kongruence – shoda, formální závislostní syntaktický vztah, shoda ve vyjadřovaných morfologických kategoriích (např. *náš brankář*)

rekce – řízenost, formální závislostní syntaktický vztah, nadřazený větný člen předepisuje podřazenému větnému členu morfologické kategorie (aniž by se shodovaly; např. *chytil míč*, *chycení míče*)

adjunkce – přimykání, formální závislostní syntaktický vztah, morfologické kategorie závislého členu nejsou řídícím členem předepisovány (např. *bojoval vytrvale*, *dres bez čísla*, *kopačky od sponzora*)

dominace/subordinace – závislost, formální podřízenost jednoho čle-

nu druhému členu, termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větnými členy

adnominální – takový, který rozvíjí jméno (např. adnominální genitiv *hřbet ruky*)
adverbální – takový, který rozvíjí sloveso (např. adverbální genitiv *dotkl se ruky*)

predikát – přísudek
verbonominální predikát – slovesně-jmenný přísudek (např. *Náš soused je taxikář*.)
predikativ – neslovesná část predikátu (např. *Náš soused je taxikář*.)
kopula – spona, sponové sloveso (např. *Náš soused je taxikář*.)
subjekt – podmět
objekt – předmět
atribut – přívlastek
adverbiale – příslovečné určení
verbální atribut – doplněk
apozice – přístavek, slovo/spojení slov spojené adordinačním vztahem s jiným slovem/spojením slov
parataktické souvětí – souřadné souvětí
disjunktivní vztah – vylučovací vztah
adverzativní vztah – odporovací vztah
konjunktivní vztah – slučovací vztah
konkluzivní vztah – důsledkový vztah
explikativní vztah – vysvětlovací vztah
gradační vztah – stupňovací vztah
hypotaktické souvětí – podřadné souvětí
objektová věta – předmětná věta
subjektová věta – podmětná věta
relativní věta – vztažná věta, věta připojená vztažným výrazem, tj. vztažným zájmenem, zájmenným příslovcem apod.
kauzální věta – příčinná, důvodová věta
koncesivní věta – přípustková věta
konsekutivní věta – účinková věta: *Voda v rybníce je příliš studená, (než) aby se v ní dalo koupat. Pavel je dost zkušený (na to), aby tu práci zvládl sám.*
konektor – spojovací prostředek (širší pojem než spojka/konjunkce)
polysyndeton – spojení (větných členů nebo vět) pomocí více spojovacích prostředků: *dnes a zítra a pozítří i každý další den*; *neměli ani chleba, ani vodu, ani naději*

asyndeton – spojení (větných členů nebo vět) bez spojovacích prostředků

intence – schopnost dominujícího členu (slovesa, podstatného jména, adjektiva…) určovat sémantické role svých doplnění (například sloveso *nakrájet* určuje, že jeho doplněními jsou někdo/něco, co krájení vykonává, a něco, co je krájeno – *Teta nakrájela dort*.)

valence – schopnost dominujícího členu (slovesa, podstatného jména, adjektiva…) vázat na sebe doplnění v určitém počtu a určitých tvarech (u slovesa *nakrájet* je vyžadováno jedno doplnění v nominativu a druhé v akuzativu – *Teta nakrájela dort*.)

aktant/participant – sémantická role větného členu ve vztahu k predikátovému slovesu (agens, patiens, lokace…)

komplement – valenční doplnění (doplnění vyžadované slovesem, popř. substantivem, adjektivem): *posekat louku*, *dbalý příkazu*

agens – činitel děje

patiens – aktant zasažený dějem

transformace – změna syntaktické struktury v jinou (např. pasivizace věty, nominalizace vyjádření)

kondenzace – zhuštění vyjádření (např. nevětné vyjádření místo větného – např. *důvěra, která byla narušena* > *narušená důvěra*)

nominalizace – kondenzace použitím jména místo slovesa (např. *Neprojeli, protože byla zastavena doprava.* > *Neprojeli kvůli zastavení dopravy*.)

diateze – vztah mezi participanty (agens, patiens…) a větnými členy, které jim odpovídají (podmět, předmět…)

deagentizace – odsunutí činitele děje z pozice podmětu

parenteze – vsuvka (slovní i větná)

elipsa – nevyjádření nebo vypuštění slova (nebo více slov), která jsou známá nebo doplnitelná z kontextu

negace – zápor

apoziopeze – odmlčení, nedořečení výpovědi

rezultativ – konstrukce, v níž se vyjadřuje stavový význam jako výsledek předcházejícího děje (např. *dopis je napsaný*, *rám je prasklý*, *má tu knihu přečtenou*)

intranzitivní sloveso – nepřechodné sloveso, sloveso nemající předmět v bezpředložkovém 4. pádě (*naslouchat*, *záviset*)

tranzitivní sloveso – přechodné sloveso, sloveso s předmětem v bezpředložkovém 4. pádě (*přikázat komu co*, *uhodit koho*)

reciprocita – vyjádření vzájemného vztahu/vzájemné akce aktantů slovesného děje, v češtině pomocí sloves s reflexivním zájmenem *se/si* (např. *sousedé se zdravili*, *Romeo a Julie si posílali polibky*)

zeugma – zanedbání různé vazby sloves a jejich spřežení dohromady (**Obsloužíme a poradíme vám!*)

kontaminace – směšování vazeb u sloves s podobným/protichůdným významem (*čelit něčemu – bojovat proti něčemu* > kontaminace: **Proti zjevnému bezpráví čelili různými prostředky*.)

anakolut – vyšinutí z větné konstrukce (**Víme, že člověk často, když dělá jistou práci poprvé, nejde mu dobře.*)

atrakce – skladebná spodoba, nenáležité přizpůsobování tvarů sousedních slov (**Vstal před sluncem východem*. Některé lexikalizované: *vezmi kde vezmi*, *dělej co dělej*)

aktuální členění výpovědi – slovosledná a intonační organizace výpovědi na základě jejího zapojení do kontextu

téma – východisko výpovědi, to, o čem se mluví, kontextově zapojená část výpovědi (*Díval se ze zahrady oknem domů na rodiče. Máma prostírala stůl.*)

réma – jádro výpovědi, to, co se o tématu říká, kontextově nezapojená část výpovědi (*Díval se ze zahrady oknem domů na rodiče. Máma prostírala stůl.*)

objektivní slovosled – slovosled s pořadím téma – réma

subjektivní slovosled – slovosled s pořadím réma – téma

inverze – převrácení obvyklého slovosledu (např. *mrtvé milenky cit*, *smetánka lékařská*)

antepozice – postavení prvku před jiným prvkem (např. přívlastek v antepozici – *dřevěná židle*)

postpozice – postavení prvku za jiným prvkem (např. přívlastek v postpozici – *židle dřevěná*)

juxtapozice – umístění prvků vedle sebe bez signalizace vztahů mezi nimi (užívá se o větách spojených asyndeticky nebo o částech nevlastních složenin)

kontext – 1. textové okolí; 2. situační kontext výpovědi – okolnosti, které s výpovědí souvisejí

koherence – spojitost textu, jeho významová soudržnost

koheze – formální soudržnost textu realizovaná užitím zvukových, pravopisných a gramatických prostředků

anaforický – odkazující do předcházejícího kontextu: *Šli tam Petr a Pavel. Jedině oni se nebáli.*

kataforický – odkazující do následujícího kontextu: *Odměnu dostane jenom ten, kdo splní všechny úkoly.*

hypersyntax – nadvětná/textová syntax

styl/sloh – výběr a upořádání jazykových prostředků v jazykovém projevu
stylistika – nauka o stylu jazykových projevů
lingvistika textu / textová lingvistika – nauka o výstavbě souvislých jazykových projevů
komunikace – dorozumívání, přenos informace, sociální interakce
komunikant – účastník komunikace
komunikát – jazykový projev; v některých přístupech synonymní s termínem text, v jiných je komunikát jednotkou na úrovni komunikace (řeči) a textem je míněna struktura komunikátu
funkční styl – styl vymezený na základě funkce či funkcí jazykového projevu / jazykových projevů (např. styl odborný – funkce odborná teoretická; styl administrativní – funkce direktivní a operativní)
stylotvorné/slohotvorné faktory/činitele – faktory ovlivňující styl jazykového projevu (např. zda jde o projev mluvený, nebo psaný, zda jde o dialog, nebo monolog atd.)
slohový postup – základní způsob tematické a jazykové výstavby jazykového projevu (např. slohový postup informační, vyprávěcí, výkladový)
slohový útvar – model výstavby určitého typu jazykových projevů (např. povídka, určitý typ úředních dopisů atp.)
kompozice – výstavba textu, tj. uspořádání všech složek podílejících se na stavbě textu do určitého celku
expresivita – pragmatická složka významu spojená s vyjadřováním postoje mluvčího (např. emocionálnost, volní postoje, zdůraznění) nebo s nápadností (např. neobvyklá kombinace hlásek (*čumět, fuj*), životná koncovka v akuz. sg. neživotného maskulina (*najít hřiba*) atp.)
emfáze – zesílení výraznosti vyjádření např. intonací, přízvukem, prodlužováním samohlásek, subjektivním slovosledem
klišé – otřelé, stereotypní vyjádření
monolog – promluva jed(i)né osoby
dialog – rozhovor, střídání promluv více subjektů
rétorika – nauka o účinné komunikaci (jak získat posluchače, přesvědčit protivníka apod.)
interpretace – výklad významu, přiřazení aktuálního smyslu jazykové jednotce v komunikaci
poetismus – jazykový prostředek typický pro básnický styl
trópus (pl. **trópy**) – stylistický prostředek založený na významovém posunu (metafora, metonymie, synekdocha)

metafora – přenesení významu na základě podobnosti
metonymie – posun významu na základě věcné souvislosti
synekdocha – posun významu z celku na část nebo naopak
figury – stylistické prostředky založené na odchylkách od běžného vyjadřování (např. opakování hlásek, vynechávání slov)
perioda – složité symetricky stavěné souvětí
pleonasmus – 1. nadbytečné vyjádření (např. *manuální zručnost, magické kouzlo, jedinečný unikát*), 2. figura spočívající v nahromadění výrazů významově blízkých (např. *Lakotili a hamonili. Škrtili, škudlili a byli krkouni*. (Jan Werich))
hyperbola – nadsázka

stratifikace národního jazyka – model jazyka jako hierarchicky uspořádaného souboru jazykových útvarů (např. spisovné češtiny, (nadregionální) obecné češtiny, interdialektů a dialektů)
varieta/jazykový útvar – komplexní soubor jazykových prostředků všech jazykových rovin (tj. zvukových, gramatických i lexikálních), kterých se užívá na určitém území (např. dialekty) nebo které jsou spojeny stejnými funkcemi (např. spisovný jazyk)
spisovný jazyk – kulturně reprezentativní, prestižní a propracovaný jazykový útvar, užívaný na celém jazykovém území, zejména ve formálních veřejných komunikačních situacích
obecná čeština – původně interdialekt češtiny užívaný v Čechách, nověji útvar blížící se postavení koiné (např. tím, že v překladech literárních děl, filmů apod. zastupuje nespisovné variety cizích jazyků)
hovorová čeština – mluvená podoba spisovné češtiny; příp. taková podoba spisovné češtiny, která se užívá v neformálních komunikačních situacích (mezi č. jazykovědci není shoda ve vymezení tohoto pojmu, ba ani v názoru na jeho užitečnost)
neutrální spisovný projev – bez znaků uměleckých, knižních, expresivních, hovorových, nespisovných…
neutrální spisovný jazykový prostředek – prostředek bez specifického slohového příznaku, vhodný pro kterýkoli spisovný projev
knižní jazykový prostředek – prostředek slohově vyšší než neutrální, užívaný např. v odborných statích, ve slavnostních proslovech apod.
hovorový jazykový prostředek – 1. prostředek slohově nižší než neutrální, ale stále spisovný (zpravidla se užívá i v komunikaci nespisovné, např. v obecné češtině); 2. prostředek charakteristický pro mluvenou podobu spisovného jazyka
kolokvialismus – hovorové slovo

úzus – obvyklé, pravidelné používání jazykových prostředků („jak se to říká/píše“)
uzuálnost – obvyklost, zvykovost
norma – soubor jazykových prostředků a pravidel jejich tvoření a spojování, které jsou pravidelně užívány a považovány za závazné („jak se to má říkat/psát“)
kodifikace – zachycení spisovné normy ve slovnících, mluvnicích a Pravidlech českého pravopisu, které má doporučující či regulující charakter („jak je zapsáno, že se to má říkat/psát“)
normativní mluvnice – mluvnice zaměřená na popis spisovné normy
purismus – snaha o očistu jazyka, především od cizích prvků
hyperkorektní jev – chybný jev vzniklý nevhodnou analogií se spisovným vyjádřením (např. *s dvěmi kluky* místo spis. *dvěma* podle analogie s *třemi*, *čtyřmi*)
regulace jazyka – institucionálně podložené organizované aktivity zacílené k usměrňování jazykové praxe

Lexikologie

sém – minimální významový distinktivní rys
sémém – lexikální význam jako úhrn sémů
desémantizace – oslabení/vyprázdnění/ztráta významu (např. *vzbudit zájem* proti *vzbudit syna, filozofie ředitele naší pobočky* proti *stoická filozofie*)
lexém – slovo jako jednotka slovní zásoby/lexikálního systému
lexikografie – nauka o slovnících
frekvenční slovník – slovník uvádějící četnost (frekvenci) slov v určitém souboru textů
retrográdní slovník – slovník řadící slova abecedně od jejich posledního do prvního písmene
lexikologie – nauka o slovní zásobě
lexikon – 1. slovní zásoba (jazyka, uživatele jazyka); 2. slovník (kniha)
idiom – ustálené spojení slov, jehož význam není dobře odvoditelný, nevyplývá z jeho složek (z hlediska významu)
frazém/frazeologismus – ustálené spojení slov, jehož význam není dobře odvoditelný, nevyplývá z jeho složek (z hlediska formy)
frazeologie – 1. nauka o ustálených spojeních slov; 2. soubor ustálených spojení slov
paremiologie – nauka o příslovích
pranostika – typ frazému vyjadřující lidovou zkušenost s počasím, zemědělstvím (např. *Únor bílý pole sílí.*)

kolokace – souvýskyt slov v textu

monokolokabilní slovo – slovo, které se může vyskytovat pouze v sousedství jednoho daného slova (např. *křížem krážem*)

kompatibilita – významová spojitelnost slova s jinými slovy (kompatibilní jsou např. slova *čistit* a *zuby*, *odvrátit* a *neštěstí*)

fundující slovo – základové slovo

fundované slovo – utvořené slovo

slovotvorná fundace – vztah formální příbuznosti slova utvořeného a slova základového

slovotvorná motivace – vztah významové souvislosti slova utvořeného a slova základového

motivované pojmenování – pojmenování, jehož lexikální význam je částečně nebo zcela odvoditelný z významu příbuzných slov, zpravidla slova fundujícího (např. *lesník*, *stolní*, *čtenář*)

značkové pojmenování/nocionální slovo – pojmenování, jehož lexikální význam není odvoditelný z jiných pojmenování (např. *les*, *stůl*, *číst*)

onomaziologický postup – postup vycházející od skutečnosti a zjišťující její pojmenování

sémaziologický postup – postup vycházející od pojmenování a zjišťující, jakou skutečnost označuje

onomaziologie – nauka o pojmenování jevů jazykovými znaky

sémaziologie – nauka o lexikálních významech slov

kohyponyma – slova významově souřadná (např. *jablko*, *jahoda*, *pomeranč*)

hyponymum – slovo významově podřazené (např. *jablko* ve vztahu k *ovoce*)

hyperonymum – slovo významově nadřazené (např. *ovoce* ve vztahu k *jablko*, *jahoda*)

synonyma – slova se stejným nebo velmi podobným lexikálním významem (např. *slepý – nevidomý*, *kůň – oř*)

homonyma – stejně znějící slova s odlišnými (navzájem nesouvisejícími) lexikálními významy (např. *kolej* vysokoškolská × *kolej* železniční)

antonyma/opozita – slova opačného lexikálního významu (např. *živý* × *mrtvý*)

tautonyma/heteronyma – slova se stejným lexikálním významem patřící k různým vrstvám jazyka, zvláště k různým dialektům (např. moravské *stolař* × české *truhlář*)

paronyma – slova různého lexikálního významu zvukově podobná (např. *fyzický – fyzikální*, *efektivní – efektní*)

polysémní slovo – víceznačné slovo (jeho jednotlivé významy spolu souvisejí, např. *koruna*)
polysémie – víceznačnost
evropeismus/internacionalismus – mezinárodní jazykový jev, např. *móda*, *telefon*, konstrukce *jít o něco*
polonismus – jazykový jev ovlivněný polštinou nebo přejatý z polštiny, např. *kelímek*, *mazurka*, *okurek*
galicismus – jazykový jev ovlivněný francouzštinou nebo přejatý z francouzštiny, např. *byrokracie*, *madam*, *šarm*
slovakismus – jazykový jev ovlivněný slovenštinou nebo přejatý ze slovenštiny, např. *rozlučka*, *psychiatr-ička*, konstrukce *být na vině*, konstrukce *nad ránem*
latinismus – jazykový jev pocházející z latiny, např. *magistr*, *mše*, *škola*
germanismus – jazykový jev ovlivněný němčinou nebo přejatý z němčiny, např. *muset*, *hřbitov*, *lump*
grécismus – jazykový jev pocházející z řečtiny, např. *filozofie*, *múza*, *poliklinika*
anglicismus – jazykový jev ovlivněný angličtinou nebo přejatý z angličtiny, např. *blejzr*, *fotbal*, konstrukce *mějte hezký den*
rusismus – jazykový jev ovlivněný ruštinou nebo přejatý z ruštiny, např. *lyže*, *obezlička*, *vesmír*
hypokoristikon – domácká podoba osobního jména, často v důvěrném oslovení (*Janička*, *Jája*), zřídka i domácká podoba apelativa (*zlatíčko*)
familiární slovo – slovo užívané v důvěrné, především rodinné (domácké) komunikaci
tabuové slovo – zakázané slovo (z náb., polit. nebo jiných důvodů)
neologismus – nově užívaný jazykový prostředek
archaismus – zastaralý jazykový prostředek (např. *já peku*, *mučedlník*)
historismus – slovo označující zaniklou skutečnost (např. *sudlice*, *oj*, *loukoť*)
regionalismus – jazykový prostředek typický pro určitou oblast (např. *dědina*, *tátovo boty*)
čechismus – regionalismus typický pro území Čech (např. *uzel*, *truhlář*)
moravismus – regionalismus typický pro území Moravy (např. *suk* ,*uzeľ*, *stolař*)
deminutivum – slovo zdrobnělé (např. *psíček*, *sukénka*)
augmentativum – zhrubělé slovo (např. *psisko*, *chlapák*, *vrahoun*)
profesionalismus – nespisovný odborný výraz z profesní mluvy
vulgarismus – hrubé, neslušné slovo

dysfemismus/pejorativum – hanlivé slovo (např. *huba*, *baba* ve významu *dívka*)
eufemismus/meliorativum – vyjádření nahrazující výraz v dané situaci nevhodný (např. *odejít na věčnost*, *být v náladě*)
argot – souhrn nespisovných jazykových prostředků užívaných s utajovací funkcí (dětský argot, argot zlodějů)
slang – souhrn nespisovných jazykových prostředků užívaných příslušníky zájmové nebo profesní skupiny
apelativum – jméno obecné (tzn. nikoli vlastní)
abstraktum – jméno s abstraktním významem (např. *důvěra*, *vůle*, *péče*)
konkrétum – jméno s konkrétním významem (např. *strom*, *matrace*, *ruka*)
proprium/onymum – vlastní jméno (např. *Vltava*, *Johanka*, *Japonec*)
onomastika – nauka o vlastních jménech
onymie – systém vlastních jmen
antroponomastika – nauka o osobních vlastních jménech
antroponymum – osobní vlastní jméno
antroponymie – systém vlastních osobních jmen
toponomastika – nauka o zeměpisných vlastních jménech
toponymum – zeměpisné vlastní jméno
toponymie – systém vlastních zeměpisných jmen
chrématonyma – vlastní jména lidských výrobků, uměleckých děl, institucí apod.

5.2 S abecedním řazením hesel

ablaut – zastarale *střída*, specifické střídání vokálů (původně pouze *e* – *o*) v tvarech slova nebo příbuzných slovech (např. *vezu* – *vozím*)
abreviace – tvoření slov zkracováním
abreviatura – zkratka
abstraktum – jméno s abstraktním významem (např. *důvěra*, *vůle*, *péče*)
adjektivizace – změna jiného slovního druhu v přídavné jméno
adjektivum – přídavné jméno
adjunkce – přimykání, formální závislostní syntaktický vztah, morfologické kategorie závislého členu nejsou řídícím členem předepisovány (např. *bojoval vytrvale*, *dres bez čísla*, *kopačky od sponzora*)
adnominální – takový, který rozvíjí jméno (např. adnominální genitiv *hřbet ruky*)
adordinace – sémantický syntaktický vztah, vztah mezi členy se stejným referentem (např. *Petr Čech, náš brankář*; *náš brankář Petr Čech*)

adverbální – takový, který rozvíjí sloveso (např. adverbální genitiv *dotkl se ruky*)
adverbiale – příslovečné určení
adverbializace – změna jiného slovního druhu v příslovce
adverbium – příslovce
adverzativní vztah – odporovací vztah
afázie – nervová porucha vedoucí k poškození schopnosti mluvit
afix – souhrnné označení všech typů morfémů, kterými se tvoří nové slovo nebo nový tvar slova
agens – činitel děje
aglutinace, aglutinační typ jazyka – gramatické významy (číslo, pád…) se vyjadřují v samostatných morfémech (jazyk hromadí tvarotvorné sufixy – např. turečtina, maďarština)
agramatický – negramatický, porušující gramatická pravidla
akcent – přízvuk
akronym / iniciálová zkratka – zkratka vzniklá z prvních písmen slov názvu (např. *AVU*, *PID*)
aktant/participant – sémantická role větného členu ve vztahu k predikátovému slovesu (agens, patiens, lokace…)
aktivum – činný slovesný rod
aktuální členění výpovědi – slovosledná a intonační organizace výpovědi na základě jejího zapojení do kontextu
aktuálnost děje – koincidence děje s časovým bodem (např. okamžikem promluvy)
akuzativ – 4. pád
alofon – varianta fonému
alomorf – varianta morfému (*tepl-ák-ách – tepl-ác-ích – tepl-áč-k-y*)
alternace – střídání hlásek na témže místě v morfému (např. *noha – na noze – nožka*)
anaforický – odkazující do předcházejícího kontextu: *Šli tam Petr a Pavel. Jedině oni se nebáli.*
anakolut – vyšinutí z větné konstrukce (**Víme, že člověk často, když dělá jistou práci poprvé, nejde mu dobře.*)
analogie – tvarové nebo významové vyrovnávání, např. *oni sází* m. *sázejí* podle *oni trpí*; *o co běží/kráčí* podle *o co jde*
analytický typ jazyka / izolace, izolační – gramatické významy se vyjadřují samostatnými slovy, často pomocí slovosledu (např. vietnamština, některé prvky v angličtině)
anglicismus – jazykový jev ovlivněný angličtinou nebo přejatý z angličtiny, např. *blejzr*, *fotbal*, konstrukce *mějte hezký den*

antepozice – postavení prvku před jiným prvkem (např. přívlastek v antepozici – *dřevěná židle*)
antepréteritum/plusquamperfektum – předminulý čas
antikadence – intonační schéma s koncovým vzestupem výšky
antonyma/opozita – slova opačného lexikálního významu (např. *živý* × *mrtvý*)
antroponomastika – nauka o osobních vlastních jménech
antroponymie – systém vlastních osobních jmen
antroponymum – osobní vlastní jméno
aorist – jednoduchý (jednoslovný) tvar pro minulý čas vyjadřující ukončený děj
apelativum – jméno obecné (tzn. nikoli vlastní)
apozice – přístavek, slovo/spojení slov spojené adordinačním vztahem s jiným slovem/spojením slov
apoziopeze – odmlčení, nedořečení výpovědi
arbitrárnost – libovolnost vztahu mezi signifiant a signifié
argot – souhrn nespisovných jazykových prostředků užívaných s utajovací funkcí (dětský argot, argot zlodějů)
archaismus – zastaralý jazykový prostředek (např. *já peku*, *mučedlník*)
artikulace – tvoření hlásek
asimilace – spodoba, vzájemné přizpůsobování hlásek v proudu řeči (např. [*zbírat*], [*ostaťňí*])
aspekt – vid
aspirace – vyslovení hlásky s přídechem
asyndeton – spojení (větných členů nebo vět) bez spojovacích prostředků
atelické/aterminativní sloveso – sloveso označující děj, který neobsahuje přirozenou hranici (např. *tančit, mluvit, pršet*), je vždy nedokonavé
atematické sloveso – sloveso bez kmenotvorné přípony
aterminativní/atelické sloveso – sloveso označující děj, který neobsahuje přirozenou hranici (např. *tančit, mluvit, pršet*), je vždy nedokonavé
atrakce – skladebná spodoba, nenáležité přizpůsobování tvarů sousedních slov (**Vstal před sluncem východem*. Některé lexikalizované: *vezmi kde vezmi*, *dělej co dělej*)
atribut – přívlastek
augmentativum – zhrubělé slovo (např. *psisko*, *chlapák*, *vrahoun*)
autosémantické slovo – plnovýznamové slovo
bilaterální teorie znaku – teorie, podle níž je znak tvořen dvěma stránkami – formou a významem

bilingvismus – dvojjazyčnost, ovládání dvou jazyků (zhruba) na úrovni rodilého mluvčího
binární – dvoučlenný
bohemikum – české vlastní jméno (ojediněle apelativum) zapsané v cizojazyčném (zpravidla latinském) textu pojednávajícím o české realitě, např. v listině, kronice
bohemismus – český jazykový prvek v jinojazyčném textu (užíváno především pro české hláskové, tvarové a lexikální prvky ve staroslověnských textech českého původu)
bohemistika – nauka o českém jazyce a literatuře
cardinale – číslovka základní
cirkumfix – morfém, jehož jedna část je před kořenem, druhá za ním (cirkum-kořen-fix)
čechismus – regionalismus typický pro území Čech (např. *uzel*, *truhlář*)
dativ – 3. pád
deadjektivum – slovo utvořené z přídavného jména
deagentizace – odsunutí činitele děje z pozice podmětu
deixe – ukazování a odkazování, význam vázaný na konkrétní komunikační situaci (deiktický význam mají např. slova *já*, *včera*, *zde*, *takhle*)
deklinace – skloňování
dekompozice – tvoření slov odsunutím jednoho z komponentů složeniny (např. *automobil > auto*)
deminuce – zdrobňování
deminutivum – slovo zdrobnělé (např. *psíček*, *sukénka*)
demonstrativum – ukazovací zájmeno (např. *ten, takový, onen*)
denazalizace – ztráta nosovosti, zánik nosové hlásky
denotace 1 – vztah znaku k denotátu
denotace 2 / denotativní složka významu – věcné, kognitivní jádro významu
denotát – označený jev
denotativní složka významu / denotace 2 – věcné, kognitivní jádro významu
depalatalizace – ztráta měkkosti souhlásky
deprefixace – tvoření slov odsunutím slovotvorné předpony
derivace – odvozování
desémantizace – oslabení/vyprázdnění/ztráta významu (např. *vzbudit zájem* proti *vzbudit syna*, *filozofie ředitele naší pobočky* proti *stoická filozofie*)
desubstantivum – slovo utvořené z podstatného jména
desufixace – tvoření slov odsunutím slovotvorné přípony
determinace – určování, sémantický syntaktický vztah (žádný ze členů

není specifikovaný co do modality), významové zpřesňování jednoho slova jiným slovem (např. *náš brankář*, *brankář protihráče*, *chytal míč*, *bojoval vytrvale*)

deverbativum – slovo utvořené ze slovesa

diachronní zkoumání jazyka – zkoumání jazykového vývoje, jeho „průběhu" (zjednodušeně též: zkoumání starších fází jazyka než současné)

diakritické znaménko – rozlišovací znaménko nad písmenem (v českém pravopise: háček, čárka, kroužek)

dialekt – nářečí

dialektální jazyková situace – jazyková situace, v níž vedle kulturní (spisovné, standardní) variety existuje řada dialektů

dialektismus – nářeční jev

dialektologie – nauka o nářečích

dialog – rozhovor, střídání promluv více subjektů

diateze – vztah mezi participanty (agens, patiens…) a větnými členy, které jim odpovídají (podmět, předmět…)

diftong – dvojhláska

diftongizace – vývoj jednoduché samohlásky v diftong (např. *ú > ou*)

diglosie – stabilní jazyková situace, v níž v zásadě všichni mluvčí užívají dva jazyky nebo dvě variety jazyka, funkčně rozrůzněné

disimilace hlásek – vzájemné rozrůznění hlásek v proudu řeči (např. *ve<u>d</u>ti > vé<u>s</u>ti*)

disjunktivní vztah – vylučovací vztah

distinktivní rys – rozlišovací rys (např. rys znělosti odlišuje *t* a *d*)

distributivní užití – podílné užití (např. *Všichni sousedé mají psa*. – jméno *pes* užito distributivně, morfologicky jednotné číslo, ale významově se vztahuje ke všem sousedům jednotlivě)

divergence – vývoj vedoucí k vzájemnému oddalování (jazyků, dialektů)

divis – rozdělovník: -

dominace/subordinace – závislost, formální podřízenost jednoho členu druhému členu, termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větnými členy

duál – dvojné číslo (gramatické číslo užívané pro počet dva, v současné češtině neexistuje)

dubleta – dvojtvar, tvarová varianta (např. *o rozhlase – o rozhlasu*)

dysfemismus/pejorativum – hanlivé slovo (např. *huba*, *baba* ve významu *dívka*)

elativ – nesrovnávací komparativ (např. *kratší studie – ne dlouhá, starší pán – ne mladý*)

elipsa – nevyjádření nebo vypuštění slova (nebo více slov), která jsou známá nebo doplnitelná z kontextu

elize – vypuštění hlásky (např. *kterej > kerej*, *vedl > ved*)

emendace – oprava porušeného místa v textu (pojem z ediční praxe)

emfáze – zesílení výraznosti vyjádření např. intonací, přízvukem, prodlužováním samohlásek, subjektivním slovosledem

enkláva (jazyková) – jazykový ostrůvek určitého jazyka v jiném jazyce nebo území, kde je přítomen jazykový jev, který v okolí (již) neexistuje

enklitikon (pl. **enklitika**) – příklonka, nepřízvučné jednoslabičné slovo tvořící s předcházejícím slovem přízvukový takt (např. *Vrazil tam / a ani se / neomluvil.*)

epenteze – vložení hlásky (např. *mýdlo > mýdel*)

etický dativ – dativ vyjadřující zájem mluvčího na ději nebo snahu vzbudit zájem u posluchače (např. *Dělá nám to dvacet korun. A on ti nakonec všechno popřel.*)

etnolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající roli jazyka a jazykové komunikace v určité kultuře

etymologie – nauka o původu slov

eufemismus/meliorativum – vyjádření nahrazující výraz v dané situaci nevhodný (např. *odejít na věčnost*, *být v náladě*)

evaluativní modalita – vyjádření hodnotících postojů ve výpovědi (*je špatné, že…, jsem rád, že…, naštěstí, bohudík*)

evropeismus/internacionalismus – mezinárodní jazykový jev, např. *móda*, *telefon*, konstrukce *jít o něco*

explikativní vztah – vysvětlovací vztah

expresivita – pragmatická složka významu spojená s vyjadřováním postoje mluvčího (např. emocionálnost, volní postoje, zdůraznění) nebo s nápadností (např. neobvyklá kombinace hlásek (*čumět, fuj*), životná koncovka v akuz. sg. neživotného maskulina (*najít hřiba*) atp.)

extenze – množina všech objektů, které spadají pod určitý výraz (*Večernice* a *Jitřenka* mají stejnou extenzi, protože obě označují stejné nebeské těleso)

familiární slovo – slovo užívané v důvěrné, především rodinné (domácké) komunikaci

fázové sloveso – neplnovýznamové sloveso označující fázi děje (*začít/začínat*, *přestat/přestávat*, někdy i *zůstat/zůstávat* a *stát se/stávat se*)

femininum – ženský rod

figury – stylistické prostředky založené na odchylkách od běžného vyjadřování (např. opakování hlásek, vynechávání slov)

filologie – nauka o jazyce a literatuře (obvykle určitého jazyka)
finitní tvar slovesa / verbum finitum – určitý tvar (vyjadřuje osobu, číslo, způsob)
flektivní typ jazyka / flexe, flexivní – jeden morfém nese více gramatických významů (čeština)
flexe – ohýbání (deklinace a konjugace)
flexe, flexivní / flektivní typ jazyka – jeden morfém nese více gramatických významů (čeština)
fon – konkrétní realizace fonému
fonace – tvoření hlasu (vznik základního tónu kmitáním hlasivkových vazů)
foném – abstraktní elementární jednotka zvukové roviny jazyka, která má schopnost rozlišovat morfémy
fonetika – nauka o zvukové stránce řeči (o řečovém signálu, tvoření a akustických vlastnostech hlásek, hlasovém ústrojí…)
foniatrie – lékařská věda o poruchách hlasu, sluchu a řeči
fonologie – nauka o zvukové stránce jazyka (o zvucích rozlišujících význam a jejich systému)
frazém/frazeologismus – ustálené spojení slov, jehož význam není dobře odvoditelný, nevyplývá z jeho složek (z hlediska formy)
frazeologie – 1. nauka o ustálených spojeních slov; 2. soubor ustálených spojení slov
frekvenční slovník – slovník uvádějící četnost (frekvenci) slov v určitém souboru textů
frekventativum / neaktuální násobené sloveso (někdy též habituálně-iterativní sloveso) – nedokonavé sloveso ztvárňující opakující se děj jako obvyklý, uzuální a neaktuální (např. *nosívat*, *sedávat*, *dělávat*, *dělávávat*); někdy jsou pro slovesa typu *dělávat* užívány i termíny slovesa iterativní či násobená
fundované slovo – utvořené slovo
fundující slovo – základové slovo
funkční styl – styl vymezený na základě funkce či funkcí jazykového projevu / jazykových projevů (např. styl odborný – funkce odborná teoretická; styl administrativní – funkce direktivní a operativní)
futurum – budoucí čas
galicismus – jazykový jev ovlivněný francouzštinou nebo přejatý z francouzštiny, např. *byrokracie*, *madam*, *šarm*
generativní gramatika – přístup k jazyku, především k jeho syntaktické stránce, který popisuje vznik (generování) gramaticky správných struktur pomocí formalizovaně zapisovaných pravidel

genitiv – 2. pád
genitiv záporový – genitiv po záporu (*neměli vody ani vína*, *není divu*)
genus – rod (jmenný)
genus verbi – slovesný rod
germanismus – jazykový jev ovlivněný němčinou nebo přejatý z němčiny, např. *muset*, *hřbitov*, *lump*
glosa – přípisek v textu (často jinojazyčný)
gnómický prézens – přítomný čas užitý pro časově neomezené tvrzení (např. *Únor bílý pole sílí*.)
gradační vztah – stupňovací vztah
grafém – písmeno
grafémika – nauka o grafickém systému jazyka
gramatická kategorie – gramatický význam (pád, rod, osoba, čas…)
gramatika – mluvnice
gramatikalizace – změna plnovýznamových forem (slovních tvarů nebo jejich spojení) ve formy gramatické (morfémy, neplnovýznamová slova) (např. vývoj spojovacího prostředku *buď* z imperativu slovesa *být*)
grécismus – jazykový jev pocházející z řečtiny, např. *filozofie*, *múza*, *poliklinika*
haplologie – vynechání jedné ze dvou po sobě následujících stejných skupin hlásek (např. *tenis-ista* > *tenista*)
heteronyma/tautonyma – slova se stejným lexikálním významem patřící k různým vrstvám jazyka, zvláště k různým dialektům (např. moravské *stolař* × české *truhlář*)
heterosylabický – různoslabičný (výskyt hlásek, např. *proudit* ‚zpracovat maso uzením', mezi *o* a *u* se vyslovuje tzv. ráz)
hiát – zastarale *průzev*, zvuk vznikající jako usnadnění výslovnosti dvou po sobě jdoucích různoslabičných samohlásek (např. fialka: [*fi-j-alka*])
historický prézens – přítomný čas užitý pro minulý děj (např. *V roce 1989 se Václav Havel stává československým prezidentem*.)
historismus – slovo označující zaniklou skutečnost (např. *sudlice*, *oj*, *loukoť*)
hláska – elementární zvuková jednotka vymezená na základě svých fyzikálních a fyziologických vlastností
homonyma – stejně znějící slova s odlišnými (navzájem nesouvisejícími) lexikálními významy (např. *kolej* vysokoškolská × *kolej* železniční)
hovorová čeština – mluvená podoba spisovné češtiny; příp. taková podoba spisovné češtiny, která se užívá v neformálních komunikačních situacích (mezi č. jazykovědci není shoda ve vymezení tohoto pojmu, ba ani v názoru na jeho užitečnost)

hovorový jazykový prostředek – 1. prostředek slohově nižší než neutrální, ale stále spisovný (zpravidla se užívá i v komunikaci nespisovné, např. v obecné češtině); 2. prostředek charakteristický pro mluvenou podobu spisovného jazyka

hybridní slovo – slovo skládající se ze slovotvorných částí majících původ v různých jazycích (např. *elektroléčba*, *potížista*)

hyperbola – nadsázka

hyperkorektní jev – chybný jev vzniklý nevhodnou analogií se spisovným vyjádřením (např. *s dvěmi kluky* místo spis. *dvěma* podle analogie s *třemi*, *čtyřmi*)

hyperonymum – slovo významově nadřazené (např. *ovoce* ve vztahu k *jablko*, *jahoda*)

hypersyntax – nadvětná/textová syntax

hypokoristikon – domácká podoba osobního jména, často v důvěrném oslovení (*Janička*, *Jája*), zřídka i domácká podoba apelativa (*zlatíčko*)

hyponymum – slovo významově podřazené (např. *jablko* ve vztahu k *ovoce*)

hypotaktické souvětí – podřadné souvětí

hypotaxe – závislost, podřadnost, formální syntaktický vztah (termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větami v souvětí)

chrématonyma – vlastní jména lidských výrobků, uměleckých děl, institucí apod.

identifikátor – ztotožňovací zájmeno (např. *týž*)

ideogram – grafický znak pro celý pojem

idiolekt – jazyk jednotlivce

idiom – ustálené spojení slov, jehož význam není dobře odvoditelný, nevyplývá z jeho složek (z hlediska významu)

ikon – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se podobností označujícího a označovaného (např. socha, piktogram)

imperativ – rozkazovací způsob

imperfektivum – nedokonavé sloveso

imperfektum – jednoduchý (jednoslovný) tvar pro minulý čas vyjadřující děj v průběhu

indefinitum – neurčité zájmeno (např. *někdo, ledaco, kdokoliv*)

index – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se přímou souvislostí mezi označujícím a označovaným (např. teplota jako znak nemoci, kouř jako znak, že hoří)

indikativ – oznamovací způsob

infinitiv – neurčitek

infinitní tvar slovesa – neurčitý tvar slovesa (infinitiv, transgresiv, participium)
infix – morfém, který se vkládá do kořene (ko-infix-řen)
iniciálová zkratka / akronym – zkratka vzniklá z prvních písmen slov názvu (např. *AVU*, *PID*)
instrumentál – 7. pád
intence – schopnost dominujícího členu (slovesa, podstatného jména, adjektiva…) určovat sémantické role svých doplnění (například sloveso *nakrájet* určuje, že jeho doplněními jsou někdo/něco, co krájení vykonává, a něco, co je krájeno – *Teta nakrájela dort*.)
intenze – soubor všech významových rysů, které charakterizují pojem (*Večernice* a *Jitřenka* mají jinou intenzi, protože daný pojem/výraz charakterizují pomocí jiných významových rysů, tj. poukazem k času, denní době)
interdialekt – nadnářeční útvar, útvar spojující rysy více nářečí
interfix/konektém – spojovací morfém, spojuje části složeniny (v češtině nejčastěji *o*: *hor-o-lezec*)
interjekce – citoslovce
internacionalismus/evropeismus – mezinárodní jazykový jev, např. *móda*, *telefon*, konstrukce *jít o něco*
interogativum – tázací zájmeno (např. *jaký, který, co*)
interpolace – dodatečné doplnění textu (pojem z ediční praxe)
interpretace – výklad významu, přiřazení aktuálního smyslu jazykové jednotce v komunikaci
interpunkční znaménko – členicí znaménko; v českém pravopise např. ? ! . , : ; – „“ ()
intonace – melodická změna hlasu, modulace výšky a důrazu
intranzitivní sloveso – nepřechodné sloveso, sloveso nemající předmět v bezpředložkovém 4. pádě (*naslouchat*, *záviset*)
introflexe, introflexivní/introflektivní typ jazyka – gramatické významy se vyjadřují obměnami uvnitř kmene (např. arabština)
invariant – základní podoba jednotky zastupující všechny její varianty (např. morfém zastupující všechny morfy)
inverze – převrácení obvyklého slovosledu (např. *mrtvé milenky cit*, *smetánka lékařská*)
izoglosa – čára ohraničující na jazykové mapě rozšíření určitého jevu
izolace, izolační/analytický typ jazyka – gramatické významy se vyjadřují samostatnými slovy, často pomocí slovosledu (např. vietnamština, některé prvky v angličtině)
izolované sloveso – slovesný lexém nezařaditelný do prézentní třídy

jazykový korpus – databáze jazykových dat, např. textů, sloužící primárně jako zdroj pro lingvistický výzkum

jazykový znak – útvar mající zvukovou/grafickou formu, který na základě konvence zastupuje něco jiného

jer – redukovaná, tj. velmi krátká praslovanská samohláska (znaky: měkký jer – ь, tvrdý jer – ъ)

jistotní modalita – vyjádření stupně jistoty, s níž obsah výpovědi platí (*jistě, asi, pokud vím*)

juxtapozice – umístění prvků vedle sebe bez signalizace vztahů mezi nimi (užívá se o větách spojených asyndeticky nebo o částech nevlastních složenin)

kadence – abstraktní intonační schéma

kalk – slovo vzniklé doslovným překladem komponentů slova výchozího jazyka (např. *sou-cit* z něm. *Mit-leid*, *s-vědomí, prvo-rozený* z lat. *con-scientia, primo-genitus*)

kataforický – odkazující do následujícího kontextu: *Odměnu dostane jenom ten, kdo splní všechny úkoly.*

kauzální věta – příčinná, důvodová věta

klišé – otřelé, stereotypní vyjádření

kmen – část tvaru skládající se z tvarotvorného základu a kmenotvorné přípony

kmenotvorný sufix / téma – přípona, která spojuje tvarotvorný základ s tvarotvornými sufixy (např. *vysáz-e-la*), v češtině ho mají všechny slovesné tvary (kromě atematických) a podstatná jména vzoru *kuře*

knižní jazykový prostředek – prostředek slohově vyšší než neutrální, užívaný např. v odborných statích, ve slavnostních proslovech apod.

kód – soustava prostředků a pravidel pro jejich užívání v komunikaci

kodifikace – zachycení spisovné normy ve slovnících, mluvnicích a Pravidlech českého pravopisu, které má doporučující či regulující charakter („jak je zapsáno, že se to má říkat/psát“)

kognitivní lingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající jazyk jako jednu z kognitivních aktivit lidské mysli

kognitivní proces – poznávací proces (vnímání, paměť, pozornost, myšlení, fantazie…)

koherence – spojitost textu, jeho významová soudržnost

koheze – formální soudržnost textu realizovaná užitím zvukových, pravopisných a gramatických prostředků

kohyponyma – slova významově souřadná (např. *jablko*, *jahoda*, *pomeranč*)

koiné – nadnářeční útvar, který se šíří i mimo svou původní oblast

kolace – srovnání dvou stejných textů nebo textových variant (pojem z ediční praxe)
kolektivum – hromadné podstatné jméno (např. *lidstvo, listoví*)
kolokace – souvýskyt slov v textu
kolokvialismus – hovorové slovo
komparace – stupňování
komparativ – druhý stupeň při stupňování
kompatibilita – významová spojitelnost slova s jinými slovy (kompatibilní jsou např. slova *čistit* a *zuby*, *odvrátit* a *neštěstí*)
komplement – valenční doplnění (doplnění vyžadované slovesem, popř. substantivem, adjektivem): *posekat louku*, *dbalý příkazu*
komponent – člen složeniny
kompozice – tvoření slov skládáním
kompozice – výstavba textu, tj. uspořádání všech složek podílejících se na stavbě textu do určitého celku
kompozitum – složenina (*zeměkoule, kladkostroj*)
komunikace – dorozumívání, přenos informace, sociální interakce
komunikant – účastník komunikace
komunikát – jazykový projev; v některých přístupech synonymní s termínem text, v jiných je komunikát jednotkou na úrovni komunikace (řeči) a textem je míněna struktura komunikátu
koncesivní věta – přípustková věta
koncovka – finální tvarotvorný sufix (např. *výsadb-a, vysázel-a*)
kondenzace – zhuštění vyjádření (např. nevětné vyjádření místo větného – např. *důvěra, která byla narušena* > *narušená důvěra*)
kondicionál – podmiňovací způsob
konektém/interfix – spojovací morfém, spojuje části složeniny (v češtině nejčastěji *o*: *hor-o-lezec*)
konektor – spojovací prostředek (širší pojem než spojka/konjunkce)
kongruence – shoda, formální závislostní syntaktický vztah, shoda ve vyjadřovaných morfologických kategoriích (např. *náš brankář*)
konjektura – dohad, motivace opravy porušeného místa v textu slovem/tvarem nedoloženým v žádném textovém prameni (pojem z ediční praxe)
konjugace – časování
konjunkce – spojka
konjunktivní vztah – slučovací vztah
konkluzivní kadence – intonační schéma s koncovým poklesem výšky
konkluzivní vztah – důsledkový vztah
konkrétum – jméno s konkrétním významem (např. *strom*, *matrace*, *ruka*)

konotace / konotativní složka významu – pragmatická, asociativní složka významu, obsahující rysy např. postojové, citově hodnotící, estetické nebo intenzifikační

konotativní složka významu / konotace – pragmatická, asociativní složka významu, obsahující rysy např. postojové, citově hodnotící, estetické nebo intenzifikační

konsekutivní věta – účinková věta: *Voda v rybníce je příliš studená, (než) aby se v ní dalo koupat. Pavel je dost zkušený (na to), aby tu práci zvládl sám.*

konsonant – souhláska

kontaminace – směšování vazeb u sloves s podobným/protichůdným významem (*čelit něčemu – bojovat proti něčemu* > kontaminace: *Proti zjevnému bezprávi čelili různými prostředky*.)

kontext – 1. textové okolí; 2. situační kontext výpovědi – okolnosti, které s výpovědí souvisejí

kontrakce – stahování (změna kombinace vokál-j-vokál na dlouhý vokál, př. *dobraja* > *dobrá*)

konvence – zvyklost (pravopisná, terminologická, zvyklost označovat nějaký jev nějakým zvukovým/grafickým útvarem)

konvergence – vývoj vedoucí k vzájemnému sbližování (jazyků, dialektů)

konverze – bezafixální tvoření, tvoření slova beze změny jeho stavby (adj. *vrchní* > subst. *vrchní*)

koordinace – přiřazování, sémantický syntaktický vztah, přiřazování, spojení členů významově rovnocenných (např. *brankář a oba obránci*)

kopula – spona, sponové sloveso (např. *Náš soused je taxikář*.)

korelace – 1. série analogických protikladů/rozdílů (např. korelace znělosti: *t/d, s/z, p/b*), 2. vztah mezi členy dvojice fonémů, které se liší (jsou v opozici) v jediném příznaku (např. znělostní korelace mezi párovými souhláskami *b – p*, *d – t*, *g – k* atd.)

kořen – morfém, který nese hlavní část lexikálního významu slova

kvalitativní adjektivum – pojmenovává vlastnost jako kvalitu (např. *dlouhý, modrý, starý*)

kvantita – délka samohlásek (krátké versus dlouhé)

langue – jazyk jako abstraktní systém znaků a pravidel

latinismus – jazykový jev pocházející z latiny, např. *magistr*, *mše*, *škola*

lexém – slovo jako jednotka slovní zásoby/lexikálního systému

lexikalizace – změna morfémů, gramatických slov nebo slovních tvarů v samostatnou novou lexikální jednotku (např. *bus* je ve výchozím jazyce pádová koncovka)

lexikografie – nauka o slovnících

lexikologie – nauka o slovní zásobě

lexikon – 1. slovní zásoba (jazyka, uživatele jazyka); 2. slovník (kniha)
limitativum – vymezovací zájmeno (např. *týž, každý*)
lingvistika – jazykověda, věda o jazyce
lingvistika textu / textová lingvistika – nauka o výstavbě souvislých jazykových projevů
logopedie – náprava vad řeči
lokál (někdy též **lokativ**) – 6. pád
maskulinum – mužský rod
maskulinum animatum – mužský rod životný
maskulinum inanimatum – mužský rod neživotný
meliorativum/eufemismus – vyjádření nahrazující výraz v dané situaci nevhodný (např. *odejít na věčnost*, *být v náladě*)
melodie – základní složka intonace, tvořená průběhem výšky základního tónu
metafora – přenesení významu na základě podobnosti
metajazyk – jazyk jako nástroj pro popis a zkoumání jazyka
metateze – přesmyknutí hlásek, případně slabik, tzn. výměna jejich pořadí (např. *mhla* > *mlha*)
metonymie – posun významu na základě věcné souvislosti
móce/přechylování – tvoření rodového protějšku (např. *spisovatel* > *spisovatelka*)
modalita – komplex významů, jimiž mluvčí vztahuje svou výpověď k realitě, zahrnuje takové pojmy jako jistotu o tvrzení, vůli k vykonání děje, hodnocení děje apod.
modální sloveso – neplnovýznamové sloveso vyjadřující modalitu (*moci, muset, chtít, mít, smět*)
modifikace – přechod v rámci onomaziologické kategorie a v rámci jednoho slovního druhu, nové pojmenování vzniká obměnou významu slovotvorného základu, např. při zdrobňování, přechylování, vyjadřování časového průběhu děje (*zpívat* > *dozpívat*)
modus – slovesný způsob
momentánní/okamžité sloveso – sloveso ztvárňující děj jako jednorázový a trvající jen krátký okamžik (např. *bodnout*, *kopnout*, *seknout*, *hodit*)
monoftong – jednoduchá samohláska
monoftongizace – vývoj diftongu v jednoduchou samohlásku (např. *ie* > *í*)
monokolokabilní slovo – slovo, které se může vyskytovat pouze v sousedství jednoho daného slova (např. *křížem krážem*)
monolog – promluva jed(i)né osoby
moravismus – regionalismus typický pro území Moravy (např. *suk* ‚*uzel*', *stolař*)

morf – realizace morfému

morfém – nejmenší část slova, která má význam i formu (abstraktní jednotka)

morfologická báze / tvarotvorný základ – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slova

morfologický/tvarotvorný formant – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se při ohýbání slova mění

morfologie – tvarosloví, nauka o tvarech slova a jejich gramatických významech

morfoném – souhrn hlásek nebo jejich skupin alternujících v morfému (např. *h-z-ž*: *Praha-Praze-Pražan*; *sk-šť*: *pražský-pražští*)

motivované pojmenování – pojmenování, jehož lexikální význam je částečně nebo zcela odvoditelný z významu příbuzných slov, zpravidla slova fundujícího (např. *lesník*, *stolní*, *čtenář*)

multiplicativum – číslovka násobná

mutace – přechod mezi onomaziologickými kategoriemi, nové pojmenování vzniká tak, že se bázi přiřazuje jistý příznak (*učit* > *učitel*)

nazalizace – změna ústní hlásky v nosovou

neaktuální násobené sloveso / frekventativum (někdy též habituálně-iterativní sloveso) – nedokonavé sloveso ztvárňující opakující se děj jako obvyklý, uzuální a neaktuální (např. *nosívat*, *sedávat*, *dělávat*, *dělávávat*); někdy jsou pro slovesa typu *dělávat* užívány i termíny slovesa iterativní či násobená

negace – zápor

negativum – záporné zájmeno

neologismus – nově užívaný jazykový prostředek

nesklonné slovo – slovo, které pro vyjadřování gramatických významů nepoužívá koncovek (při ohýbání nemění tvar)

neurolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zabývající se strukturou a funkcí center mozku zodpovědných za produkci a percepci řeči

neutralizace protikladu/rozdílu – zrušení protikladu/rozdílu (např. neutralizace znělosti na konci slova v češtině ruší protiklad znělé a neznělé hlásky – *let* × *led* [*let*])

neutrální spisovný jazykový prostředek – prostředek bez specifického slohového příznaku, vhodný pro kterýkoli spisovný projev

neutrální spisovný projev – bez znaků uměleckých, knižních, expresivních, hovorových, nespisovných…

neutrum – střední rod

nocionální slovo / značkové pojmenování – pojmenování, jehož lexikální význam není odvoditelný z jiných pojmenování (např. *les*, *stůl*, *číst*)

nominalizace – kondenzace použitím jména místo slovesa (např. *Neprojeli, protože byla zastavena doprava.* > *Neprojeli kvůli zastavení dopravy.*)
nominativ – 1. pád
norma – soubor jazykových prostředků a pravidel jejich tvoření a spojování, které jsou pravidelně užívány a považovány za závazné („jak se to má říkat/psát")
normativní mluvnice – mluvnice zaměřená na popis spisovné normy
nulový morf – nevyjádřený žádnou hláskou (např. nulová koncovka *hrad*-0)
numerale (pl. numeralia) – číslovka
numerativ – genitiv po číslovce (*pět měsíců*, *sedmero krkavců*)
numerus – číslo
obecná čeština – původně interdialekt češtiny užívaný v Čechách, nověji útvar blížící se postavení koiné (např. tím, že v překladech literárních děl, filmů apod. zastupuje nespisovné variety cizích jazyků)
objekt – předmět
objektivní slovosled – slovosled s pořadím téma – réma
objektová věta – předmětná věta
ohebné slovo – slovo, které vyjadřuje gramatické významy (morfologické kategorie)
okamžité/momentánní sloveso – sloveso ztvárňující děj jako jednorázový a trvající jen krátký okamžik (např. *bodnout*, *kopnout*, *seknout*, *hodit*)
onomastika – nauka o vlastních jménech
onomatopoické slovo – zvukomalebné slovo, tj. slovo napodobující zvuk (*kuku, žbluňk*), popř. slovo z takového slova utvořené (*kukat, žbluňknout*)
onomaziologická báze – určovaná složka pojmenovací struktury (např. nástroj: *-ák*, živá bytost – muž: *-tel*)
onomaziologická kategorie – pojmenovací kategorie, základní pojmová struktura tvořící v daném jazyce základ pojmenování (kategorie substance, vlastnosti, děje, okolnostního příznaku)
onomaziologický postup – postup vycházející od skutečnosti a zjišťující její pojmenování
onomaziologický příznak – určující složka pojmenovací struktury vyjadřující příznak báze (např. na šroubování – *šroubovák*, zabývající se učením – *učitel*)
onomaziologie – nauka o pojmenování jevů jazykovými znaky
onymie – systém vlastních jmen
onymum/proprium – vlastní jméno (např. *Vltava*, *Johanka*, *Japonec*)
opozice – protiklad

opozita/antonyma – slova opačného lexikálního významu (např. *živý* × *mrtvý*)
ordinale – číslovka řadová
ortofonie – nauka o správném tvoření hlásek
ortografie – pravopis
palatalizace – změkčení souhlásky
paradigma – uspořádaný soubor všech tvarů ohebného slova nebo soubor jazykových prostředků s toutéž funkcí
paradigmatický vztah – vztah jednotky k jiným jednotkám, které jsou s ní spojeny v systému (např. všechny tvary jednoho slova; antonyma; všechny výrazy, které mohou stát v pozici podmětu)
paralingvální jev – jev doprovázející řeč (gesto, mimika, postoj těla…)
parataktické souvětí – souřadné souvětí
parataxe – souřadnost, formální syntaktický vztah (termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větami v souvětí)
paremiologie – nauka o příslovích
parenteze – vsuvka (slovní i větná)
parole – soubor promluv jako realizace langue (systému)
paronyma – slova různého lexikálního významu zvukově podobná (např. *fyzický – fyzikální*, *efektivní – efektní*)
participant/aktant – sémantická role větného členu ve vztahu k predikátovému slovesu (agens, patiens, lokace…)
participiální pasivum – trpný rod vyjádřený pomocí trpného příčestí (např. *byl obviněn*)
participium – příčestí
partikule – částice
partitiv / partitivní genitiv – genitiv s významem části látky, hmoty (např. *nabrat vody, přidat cukru*)
pasivum – trpný slovesný rod
patiens – aktant zasažený dějem
pejorativum/dysfemismus – hanlivé slovo (např. *huba*, *baba* ve významu *dívka*)
percepce řeči – vnímání a zpracovávání výpovědí
perfektivum – dokonavé sloveso
perfektum – čas vyjadřující výsledek minulého děje
perioda – složité symetricky stavěné souvětí
personale (pl. personalia) – osobní zájmeno (např. *já, my, oni*)
piktogram – grafický znak znázorňující pojem obrazově (ikonicky)
pleonasmus – 1. nadbytečné vyjádření (např. *manuální zručnost, magické kouzlo, jedinečný unikát*), 2. figura spočívající v nahromadění výrazů

významově blízkých (např. *Lakotili a hamonili. Škrtili, škudlili a byli krkouni.* (Jan Werich))

plurál – množné číslo

plurale tantum – jméno mající pouze tvary množného čísla (např. *dveře, játra, Vánoce*)

plusquamperfektum/antepréteritum – předminulý čas

poetismus – jazykový prostředek typický pro básnický styl

polonismus – jazykový jev ovlivněný polštinou nebo přejatý z polštiny, např. *kelímek*, *mazurka*, *okurek*

polysémie – víceznačnost

polysémní slovo – víceznačné slovo (jeho jednotlivé významy spolu souvisejí, např. *koruna*)

polysyndeton – spojení (větných členů nebo vět) pomocí více spojovacích prostředků: *dnes a zítra a pozítří i každý další den*; *neměli ani chleba, ani vodu, ani naději*

polysyntéza, polysyntetický typ jazyka – slova jsou složena z mnoha kořenových morfémů (čínština, některé rysy němčiny)

pomocné sloveso – neplnovýznamové sloveso fungující jako součást složených (víceslovných) slovesných tvarů

posesivní – přivlastňovací

posesivum – přivlastňovací zájmeno (např. *můj, váš, její*)

postfix – slovotvorný morfém připínající se na absolutní konec tvaru slova (např. *kdo-<u>si</u>, tomu-<u>hle</u>, pojďme-<u>ž</u>*)

postpozice – postavení prvku za jiným prvkem (např. přívlastek v postpozici – *židle dřevěná*)

pozitiv – první stupeň při stupňování

pragmatika – nauka o vztahu znaků a účastníků komunikace s ohledem na kontext

pranostika – typ frazému vyjadřující lidovou zkušenost s počasím, zemědělstvím (např. *Únor bílý pole sílí.*)

predikace – přisuzování, sémantický syntaktický vztah (jeden z jeho členů je specifikovaný co do modality), vztah mezi podmětem a přísudkem (např. *brankář chytil*)

predikát – přísudek

predikativ – neslovesná část predikátu (např. *Náš soused je <u>taxikář</u>.*)

predikativum – příslovce, jehož výhradní funkcí je být částí predikátu (např. *je mi <u>smutno</u>*, *bylo to <u>nabíledni</u>, už je <u>možno</u> začít*)

prefix – morfém předcházející kořen

prefixace – tvoření slov přidáním slovotvorné předpony

prefixoid – útvar na pomezí prefixu a části kompozita (*poly-*, *eko-*, *mikro-*)

prepozice – předložka
presupozice – předpoklady, které musí platit, aby byla věta smysluplná, tj. to, co vyplývá z věty i její negace (např. *Můj bratr si koupil nové auto*. Presupozice: *mám bratra*, *auta se prodávají* atd.)
préteritum – minulý čas
prézens – přítomný čas
primární předložka – vlastní předložka (např. *k, s, v, z, na, do, po*)
produkce řeči – příprava a vytváření výpovědí
produktivní přípona/předpona – živá přípona/předpona, užívaná i u nově tvořených slov
profesionalismus – nespisovný odborný výraz z profesní mluvy
progresivní asimilace – hláska následující se přizpůsobuje hlásce předcházející (např. asimilace znělosti *shoda*: [*schoda*])
proklitikon (pl. **proklitika**) – předklonka, nepřízvučné jednoslabičné slovo tvořící s následujícím slovem přízvukový takt (např. *Vrazil tam / a ani se / neomluvil*.)
pronomen (pl. pronomina) – zájmeno
propozice – jazykově zpracovaný odraz situace, výseku skutečnosti
proprium/onymum – vlastní jméno (např. *Vltava*, *Johanka*, *Japonec*)
protetická hláska – předsuvná hláska (v češtině typicky *v*, např. *votevřeno*)
proteze – předsunutí hlásky
přechylování/móce – tvoření rodového protějšku (např. *spisovatel* > *spisovatelka*)
přízvukový takt – skupina slabik s jedním přízvukem
psycholingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající schopnost produkovat řeč a rozumět jí z hlediska psychických procesů
purismus – snaha o očistu jazyka, především od cizích prvků
ráz – tvrdý hlasový začátek, hrtanová souhláska vyslovovaná před samohláskou např. na počátku slova (např. [ʔale], [poʔužít])
reciprocita – vyjádření vzájemného vztahu/vzájemné akce aktantů slovesného děje, v češtině pomocí sloves s reflexivním zájmenem *se/si* (např. *sousedé se zdravili*, *Romeo a Julie si posílali polibky*)
reduplikace – zdvojení
reference – vztah znaku k objektu mimojazykové reality
referent – individuální objekt, k němuž se znak v promluvě jedinečně vztahuje
reflexivní – zvratný
reflexivní pasivum / reflexivní deagentiv – trpný rod vyjadřovaný pomocí volného tvarotvorného morfu *se* (např. *padělání se trestá podle zákona*)

reflexivum – zvratné sloveso
reflexivum tantum – sloveso vyskytující se výhradně s reflexivním morfémem (*smát se*)
regionalismus – jazykový prostředek typický pro určitou oblast (např. *dědina*, *tátovo boty*)
regresivní asimilace – hláska předcházející se přizpůsobuje hlásce následující (např. asimilace znělosti *sbírka*: [*zbírka*])
regulace jazyka – institucionálně podložené organizované aktivity zacílené k usměrňování jazykové praxe
rekce – řízenost, formální závislostní syntaktický vztah, nadřazený větný člen předepisuje podřazenému větnému členu morfologické kategorie (aniž by se shodovaly; např. *chytil míč*, *chycení míče*)
relace – vztah
relační adjektivum – pojmenovává vlastnost jako vztah k nějakému jevu (např. *knižní, vejcovitý, dřevěný*)
relativní věta – vztažná věta, věta připojená vztažným výrazem, tj. vztažným zájmenem, zájmenným příslovcem apod.
relativum – vztažné zájmeno (např. *jaký, který, jenž, co*)
réma – jádro výpovědi, to, co se o tématu říká, kontextově nezapojená část výpovědi (*Díval se ze zahrady oknem domů na rodiče. Máma prostírala stůl.*)
resufixace – tvoření slov výměnou slovotvorné přípony za jinou
rétorika – nauka o účinné komunikaci (jak získat posluchače, přesvědčit protivníka apod.)
retrográdní slovník – slovník řadící slova abecedně od jejich posledního do prvního písmene
rezultativ – konstrukce, v níž se vyjadřuje stavový význam jako výsledek předcházejícího děje (např. *dopis je napsaný*, *rám je prasklý*, *má tu knihu přečtenou*)
rozštěpená/vícedílná spojka – spojka, jejíž první část stojí před prvním spojovaným výrazem (větou) a druhá před druhým (druhou), např. *buď – nebo*, *jednak – jednak*
rusismus – jazykový jev ovlivněný ruštinou nebo přejatý z ruštiny, např. *lyže*, *obezlička*, *vesmír*
segment – úsek (např. textu, slova)
segmentace – rozdělení jednotky na úseky (věty, slova, morfy…)
sekundární předložka – nevlastní předložka, vzniklá z jiného slovního druhu (např. *navzdory, díky*)
sém – minimální významový distinktivní rys
sémantika – nauka o významu v jazyce, součást sémiotiky

sémaziologický postup – postup vycházející od pojmenování a zjišťující, jakou skutečnost označuje
sémaziologie – nauka o lexikálních významech slov
sémém – lexikální význam jako úhrn sémů
sémiologie/sémiotika – nauka o znacích a znakových soustavách
signifiant/výraz – označující, zvuková nebo grafická složka znaku
signifié – označované, významová složka znaku
singulár – jednotné číslo
singulare tantum – jméno mající pouze tvary jednotného čísla (např. *listí, mládež, co*)
singulativum – jméno vyjadřující vyčleněnou část látky (např. *plátek, kousek, sklenice, hrst*)
slang – souhrn nespisovných jazykových prostředků užívaných příslušníky zájmové nebo profesní skupiny
slavistika – nauka o slovanských jazycích a literaturách
sloh/styl – výběr a upořádání jazykových prostředků v jazykovém projevu
slohový postup – základní způsob tematické a jazykové výstavby jazykového projevu (např. slohový postup informační, vyprávěcí, výkladový)
slohový útvar – model výstavby určitého typu jazykových projevů (např. povídka, určitý typ úředních dopisů atp.)
slovakismus – jazykový jev ovlivněný slovenštinou nebo přejatý ze slovenštiny, např. *rozlučka*, *psychiatr-ička*, konstrukce *být na vině*, konstrukce *nad ránem*
slovakistika – nauka o slovenském jazyce a literatuře
sloveso distributivní/podílné/distributivum – sloveso ztvárňující děj jako postupně se opakující, a to vždy s jiným předmětem (u sloves předmětových, např. *pozamykat*, *vyházet všechny věci ze skříně*) nebo s jiným podmětem (u sloves bez předmětu, např. *posedat si – všichni si posedali*)
sloveso iterativní/iterativum – nedokonavé sloveso ztvárňující děj jako opakovaný, ale nikoli nutně jako obvyklý, uzuální a neaktuální (např. *nosit*, *sedat*, *věšet*); někdy je však termín iterativum užíván i pro slovesa typu *dělávat* (viz frekventativum)
sloveso kauzativní/kauzativum sloveso mající obecný význam „působit/způsobit, aby se něco stalo/někdo stal nějakým“ (např. *pověsit něco* – „způsobit, aby něco viselo“), jde o přechodná slovesa, většinou tvořená prefixem *po-*
sloveso trvací/durativní/durativum – sloveso ztvárňující děj jako probíhající souvisle po určitou dobu (např. *číst*, *sedět*)

slovotvorná báze – část utvořeného slova společná pro toto slovo a jeho slovo základové

slovotvorná fundace – vztah formální příbuznosti slova utvořeného a slova základového

slovotvorná motivace – vztah významové souvislosti slova utvořeného a slova základového

slovotvorný formant – část utvořeného slova, kterou se toto slovo liší od svého slova základového

slovotvorný prefix – předpona, kterou se tvoří jiné slovo (např. *vy-pravit*)

slovotvorný sufix – přípona, kterou se tvoří jiné slovo (např. *výsad-b-a*)

sociolingvistika – pomezní jazykovědná disciplína zkoumající vzájemné vztahy jazyka a společnosti

spisovný jazyk – kulturně reprezentativní, prestižní a propracovaný jazykový útvar, užívaný na celém jazykovém území, zejména ve formálních veřejných komunikačních situacích

stratifikace národního jazyka – model jazyka jako hierarchicky uspořádaného souboru jazykových útvarů (např. spisovné češtiny, (nadregionální) obecné češtiny, interdialektů a dialektů)

struktura – soubor jazykových jednotek spjatých syntagmatickými vztahy

styl/sloh – výběr a upořádání jazykových prostředků v jazykovém projevu

stylistika – nauka o stylu jazykových projevů

stylotvorné/slohotvorné faktory/činitele – faktory ovlivňující styl jazykového projevu (např. zda jde o projev mluvený, nebo psaný, zda jde o dialog, nebo monolog atd.)

subjekt – podmět

subjektivní slovosled – slovosled s pořadím réma – téma

subjektová věta – podmětná věta

subordinace/dominace – závislost, formální podřízenost jednoho členu druhému členu, termín se používá zvláště v popisu vztahů mezi větnými členy

substantivizace – změna jiného slovního druhu v podstatné jméno

substantivum – podstatné jméno

substantivum verbale – slovesné podstatné jméno (např. *dělání, koupání, létání*)

substituce – záměna (např. nahrazení podstatného jména zájmenem: *Petra se dívala. > Ona se dívala.*)

subsystém – podsystém, dílčí systém jazykových jednotek

sufix – morfém následující za kořenem
sufixace – tvoření slov přidáním slovotvorné přípony
sufixoid – útvar na pomezí sufixu a části kompozita (*-izace, -ismus, -logie*)
superlativ – třetí stupeň při stupňování
supinum – slovesný tvar vyjadřující cíl po slovesech pohybu, v dnešní češtině okrajový/archaický: *jít spat*
supletivismus – tvary slova jsou tvořeny od různých kořenů (např. *já – mě*, *jde – šla*)
suprasegmentální prostředek – zvukový prostředek souvislé řeči (přízvuk, intonace, pauza, tempo)
symbol – v pojetí Ch. S. Peirce typ znaku vyznačující se konvenčním, arbitrárním vztahem mezi označujícím a označovaným (např. barvy na semaforu)
synekdocha – posun významu z celku na část nebo naopak
synchronní zkoumání jazyka – zkoumání podoby jazyka existující v daném krátkém časovém úseku, „průřez" stavem jazyka (zjednodušeně též: zkoumání současného jazyka)
synonyma – slova se stejným nebo velmi podobným lexikálním významem (např. *slepý – nevidomý*, *kůň – oř*)
synsémantické slovo – neplnovýznamové slovo
syntagma – skladební dvojice, (dva) větné členy a vztah mezi nimi
syntagmatický vztah – vztah jednotky k jiným jednotkám, které se vyskytují v jejím okolí v textu (např. skladební dvojice; morfy řazené lineárně uvnitř slovního tvaru)
syntaktický vztah – vztah mezi slovy nebo mezi větami
syntax – skladba, nauka o spojování slov do různých celků, např. vět, a to především pomocí syntagmatických vztahů
syntax valenční – typ popisu stavby věty, jehož základem jsou valenční vlastnosti slov
syntax závislostní – typ popisu stavby věty, jehož základem jsou závislostní vztahy
systém – soubor jazykových jednotek spjatých paradigmatickými vztahy
tabuové slovo – zakázané slovo (z náb., polit. nebo jiných důvodů)
tautonyma/heteronyma – slova se stejným lexikálním významem patřící k různým vrstvám jazyka, zvláště k různým dialektům (např. moravské *stolař* × české *truhlář*)
tautosylabický – stejnoslabičný (výskyt hlásek, např. *proudit* ‚téci')
telické sloveso / terminativní sloveso – sloveso označující děj, který se rozvíjí ke své přirozené hranici a po jejím dosažení končí (např.

stavět (dům), zpívat (píseň), kreslit (psa)), může být dokonavé nebo nedokonavé

téma – východisko výpovědi, to, o čem se mluví, kontextově zapojená část výpovědi (*Díval se ze zahrady oknem domů na rodiče. Máma prostírala stůl.*)

téma / kmenotvorný sufix – přípona, která spojuje tvarotvorný základ s tvarotvornými sufixy (např. *vysáz-e-la*), v češtině ho mají všechny slovesné tvary (kromě atematických) a podstatná jména vzoru *kuře*

tempus – čas

termín – odborný výraz

terminativní sloveso / telické sloveso – sloveso označující děj, který se rozvíjí ke své přirozené hranici a po jejím dosažení končí (např. *stavět (dům), zpívat (píseň), kreslit (psa)*), může být dokonavé nebo nedokonavé

terminologie – soubor termínů, odborné názvosloví

text – smysluplný a soudržný sled výpovědí

textová lingvistika / lingvistika textu – nauka o výstavbě souvislých jazykových projevů

tiret – spojovník: -

toponomastika – nauka o zeměpisných vlastních jménech

toponymie – systém vlastních zeměpisných jmen

toponymum – zeměpisné vlastní jméno

totalizátor – úplnostní zájmeno (např. *každý*, *všechen*)

transflexe – tvoření slova pomocí tvarotvorného nebo kmenotvorného sufixu (např. *dobrý – dobro, modrý – modrat, pes – psí, běhat – běh*)

transformace – změna syntaktické struktury v jinou (např. pasivizace věty, nominalizace vyjádření)

transgresiv – přechodník

transkripce – přepis textu (např. fonetická, dialektologická)

transliterace – převod z jednoho pravopisného/grafického systému do druhého

transpozice – přechod v rámci onomaziologické kategorie k jinému slovnímu druhu, tj. význam se zachovává (např. *rychlý* > *rychlost, dobrý* > *dobro, běhat* > *běh, zítra* > *zítřejší*)

tranzitivní sloveso – přechodné sloveso, sloveso s předmětem v bezpředložkovém 4. pádě (*přikázat komu co*, *uhodit koho*)

trópus (pl. **trópy**) – stylistický prostředek založený na významovém posunu (metafora, metonymie, synekdocha)

tvarotvorný prefix – předpona, kterou se tvoří jiný tvar daného slova (v češtině především u některých pohybových sloves, např. *po-letím*)

tvarotvorný sufix – přípona, kterou se tvoří jiný tvar daného slova (např. *vysáze-l-a, výsadb-a*)
tvarotvorný základ / morfologická báze – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slova
tvarotvorný/morfologický formant – část tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se při ohýbání slova mění
typologie – nauka o podobnostech a odlišnostech jazyků, především jejich struktur
unilaterální teorie znaku – teorie, podle níž znak tvoří pouze forma
univerbizace – vznik jednoslovného pojmenování z víceslovného (např. *mikrovlnná trouba > mikrovlnka*)
uzuálnost – obvyklost, zvykovost
úzus – obvyklé, pravidelné používání jazykových prostředků („jak se to říká/píše“)
valence – schopnost dominujícího členu (slovesa, podstatného jména, adjektiva…) vázat na sebe doplnění v určitém počtu a určitých tvarech (u slovesa *nakrájet* je vyžadováno jedno doplnění v nominativu a druhé v akuzativu – *Teta nakrájela dort.*)
varianta – obměna
varieta / jazykový útvar – komplexní soubor jazykových prostředků všech jazykových rovin (tj. zvukových, gramatických i lexikálních), kterých se užívá na určitém území (např. dialekty) nebo které jsou spojeny stejnými funkcemi (např. spisovný jazyk)
verbalizace – 1. změna jiného slovního druhu ve sloveso (např. *modrý > zmodrat*), 2. vyjádření jazykem (např. verbalizace pocitů)
verbální atribut – doplněk
verbonominální predikát – slovesně-jmenný přísudek (např. *Náš soused je taxikář.*)
verbum – sloveso
verbum finitum / finitní tvar slovesa – určitý tvar (vyjadřuje osobu, číslo, způsob)
větný člen – slovo/skupina slov, která vstupuje do syntagmatického vztahu s dalším slovem/skupinou slov
vícedílná/rozštěpená spojka – spojka, jejíž první část stojí před prvním spojovaným výrazem (větou) a druhá před druhým (druhou), např. *buď – nebo*, *jednak – jednak*
vokál – samohláska
vokalizace jeru – změna jeru v plnou samohlásku (v češtině se jery změnily v *e*)
vokalizace předložek – přidání samohlásky k předložce (např. *nad > nade*)

vokativ – 5. pád

voluntativní/dispoziční modalita – volní modifikace výpovědi, vyjadřuje se druh zájmu na uskutečnění děje: nutnost (*musíš jít*), možnost (*můžeš jít*), žádoucnost (*měl bys jít*) uskutečnění

vulgarismus – hrubé, neslušné slovo

výraz/signifiant – označující, zvuková nebo grafická složka znaku

zájmenné příslovce – příslovce se zájmenným významem (např. *jak, tam, odkud, proč, vždy*)

zeugma – zanedbání různé vazby sloves a jejich spřežení dohromady (**Obsloužíme a poradíme vám!*)

značkové pojmenování / nocionální slovo – pojmenování, jehož lexikální význam není odvoditelný z jiných pojmenování (např. *les*, *stůl*, *číst*)

způsob slovesného děje / Aktionsart – třídění sloves vycházející z toho, jak slovesa ztvárňují děj z hlediska jeho průběhu, trvání, opakování apod. (srov. např. sloveso kauzativní, iterativní, trvací, distributivní, okamžité, frekventativum); nejde o gramatickou kategorii

Literatura

ČERMÁK, František (2007): *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum.

HAUSER, Přemysl, a kol. (2001): *Slovník jazykovědné terminologie k učebnicím českého jazyka pro základní školy*. Brno: Nová škola.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

LOTKO, Edvard (1998): *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

VACHEK, Josef (2005): *Lingvistický slovník Pražské školy*. Praha: Karolinum.

Doporučená literatura týkající se náplně úvodního jazykového semináře (popularizační práce, příručky, cvičebnice)

ČECHOVÁ, Marie, a kol. (1992): *Komplexní jazykové rozbory*. Praha: SPN.
Kniha obsahuje všestranné jazykové rozbory čtyřiceti krátkých textů různých stylů a žánrů a ke každé otázce nabízí i správnou odpověď. Je však třeba mít na paměti, že jde o publikaci primárně určenou pro školní výuku, a proto jsou rozbory ve srovnání s požadavky ÚJS podstatně jednodušší.

ČERNÁ, Anna – SVOBODOVÁ, Ivana – ŠIMANDL, Josef – UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2002): *Na co se nás často ptáte*. Praha: Scientia.
Knižní výběr z rubriky častých dotazů adresovaných jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR. Publikace obsahuje celkem 199 dotazů a odpovědí, týkajících se zejména pravopisu, gramatiky a tvoření slov.

ČMEJRKOVÁ, Světla – DANEŠ, František (ed.) (1999): *Čeština, jak ji znáte i neznáte*. Praha: Academia.
Přístupně psaná popularizační práce předních bohemistů. Kapitola *Desatero lučních květů. Devatero slovních druhů* obsahuje řadu krátkých textů o vybraných otázkách slovních druhů v češtině. Další kapitoly pojednávají např. o vývoji českého pravopisu a o otázce možných úprav pravopisu v současnosti nebo o vybraných problémech užívání interpunkčních znamének.

DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – HAUSENBLAS, Karel – HELCL, Miloš – JEDLIČKA, Alois – KUCHAŘ, Jaroslav – ŠMILAUER, Vladimír – VÁHALA, František (1960): *O češtině pro Čechy*. Praha: Orbis.
Soubor jazykověpopularizačních statí, určený primárně novinářům; přístupně podaná řešení otázek vyvstávajících při denním používání jazyka. Vedle poznatků slovotvorných a morfologických (z nich jde o problematické otázky deklinace, především domácích a přejatých vlastních jmen, a vývojové tendence v konjugaci) v knize najdeme i teoretičtější pojednání o jazykové kultuře a změnách ve slovní

zásobě, ale také dvě praktické kapitoly Šmilauerovy – *Pořádek slov*, doplněný „vzornými" a „chybnými" příklady, a 31 *Hlavních skladebních a slohových nedostatků odborného vyjadřování*.

FUCIMANOVÁ, Milena (2008): *Jak správně psát velká počáteční písmena v češtině*. Brno: Vakát.
Výkladová část publikace je do značné míry převzata z Internetové jazykové příručky, ale užitečná je její část praktická, obsahující řadu cvičení s klíčem.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1995): *Cvičení z českého jazyka I. Slovní druhy*. Brno: MC nakladatelství.
Příručka zaměřená primárně na procvičování tvarosloví (poznat slovní druhy včetně jemnější klasifikace, rozpoznat jednotlivé morfologické kategorie a typy deklinace, umět vytvořit požadované tvary) obsahuje také některé pravopisné úkoly. Je vybavena klíčem a příklady řešení u otevřených otázek.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1999). *Skladba češtiny – cvičení a výklad*. Praha: ISV nakladatelství.
Cvičebnice obsahuje syntaktické výklady (zčásti v pojetí odlišném od pojetí naší příručky), odstupňované přehledně podle náročnosti, a řadu cvičení (mnohdy s nezapomenutelnými příkladovými větami). Cvičení jsou umístěna hned pod výkladem, k němuž se vztahují. Klíč ke cvičením v knize není.

KLIMEŠ, Lumír (2007): *Výběr z jazykových koutků*. Plzeň: Fraus.
Soubor krátkých lingvopublicistických textů, z nichž mnohé jasným a čtivým způsobem upozorňují na časté chyby (pravopisné, interpunkční, syntaktické, morfologické) a na konkrétní slohová a formulační pochybení.

Kolektiv autorů (2008): *Praktická cvičení z českého jazyka*. Ostrava: Ostravská univerzita.
Soubor cvičení z jednotlivých rovin češtiny, obsahující mimo jiné oblast slovotvorby, morfologie a syntaxe. Cvičení neobsahují klíč, publikaci doplňuje seznam doporučené literatury a výběr důležitých pojmů ke každé oblasti.

KRÁLÍK, Jan, a kol. (2009): *Každý den s češtinou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Popularizační publikace upozorňující na četné problematické jevy v české morfologii a pravopise a pojednávající o řadě aktuálních a/nebo pozoruhodných jazykových jevů.

PRAVDOVÁ, Markéta, a kol. (2012): *Jsme v češtině doma?* Praha: Academia.
Knižní výběr dotazů veřejnosti zaslaných jazykové poradně Ústavu pro jazyk český AV ČR. Publikace obsahuje celkem 261 dotazů a odpovědí, týkajících se jak všech rovin češtiny, tak různých jednotlivých, často aktuálních jazykových jevů.

POLÍVKOVÁ, Alena (2007): *Naše místní jména a jak jich užívat*. 2. vyd. Praha: Universum.
Publikace obsahuje poučení o skloňování českých, moravských a slezských místních jmen a o tom, jak se od nich odvozují obyvatelská jména a vztahová adjektiva. Součástí knihy je i rozsáhlý morfologicko-slovotvorný slovník místních jmen.

SGALL, Petr – PANEVOVÁ, Jarmila (2004): *Jak psát a jak nepsat česky*. Praha: Karolinum.
Jazyková příručka určená autorům odborně-popularizačních textů, pojednávající o pravopisu a všech oblastech jazyka (kapitoly o skladbě a výstavbě promluvy zpracovala J. Panevová, ostatní P. Sgall; autoři často uvádějí příklady známé ze svých starších prací). Důraz na užití jazykovědných poznatků v praxi je místy jen proklamovaný, stanoviska P. Sgalla k některým jazykovým jevům jsou problematická a nejsou mezi jazykovědnými bohemisty obecně přijímána.

STRAKOVÁ, Helena – KALANDRA, František (2011): *Jak psát bez chyb aneb I pravopis se dá naučit*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
Kniha přináší v první řadě rozsáhlý výklad všech pravopisných jevů (včetně podrobných seznamů zkratek a značek) a komplikovanějších jevů tvaroslovných (stupňování, zájmena, příčestí, imperativy). Příklady jsou mnohde uváděny ve větším rozsahu a s podrobnějším výkladem, než je tomu v PČP. Její druhou část tvoří cvičení zaměřená na jednotlivé jevy i cvičení souhrnná včetně korektur. Obsahuje klíč.

SVOBODOVÁ, Ivana, a kol. (v přípravě): *Psaní velkých písmen v češtině*. Praha: Academia.
Publikace bude výstupem stejnojmenného grantového projektu GA ČR. Bude obsahovat jak teoretické výklady, tak množství příkladů roztříděných do jednotlivých sémantických a pravopisných oblastí, nadto kapitolu o výsledcích dotazníkového průzkumu provedeného v roce 2012 u více než 12 tisíc respondentů. Příručka bude mít primárně deskriptivní charakter.

SVOBODOVÁ, Jana (2003): *Průvodce českou interpunkcí*. Opava: Vade mecum Bohemiae.
Kniha obsahuje jednak přístupně psaný výklad české interpunkce, návodnější než PČP, a přitom obsahově se od zásad stanovených PČP neodchylující, jednak řadu cvičení s klíčem obsahujícím nejen správné řešení, nýbrž i jeho zdůvodnění.

SVOBODOVÁ, Jana – SVOBODOVÁ, Diana – GEJGUŠOVÁ, Ivana (2010): *Zdroje a cíle jazykové popularizace*. Ostrava: Ostravská univerzita.
Publikace začíná teoretickou částí: 3. kapitola pojednává o jazykovědné popularizaci u nás od dob PLK a o jejích cílech, 4. kapitola představuje sféry, ze kterých pocházely novinové jazykové koutky publikované v letech 2008–2010, a 5. kapitola naznačuje jejich využití. Praktická část přináší v 6. kapitole s názvem Čeština na talířku 76 jazykových koutků, věnovaných vybraným dílčím jevům, zejména těm problematickým a v současném úzu variantním a mnohdy protinoremním. Týkají se syntaxe, slovní zásoby (slovní význam a původ slov, neologismy, anglicismy), pravopisu a slovotvorby.

SVOZILOVÁ, Naďa (2000): *Jak dnes píšeme / mluvíme a jak hřešíme proti dobré češtině*. Jinočany: H&H.
Utříděný výběr z autorčiných novinových jazykových koutků z let 1992–1996 plus čtyři souhrnnější pojednání z let 1998–1999. Jde o komentáře k jednotlivým (obvykle problematickým) jazykovým inovacím, uspořádané do okruhů podle jazykových rovin a pravopisu. Kniha je přínosná mj. hodnocením jazykových jevů (jež jistě nelze vždy brát za jediné možné) a množstvím citovaných autentických příkladů (texty vznikly před nástupem korpusů!).

ŠANTROCHOVÁ, Alena, a kol. (2004): *Diktáty a cvičení z českého jazyka*. Praha: SPN.
Kniha procvičuje pravopisné jevy v samostatných kapitolách i souhrnně, obsahuje také korekturní cvičení a soubor diktátů. Je vybavena klíčem, jednotlivá řešení nejsou zdůvodněna. Ve srovnání s požadavky ÚJS se věnuje jednodušším jevům (je určena primárně žákům 2. stupně ZŠ), jako základ však posloužit může.

ŠLOSAR, Dušan – STEKLÍK, Jan (2004): *Jazyčník*. 2. vyd. Praha: Dokořán.
Soubor kratičkých článků z pera erudovaného jazykovědce věnovaných významu, původu či tvoření slov, jejich výslovnosti či stylové platnosti. Spolu s dalšími Šlosarovými knihami (*Otisky*, *Tisíciletá*) příklad mimořádně zdařilého jazykově-popularizačního díla.

ŠMILAUER, Vladimír (1982): *Nauka o českém jazyku*. 6. vyd. Praha: SPN. (1. vydání tamtéž, 1972.)
Tradiční, přehledně uspořádaná mluvnice, v níž jsou zastoupeny především kapitoly o slovní zásobě, tvoření slov, zvukové formě slov, tvarosloví a skladbě; příručka původně určená pro střední školy, avšak i po čtyřiceti letech od prvního vydání vhodná pro vysokoškolské studenty češtiny – vedle spolehlivých základních informací např. i tím, jak upozorňuje na některé dnes opomíjené jazykové jevy nebo jak se v ní prolínají tradiční a moderní přístupy k popisu jazyka.

ŠTÍCHA, František, a kol. (2011): *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia.
Obsáhlá publikace několika autorů věnovaná gramatice češtiny. Obsahuje mimo jiné podrobné kapitoly, spíše příkladového charakteru, o slovesném vidu, o rodu a životnosti substantiv a o kongruenci ve větné stavbě.